

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Historiske meddelelser om København

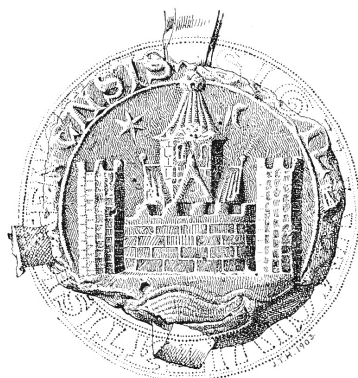
2015

Selskabet for Københavns Historie

Historiske meddelelser om København

2015

Udgivet af

Selskabet for Københavns Historie

Historiske meddelelser om København 2015

© 2015 Selskabet for Københavns Historie og forfatterne

ISSN 2245-1293

ISBN 987-87-85099-04-4

Redaktion: Inger Wiene, Jens Fleischer, Lasse Jonas Bendtsen, Jan Möllerström og Bjørn Westerbeek Dahl (ansv.)

Korrektur: Forfatterne, Anne-Lise Walsted, Mads Gregersen og Bjørn Westerbeek Dahl

Bogtilrettelægning og design: IC-Design, lykke@ic-design.dk

Tryk: Printfinder, Riga, Letland www.printfinder.lv

Historiske meddelelser om København udgives af Selskabet for Københavns Historie og fungerer som årbog for Selskabets medlemmer.

Redaktionen har indhentet ophavshavernes tilladelse til gengivelse af illustrationer, der er underlagt ophavsrettigheder. I enkelte tilfælde har det dog ikke været muligt at få kontakt med rettighedshavere, der derfor vil blive honoreret i overensstemmelse med normal praksis ved henvendelse til Selskabet for Københavns Historie.

I perioden fra 1907 til 2010 blev årbogen udgivet af Københavns Stadsarkiv, der dog benyttede titlen "København – kultur og historie" i perioden 2009-2010. 2009 var betegnet "Bind 1".

Abonnement på årbogen opnås ved skriftlig henvendelse til Selskabet for Københavns Historie,
c/o Bjørn Westerbeek Dahl
Willemoesgade 61.4.th., DK-2100 København Ø
eller via kontaktformularen på Selskabets hjemmeside:
www.kobenhavnshistorie.dk

Ved indlevering af manuskripter og forslag til artikler benyttes ovenstående adresse. En skrivevejledning findes på www.kobenhavnshistorie.dk

Forsidebilledet: Akvarel af M. Bang, 1786. Gengivet med venlig imødekommenhed fra M/S Museet for Søfart, Helsingør.

Tegningen på titelbladet: Omtegning af Københavns ældste segl fra 1296, som gengivet i H.U. Ramsings Københavns Historie og Topografi i Middelalderen, Bind 1, 1940, s. 129.

Indhold

- 5 **Krigens katastrofer**
– den barske tilværelse i 1650'ernes Brønshøj
af Maria Hvid Kargaard
- 30 **Balladen om en snedkerdrengs selvmord og
begravelse i København 1728**
af Thomas Oldrup
- 50 **Byen er brændt!**
Københavns brand 1728 i sam- og eftertid
af Julie Husum
- 90 **Værtshusholder på pinebænk**
af Karl Peder Pedersen
- 103 **En preusser kommer til byen**
– Theodor Fontanes rejsebrev fra København 1864
af Birthe Hoffmann
- 158 **Fra guldhorn til guldhorn**
– Fem generationers arbejde med guld,
sølv og ædle stene. Firmaet A. Dragsted
af Jon A.P. Gissel
- 192 **Post festum**
- 192 **Forfatterbiografier**
- 194 **Person- og stedregister**

Krigens katastrofer

– Den barske tilværelse i 1650'ernes Brønshøj

■ Af Maria Hvid Kargaard

I årene 1658-1660 var Brønshøj Sogn nordvest for København skueplads for en af de begivenheder i Danmarkshistorien, der har gjort aller mest indtryk på eftertiden: Den svenske belejring af København, der både bidrog til det definitive danske tab af Skåne, Halland og Blekinge og til enevældens indførelse i Danmark. Under belejringen havde den svenske hær sit hovedkvarter i Brønshøj, og under hele krigen måtte Brønshøj og omegn sørge for underhold af og husly til de mange soldater. Dette gør sognet til et velegnet udgangspunkt for en undersøgelse af hvilke konsekvenser, krigen havde for landbefolkningen.

Arkæologernes fund af sølvskatte, der under krigen blev gravet ned i al hast af bønder på flugt fra fjenden, historierne om den altødelæggende pest i Jylland og dramatiske fremstillinger som Carit Etlars Gøngenhøvdingen har alle gjort sit til at skabe et mismodigt billede af de to Karl Gustav-krige. Opfattelsen har længe været, at de svenske tropper myrdede, hærgede og plyndrede skånselsløst, hvor end de kom frem, og at hele landet som et resultat heraf befandt sig i en uoverskuelig demografisk og økonomisk krise efter krigen med bønderne som de helt store tabere. Billedet er dog mere facetteret end som så.

Bøndernes Brønshøj

I 1600-tallet så området nordvest for København væsentligt anderledes ud, end det gør i dag. Uden for byen strakte det åbne marklandskab sig, så langt øjet rakte. Brønshøj lå langt uden for København, der holdt sig inden for voldene, og sognet, der ud over selve Brønshøj bestod af landsbyerne Husum, Utterslev, Vanløse og Emdrup, var et samfund i sig selv. De fleste af gårdene i sognet var ganske vist ejet af kongen, men så længe fæstebønderne

På dette stik ses tydeligt, hvordan den svenske lejr lå i det åbne landskab langt uden for København. Kortet er udfærdiget efter et samtidigt forlæg af den svenske generalkvartermesterløjtnant og fortifikationsofficer Erik Dahlberg, der også havde projekteret den befæstede lejr. Fra Samuel von Pufendorf: *De rebus a Carolo Gustavo... gestis*, Nürnberg 1696, planche 83.

betalte deres landgilde til tiden, blandede majestæten sig ikke i forholdene på landet.¹

Landbruget holdt bønderne fuldt beskæftiget. På markerne dyrkedes byg, rug og havre i det traditionelle trevangsbrug, og på gårdene holdt man får, gæs, høns, svin, heste og i mindre udstrækning kvæg, der primært blev brugt som træk- og malkedyr. Sognet rummede også 15-20 husmandssteder, hvor beboerne ikke rådede over deres egne jorder, men i stedet gik til hånd på nabogårdene eller drev forskellige former for erhverv. Det gjaldt eksempelvis smeden i Brønshøj og mølleren i Emdrup. Herudover ernærede man sig ved

det gode fiskeri i Utterslev Mose og ved illegalt krohold for de mange rejsende, der kom forbi på vej ind til markedet i København.²

Ud over det arbejde, som bønderne skulle gøre på deres egne brug, var de forpligtet til at yde hoveri for kongen. Dette skete især ved såning og høst, men de såkaldte ugedagstjenere, der betalte en lavere skat, skulle svare arbejde til kongen flere dage om ugen. Arbejdet bestod eksempelvis af transportkørsler, gravearbejde, skovarbejde, rydning og lignende manuelle opgaver, så der var nok at tage fat på.³

Sognepræsternes optegnelser fra midten af århundredet viser, at der på dette tidspunkt fandtes omkring 45-50 gårdbrug i Brønshøj Sogn med hver deres husholdning. En husholdning bestod typisk af fæstebonden og hans familie (hustru, børn, bedsteforældre) og eventuelt en eller flere karle og piger afhængigt af, hvor velstående gården var.⁴

En ulykke kommer sjældent alene

I midten af 1600-tallet blev Brønshøj-egnen ramt af en stribe dramatiske begivenheder, der fik fatale konsekvenser for sognets beboere. Den første ulykke meldte sig med kvægpesten, der var et vedvarende problem på hele Sjælland op gennem 1640'erne. Da kvægholdet endelig var ved at komme på fode, fulgte en række misvækstår, hvor kornet "blev mestendels beliggende på marken og rådne op på grund af for meget regn", som det hedder i jordebogen fra 1651. Op mod en tredjedel af sognets gårde var så hårdt ramt, at de var helt ude af stand til at yde landgilde.⁵

Helt galt gik det imidlertid i 1654, hvor pesten nåede egnen. Dødstallet for Brønshøj Sogn er ikke kendt, men i nabosognet Gentofte døde 182 ud af ca. 400 sognebørn, en god indikator af sygdommens voldsomme natur.⁶ "Gud ske lov denne måned er fuldendt, Herren hjælpe fremdeles for Jesu Kristi skyld", skrev sognepræst Valentin Merchel fra et andet nabosogn, Lyngby, i sin kirkebog ved udgangen af august 1654, hvor pesten havde gjort sit største indhug. Hr. Valentin måtte begrave i alt 277 sognebørn i 1654. Det var intet mindre end en demografisk katastrofe.⁷

I vinteren 1657-1658, mens man endnu var ved at slikke sårene oven på de forgangne års prøvelser, blev Brønshøj Sogn invaderet af svenske tropper. Besættelsen blev i første omgang kort, da der hastigt blev sluttet fred i

På de bevarede kort over den svenske lejr kan man se, at voldanlægget bl.a. løb gennem vore dages Bellahøjpark. De tre gravhøje i Bellahøjparken lå umiddelbart inden for bastionerne og tjente som kanonbatterier. Fotografi: Maria Hvid Kargaard.

Roskilde efter den svenske hærs berømte march over de tilfrosne bælder. Men som allerede nævnt gav succes den svenske konge, Karl X Gustav, så meget blod på tanden, at han efter få måneder valgte at genoptage krigen i august 1658. Nu skulle det én gang for alle afgøres, hvem der skulle have magten over det eftertragtede Øresund, der med Sundtolden lokkede med en fænomenal indtægtskilde, og i øvrigt var et vigtigt strategisk knudepunkt for handlen på Østersøen.⁸

Håbet var at indtage København ved et overraskelsesangreb, men rygtet løb Karl X Gustav i forvejen, og da han endelig stod foran Københavns volde, var byen kampberedt. I stedet indledte svenskerne en belejring, hvor

man søgte at udsulte københavnernes og derved tvinge byen og kongen til overgivelse. Da det aldrig helt lykkedes at blokere for fødevaretilførslen, og København desuden blev undsat fra søsiden af hollandske allierede ved et stort søslag i Øresund i oktober, valgte Karl X Gustav at trække størstedelen af sin hær i sikkerhed uden for byen. Herfra kunne man stadig kontrollere indfaldsvejene og fødevaretilførslen fra land og derved holde københavnernes nogenlunde i skak. Det sted, som skulle blive de svenske soldaters hjem de næste 19 måneder, var Brønshøj.⁹

En statusopgørelse

Under besættelsen var det umuligt for lensmanden at inddrive skatter og føre tilsyn med krongodset. Efter undertegnelsen af Freden i København i slutningen af maj 1660 fik landets herredsting derfor besked på at indsende en beretning om de produktionsmæssige forhold på kronens gårde, herunder også de tilgængelige naturressourcer i form af skove og søer.¹⁰

Tingsvidnet fra Sokkelund Herredsting, hvorunder Brønshøj hørte, blev indsendt en måned senere. Det var en deprimerende melding om nedhuggede skove, tørlagte søer, nedtrampede marker og stærkt indskrænkede kornbeholdninger hos bønderne.¹¹

Tingsvidnet til trods bestemte kongen sig for selv at få syn for sagen og nedsatte en landgildekommission, der fik til opgave at rejse rundt til krongårdene og melde tilbage med udførlig information om deres produktionsvilkår og muligheder for at yde landgilde.¹² Kommissionens endelige rapport blev indleveret i 1661 og indeholdt supplerende oplysninger om bøndernes boligforhold, produktionsforhold, husdyrhold og estimeringer af, hvilken landgilde der kunne ydes.¹³ Det var de samme problemer, som bønderne og landgildekommissionen identificerede, men de vægtede dem forskelligt. Bøndernes tingsvidne havde i højere grad fokus på det nære – bøndernes bolig og daglige brød – mens landgildekommissionen frem for alt var interesseret i bøndernes mulighed for at yde landgilde til den slunkne statskasse. Kommissionens vurdering af krongårdene i Brønshøj lød:

“Brønshøj Sogn, Brønshøj by. I denne by er der fire gårde, alle pantsat til Arent Berntsen, stadsskriver i København, de er alle øde og ganske nedbrudt af sven-

skerne, som havde deres lejr der på gadejorden og marken, blot er der på tre af dem sat nogle få hytter af svenskerne, men den fjerde, nemlig Jørgen Bondes, er ganske øde og manden såvel som kvinden fradød; af Arent Berntsens huse er en halv længe stående. Ingen af de fornævnte gårde er der sået noget til. De tre gårdmænd har for nyligt fået til låns en ko og et par heste hver, kunne for år 1660 intet give til landgilde, ikke heller vel ad åre, men kan tredje år give landgilde”.¹⁴

Lad os gennemgå problemerne et for et og se, hvor galt det stod til.

“Alle pantsatte”

Da Frederik III kom til magten i 1648, måtte han pantsætte og sælge ud af kronens gods for at afdrage på den voldsomme statsgæld, som Christian IV havde efterladt sig.¹⁵ Denne praksis fortsatte under Karl Gustav-krigene og involverede efterhånden også Brønshøj Sogn. Pantsætningen foregik ved, at en pengestærk adelsmand eller borger løbende ydede kongen “forstrækning til garnisonens underhold her i byen”,¹⁶ dvs. København, mod et dokument med kongens forsikring om, at beløbet ville blive tilbagebetalt. Ønskedes pant i krongodset, måtte kreditor indsende en skriftlig begæring til kongen. Pantsætningen blev som regel bragt i stand i løbet af et par dage. De berørte fæstere blev orienteret om de nye ejerforhold efter krigen, hvor pantebrevene blev oplæst på tinge.¹⁸

For at holde styr på de mange pantsætninger blev der ført detaljerede pantsætningsprotokoller, og forløbet omkring pantsætningen af krongodset er derfor ganske veldokumenteret. I takt med at de pantsatte gårde enten blev indløst eller afhændet, er optegnelserne imidlertid blevet – til tider overordentligt grundigt – overstreget, hvilket kan gøre det vanskeligt at tyde dem. Pantsætningsprotokollerne viser, at i løbet af årene 1659-1660 blev 32 ud af 35 krongårde i Brønshøj Sogn pantsat.¹⁹

Kreditors økonomiske gevinst ved pantsætningen var begrænset. Bøndernes mulighed for at yde landgilde var ikke-eksisterende under krigen, og i de efterfølgende år var landgilden stærkt indskrænket. På det tidspunkt, hvor bønderne nogenlunde havde genopnået deres normale produktivitet, blev størstedelen af gårdene indløst i forbindelse med, at kronen tilstræbte at

Pantsætningstabel

Dato	Landsby	Gård	Kreditor	Indløst/afhændet
15-02-1659	Brønshøj	Alle	Arent Berntsen, byskriver i København	Indløst 1664
01-03-1659	Husum	Alle	Arent Berendtsen, byskriver i København	“Overtaget af Hans Schack nov. 1661”
14-07-1659	Emdrup	Alle	M. Johan Bremer, tysk hofprædikant	Udlagt feb. 1661
04-09-1659	Utterslev	Thidmand Olsen Jørgen Pedersen	“Jørgen Reitzer, Tyske Kancelli”	Ikke anført
24-12-1659	Utterslev	Mads Nielsen Jens Lauridtsen Jørgen Nielsen	“Jørgen Reitzer, Tyske Kancelli”	Ikke anført
16-02-1660	Vanløse	Alle	Margerette, salig dr. Jørgen Fuirens enke	“Indløst 9/3-62, mageskiftet til Christopher Hagedorn 21/10-64”
17-02-1660	Utterslev	Thidmand Olsen	“Jørgen Reitzer, Tyske Kancelli”	Ikke anført
13-04-1660	Utterslev	Morten Olsen Koch	Dr. Peder Lauridtsen Scavenius, professor juris ved Københavns Universitet	Indløst 1664
13-04-1660	Utterslev	Søren Andersen	“Jørgen Reitzer, Tyske Kancelli”	Ikke anført
19-04-1660	Utterslev	Hans Jørgensen	“Jørgen Reitzer, Tyske Kancelli”	Ikke anført

Pantsat krongods i Brønshøj Sogn 1658-1660.

tilegne sig så meget som muligt krongods i Nordøstsjælland mod at afhænde krongods andre steder i landet.²⁰

Der var med andre ord tale om en særdeles urentabel investering, og med nutidens øjne må man undre sig over, at det var muligt at finde så mange interesserede kreditorer. Men eftersom der lå megen prestige i at tildrage sig jordegods – og især gods, der havde tilhørt kronen – har kreditors motiver utvivlsomt rakt ud over det rent økonomiske. Ligeledes skal man ikke underkende værdien af den kongelige gunst, der blev opnået ved at komme kronen til hjælp i nødens stund. Eksempelvis formåede Brønshøj Sogns største investor, stadsskriver Arendt Berendtsen, at få Frederik III til at garantere sine økonomiske tab under krigen, beløbende sig til hele 8.000 rigsdaler.²¹

Pantsætningen og det medfølgende tab af indtægter var selvsagt et problem for kongen, men hvordan påvirkede ejerskiftet reelt bønderne?

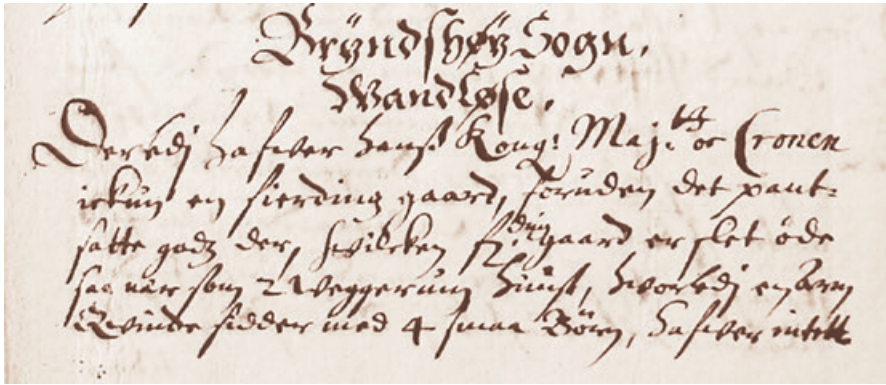
Omvæltningen lader til at have været mest markant i Husum. Her blev alle brugene omlagt for at give plads til Hans Schacks nye hovedgård, Husumgård, som Schack dog forlod allerede i 1670. Gården skiftede herefter hænder blandt forskellige adelsslægter, indtil den blev nedlagt i 1738. Det vides ikke præcist, hvor Husumgård lå.²² Blandt de øvrige bønder fortsatte hverdagen som normalt, bortset fra at det nu var en ny husbond, der skulle betales landgilde til og ydes hoveri for. I februar 1661 klagede bønderne på herredstinget over, at de sled og puklede over evne for deres nye herskaber, men som det skal vises neden for, er det ikke usandsynligt, at de her har overdrevet en smule.²³

“Alle øde og ganske nedbrudte”

Under de to besigtigelser af Brønshøj Sogn blev gårdene vurderet ud fra, hvorvidt de var “besat eller ubesat, ved magt eller ruineret”,²⁴ dvs. hvorvidt gården havde fæstere og udsæd.²⁵

I tingsvidnet og landgildekommissionens rapport forekommer imidlertid mange andre termer end disse. Mest anvendt er kategorien “øde”.

Det er vanskeligt at formulere en klar definition af, hvad denne betegnelse dækker over.²⁶ Når vi i dag taler om et øde sted, henviser vi typisk til et sted, som er isoleret eller mennesketomt, men det samme gør sig ikke gældende i rapporterne fra 1600-tallet. Her opereres der tværtimod med varierende grader af “ødelagthed”. Desværre anvendes betegnelser som “ganske

Landgildekommissionens rapport fra 1661 giver indblik i en række barske og tragiske skæbner. Her fortælles der eksempelvis om en af de "slet øde" krongårde i Vanløse, "hvor en arm kvinde sidder med 4 små børn, har intet". Rigsarkivet, København.

øde", "helt øde på nær..." og "øde og ganske nedbrudte" lidt i flæng, og det er svært at gennemskue, præcis hvad der henvises til.²⁷ Der hersker dog ingen tvivl om, at begrebet "øde" dækker over "en række forhold, der midlertidigt afbryder landbrugsdriften".²⁸ I nogle tilfælde var problemet, at markerne var ødelagte, i andre tilfælde var fæstebønderne flygtet eller døde, og igen i andre tilfælde henvises der til gårdbygningerne, der var helt eller delvist nedbrudt.

En term, der anvendes lige så hyppigt som "øde", er "ruineret". Mens vi i dag ville fortolke denne term som et udtryk for, at selve gårdbygningen lå i ruiner, bruger kommissionsrapporten betegnelsen "ruineret" til at angive, at der manglede udsæd. Om salig Aages hustru Mettes gård i Husum berettes eksempelvis, at den var "helt ruineret og ingen sæd til".²⁹ Betegnelserne "øde" og "ruineret" anvendes ofte, men ikke aldtid, om den samme gård.

Problemet med helt eller delvist nedbrudte gårde var meget udbredt efter krigen. Stort set alle gårde i Brønshøj Sogn var øde og/eller ruinerede; kun Christen Worms to gårde i Husum var nogenlunde ved magt.³⁰

Årsagen til de nedbrudte gårde var, at gårdene var blevet anvendt som byggemateriale til den svenske lejr i Brønshøj. På kort tid skulle der opføres boliger til en hær på omtrent 10.000 soldater foruden et stort antal civile, og her

Da kirken blev anvendt som tøjhús – dvs. ammunitionslager og krudtværksted – af svenskerne, må Brønshøj Kirke have fået en hård medfart under krigen. Alligevel har en del af kirkens inventar overlevet, bl.a. dette smukke epitafium fra 1624. Fotografi: Maria Hvid Kargaard.

var det nærliggende at anvende det forhåndenværende materiale. Gårdlænger og hele huse blev revet ned og genopført inde i lejren.³¹

De nye boliger skulle naturligvis også indrettes med husgeråd, møbler osv., og her var det igen bønderne, der stod for skud. Ikke en gang præsten kunne føle sig sikker. Claus Pedersen Muhle, der var præst i Brønshøj, var dog så heldig at genfinde sit "frarøvede sengested" hos møller Willum Hendrichsen i Fuglevad efter krigen.³²

Da svenskerne forlod lejren i Brønshøj i begyndelsen af juni 1660, fik bønderne tilladelse til at melde sig i lejren og gøre krav på de materialer og genstande, som de kunne bevise var deres. Dette skete imidlertid først efter, at der var blevet afholdt en stor auktion, hvor egnens adelige og borgerne i København havde haft mulighed for at købe de effekter, som de havde brug for. Da det endelig blev bøndernes tur, var det nok også sjældent lige til at fremlægge håndgribeligt bevis for ejerskab over ting som gryder, sengesteder og kister. Hr. Claus i Brønshøj var derfor nok en af de få, der nogensinde så sine oprindelige ejende igen.³³

Ud over møblerne blev også en stor del af husdyrene frataget bønderne. I enkelte tilfælde dukkede bøndernes stude eller heste op hos andre bønder efter krigen,³⁴ men generelt var husdyrbestanden på gårdene kraftigt indskrænket, hvilket vanskeliggjorde genopretningen efter krigen betydeligt.³⁵

Det største problem var imidlertid agerdyrkningen. Om Brønshøj Sogn berettedes det, at markerne var helt ødelagte og udyrkelige på grund af den svenske lejrs volde og huse, men den svenske hærs tilstedeværelse kunne mærkes både i og uden for sognet. I Herlev klagede man eksempelvis over, at kornet ikke ville spire, fordi det var blevet nedtrådt af fjendens ryttere. Overalt manglede der udsæd. Selv de bønder, der havde held med at så deres marker til, fik en ringe høst, fordi sæden grundet krigen kom for sent i jorden.³⁶ Herudover var søerne tørlagte, så man ikke kunne fange fisk, og skovene var hugget ned, så det var vanskeligt at skaffe brænde og byggematerialer. De nedhuggede skove betød også, at man ikke kunne sende sine svin på olden, hvis man hørte til dem, der havde nogen svin tilbage.³⁷

De materielle og ressourcemæssige mangler bragte bønderne i alvorlige økonomiske problemer. Der er utallige eksempler på, hvordan flere havde gæld, som ikke kunne indfries, når den var forfalden.³⁸ Gamle Peder Nielsen fra Nærum måtte tage den yderste konsekvens og sælge sin gård til en borger fra København, så han kunne indfri sin gæld til Søllerød Kirke med de penge,

der kom ind ved salget. Salig Jørgen Vævers hustru Johanne fra Vangede måtte overlade sin "øde gårdsplads" til sin søn. Den førnævnte Christen Worm fra Husum, der lader til at have været en noget stridbar karl, nægtede hårdnakket at betale landgilde til sin nye husbond, Hans Schack.³⁹

Landgildekommissionens rapport og tingsvidnet konkluderede da også samstemmende, at Frederik III ikke skulle vente nogen videre landgilde de første par år efter krigen.⁴⁰ Dette faldt bestemt ikke i god jord hos kongen, som vi senere skal se.

“Manden såvel som kvinden fradød”

Lad os for et øjeblik flytte vores fokus til en anden landsdel.

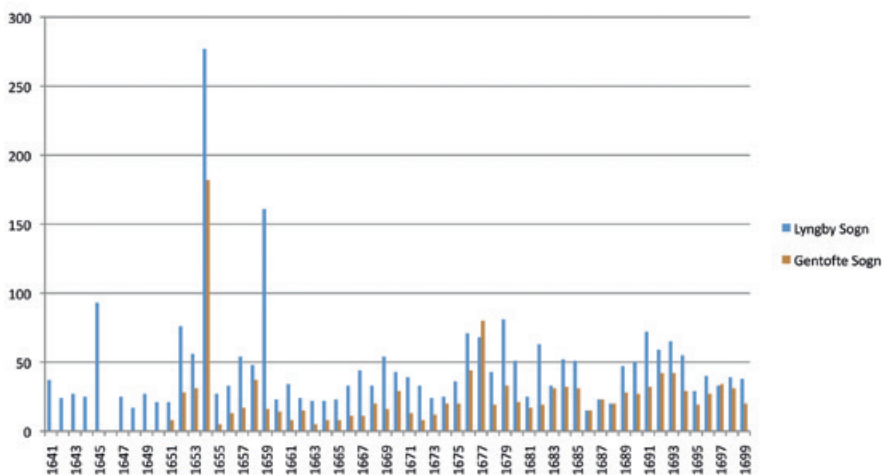
I 1659 blev det svenskebesatte Jylland befriet af tyske og brandenburgske tropper, som var allieret med den danske konge. For den jyske befolkning var lettelsen dog svær at mærke, i og med at der nu blot var en ny hær, der skulle brødfødes. Samtidig bragte den allierede hær pest med sig, hvilket medførte en voldsom dødelighed i de berørte jyske områder. Historikeren Aksel Lassen har foretaget en stor statistisk undersøgelse, der viser, at den militære tilstedeværelse gav sig udslag i en markant forhøjet dødelighed hos bønderne.⁴¹ Eftersom troppekonzentrationen i Brønshøj var langt større, end den var i Jylland, er det nærliggende at konkludere, at det samme må have gjort sig gældende her.

Det er imidlertid vanskeligt, for ikke at sige umuligt, at foretage en lignende undersøgelse af Brønshøj Sogn. Kirkebøgerne blev ikke ført under krigen, og de øvrige kilder er behæftet med så mange uklarheder, at de er uanvendelige til demografiske undersøgelser. Det skyldes, at centraladministrationen sjældent var ajour med udviklingen i sognene. Det er ikke til at se, om de fæsteskifter, der kan identificeres i den statslige administration, skyldtes pesten i 1654, krigene 1657-1660 eller helt andre årsager.

I stedet kan vi ty til nabosognene Gentofte og Lyngby, hvor kirkebøgerne blev flittigt ført både før, under og efter Karl Gustav-krigene. Forholdene her er ikke nødvendigvis lig med forholdene i Brønshøj Sogn eller resten af Sokkelund Herred, men de to punktnedslag kan give diskussionen af livsvilkårene for herredets bønder i 1650'erne et videre perspektiv.

I grafen (side 17) er der foretaget en sammenfatning af antallet af begravede i sognene i årene 1641-1699.⁴²

Begravede i Lyngby og Gentofte sogne 1641-1699

Grafen afspejler tydeligt den befolkningsmæssige katastrofe, som indtraf med pesten i 1654 med 277 døde i Lyngby Sogn og 182 døde i Gentofte Sogn.

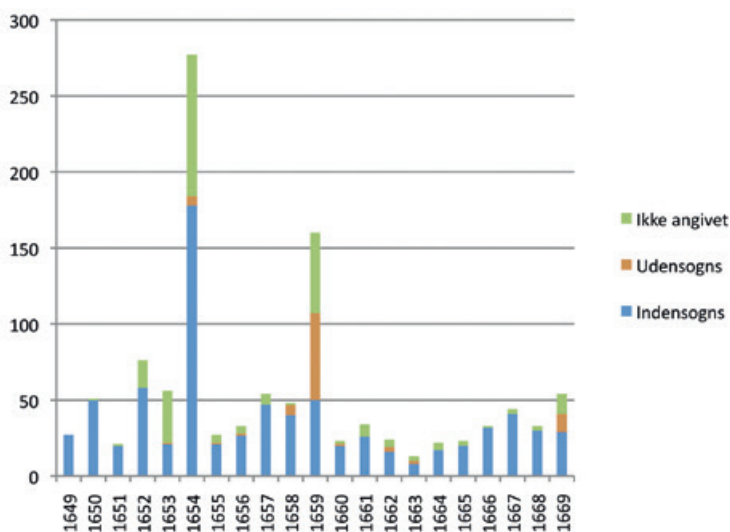
Det næste "højdepunkt" er krigsåret 1659, hvor der i Lyngby blev begravet 161 personer – langt flere end normalt. Det høje tal understøtter umiddelbart Lassens konklusion om en befolkningsmæssig katastrofe som en uundgåelig konsekvens af krigen.

Hvis vi ser lidt nærmere på, hvem det var, der blev begravet i Lyngby, ser billedet imidlertid ganske anderledes ud. Her fremgår det, at ud af de 161 begravede i 1659 hørte blot 50 personer med sikkerhed til sognet, hvilket på ingen måde kan siges at bryde med den normale dødelighed.

Snarere end at forårsage en forhøjet dødelighed bevirkede krigen en kraftigt øget mobilitet blandt bønderne. Bønderne opgav deres nedbrudte gårde for at søge lykken andetsteds, eller de benyttede chancen til at stikke af fra et brug, som de i forvejen var utilfredse med.⁴³ I Brønshøj blev bønderne fordrevet, da den svenske hær flyttede ind, og de måtte klare sig, som de nu bedst kunne andetsteds.

Flere personer blev imidlertid også begravet i Lyngby, fordi deres egen kirke ikke var i funktion. I Brønshøj blev kirken eksempelvis anvendt som

Begravede i Lyngby 1649-1669

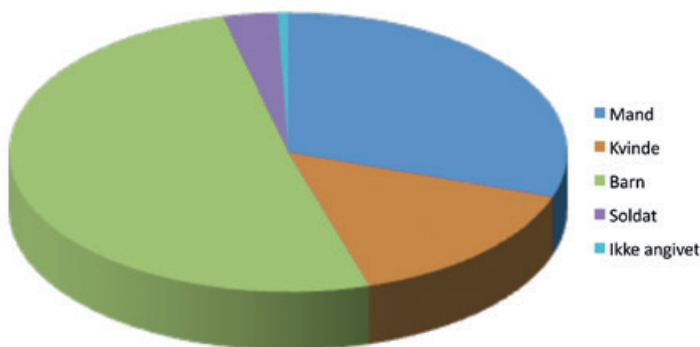
tøjhus, og derfor blev 15 Brønshøj-beboere begravet i Lyngby i 1659. Også fire svenske soldater blev begravet på kirkegården i Lyngby samme år.⁴⁴

Som grafen viser, var der endvidere et stort antal døde, hvis oprindelse ikke blev nedfældet i kirkebogen. I langt de fleste tilfælde er der tale om personer, som præsten ikke vidste, hvorfra kom, og som han i mange tilfælde ikke en gang kendte navnet på. Dette understreger igen, at hvis vi betragter dødeligheden blandt Lyngby Sogns egne beboere under og efter krigen, var den ikke mærkbart højere end i de øvrige år.

Modsat Lyngby var dødeligheden i Gentofte Sogn lavere end normalt i 1659. Dette år begravedes blot 16 personer, hvoraf kun fire med sikkerhed kan siges at have været bosat i sognet.⁴⁵ Dette var væsentligt færre begravelser end normalt. Måske er dette et udtryk for, at flygtningestrømmen gik væk fra Gentofte i modsætning til Lyngby, hvor tilstrømningen til sognet gjorde dødstallet højere end normalt.

Det kunne være interessant i denne sammenhæng at definere hvilket køn og hvilke aldersgrupper, der svandt mest ind under krigen, men her yder kirke-

Begravede i Lyngby 1659

bøgerne kun ringe støtte. Ud over den afdødes navn – når dette ellers var kendt – giver kirkebøgerne sjældent informationer, der kan anvendes til en mere nuanceret demografisk undersøgelse. Igen med udgangspunkt i Lyngby Sogn, hvor datamængden er størst, har jeg dog forsøgt at gøre en grov identifikation af de afdøde. De benyttede kategorier – som, indrømmet, er noget vakkelvorne – er *mand*, der henviser til en voksen mandsperson uagtet alder, modsvarende *kvinde*; kategorien *barn* omfatter alle, der i kirkebøgerne er blevet defineret som barn eller som søn/datter; og *soldat* refererer til enhver person med militær tilknytning såsom rytter, salvegarder (svensk sikkerhedsvagt) etc. uanset nationalitet, da denne sjældent blev anført. Trods de u hensigtsmæssige parametre står det klart, at langt de fleste af de begravede i Lyngby i 1659 var børn.

Efter vore dages målestok var børnedødeligheden i 1600-tallet generelt meget høj. Var der i Lyngby i 1659 tale om børn, der ville være døde under alle omstændigheder, eller var det fødevaremangel eller den usikre tilværelse på flugt, der tog livet af dem? Dette er selvsagt umuligt at svare på. Ud fra nærværende perspektiv skal det være nok at konstatere, at hvis størstedelen af krigens civile ofre var børn, så betyder det, at fæsterne selv i de fleste tilfælde slap helskindet gennem krigen, og at der dermed var god basis for at retablere produktionen på krongodset.

Spørgsmålet er nu, om vi som Lassen kan sætte lighedstegn mellem mønstrene i dødeligheden og alvorligheden af de overlevende bønders problemer.

Brønshøj Kirke blev opført af biskop Absalon i 1180'erne og er dermed den ældste, endnu fungerende bygning i Københavns Kommune. Fotografi, Maria Hvid Kargaard.

Var bøndernes problemer mindre, end man umiddelbart skulle tro, ligesom dødeligheden har vist sig at være det?

Problemer og løsninger

I første omgang er det vigtigt at slå fast, at lokalbefolkningen i området omkring den svenske lejr spillede en hovedrolle i den svenske forsyningsorganisation. Selv om nedrevne gårdbygninger og nedtrampede marker umiddelbart synes at være voldsomme overgreb, skal man holde sig for øje, at de svenske soldater på intet tidspunkt fik lov til at plyndre og hærge efter forgodtbefindende. Tværtimod opsatte den svenske hærledning klare retningslinjer for, hvad der måtte rekvireres hvorfra og hvornår. Det var altafgørende

Bøndernes evne til at yde forsyninger til den svenske hær var altafgørende for hærens kampduelighed. Samtidig varetog bønderne en række manuelle opgaver såsom transportkørsler og gravearbejde ved fæstningsarbejderne. Udsnit af samtidigt kort over lejren i Brønshøj af Erik Dahlberg. Kungliga Biblioteket, Stockholm.

for hærens underhold og dermed dens kampevne, at der kunne inddrives forsyninger over en længere periode. Man havde med andre ord ingen interesse i at udsulte bønderne eller gøre det umuligt for dem at passe deres brug. I stedet forsøgte man at tilpasse skatteinddrivelserne efter, hvad bønderne normalt betalte i landgilde.⁴⁶

Dette var imidlertid lettere sagt end gjort, og i løbet af sommeren 1659 var det kommet så vidt, at chefen for den svenske forsyningsadministration måtte klage til Karl X Gustav, fordi det hverken var muligt at fastlægge rammerne for skatteinddrivelserne ordentligt eller at straffe de soldater, der ikke overholdt de rammer, der nu en gang var.⁴⁷

Forsyningsituationen var med andre ord blevet næsten umulig at kontrollere. I stedet for hærledelsens retningslinjer beroede den nu på de individuelle og personlige merkantile relationer, der havde udviklet sig mellem soldaterne og bønderne. Flere dage om ugen blev der eksempelvis afholdt regulære markeder i den svenske lejr, hvor bønderne kunne sælge ud af deres produkter eller tuske sig til nye ejendele. Disse relationer udviklede sig helt uafhængigt af det militære system, og dermed var de næsten umulige at regulere og tilpasse hærens langsigtede behov.⁴⁸

Ofte havde bønderne også mulighed for at slå en handel af med soldaterne, når de kom forbi for at gøre rekvisitioner. Hans Gundersen i Stokkerup, der fik konfiskeret en mængde vadmel af de svenske soldater, kunne eksempelvis beholde en del af klædet selv, så hans kone kunne få sig et nyt skørt. Mattis

Nielsen fra Virum solgte en hest til de svenske soldater og købte en anden af dem. I Bagsværd overtog en svensk salvegarder en af de lokale gårde, og da han blev skudt, solgte hans kone ud af kornet til både bønder og soldater.⁴⁹

Sådanne eksempler viser, at selv om forsyningsorganisationen ikke fungerede optimalt, var der stadig ikke tale om, at bønderne blev rippet for alt, hvad de ejede. I og med, at bønderne også var i stand til at sælge deres varer, må der have været en eller anden form for overskud – trods de svenske skatteinddrivelser.

Eksemplerne viser også, at bønderne i vid ustrækning var i stand til at udvise initiativ og handlekraft og udvikle relationer til den svenske overmagt, der betød, at de også selv havde en form for indflydelse på deres livsvilkår.

Denne tendens viser sig også efter fredsslutningen, hvor bønderne hurtigt og effektivt gik i gang med at retablere deres brug. Her var der ikke tale om, at man sad med hænderne i skødet og magtesløst begræd sin skæbne. De bønder, hvis gårdbygning var revet ned, lagde ud med at opføre en midlertidig hytte, så de kunne få en form for husly, mens de arbejdede med landbruget. Havde man mistet sine trækdyr, lånte eller lejede man nye i København. Problemet med de ubesatte gårde blev sandsynligvis mindsket ved, at sognets husmænd kunne overtage de forladte brug, men der er også eksempler på, at svenske soldater blev tilbage efter freden og flyttede ind på gårdene. Udtalelserne til landgildekommissionen viser, at bønderne var optimistiske og forventede, at de rimelig hurtigt ville få situationen under kontrol, således at de ville kunne yde fuld landgilde inden for et par år.⁵⁰

Regnskabs time

På trods af både tingsvidnets og landgildekommissionens rapporter om, at kongen ikke skulle forvente nogen videre landgilde inden for den nærmeste fremtid, blev slotsskriver Jacob Ejlersen i februar 1661 sendt til Sokkelund Herredsting for at inddrive de skatter, som bønderne havde forsømt at betale under og efter krigen. Som slotsskriver var Ejlersen regnskabsfører for Københavns Slot og dermed ansvarlig for at føre tilsyn med landgildeopkrævningen blandt kronbønderne i Sokkelund Herred. Det har ikke været nogen nem arbejdsdag for Ejlersen, der blev mødt af en hel hob frustrerede bønder, som straks gjorde fælles sag og kraftigt modsatte sig hans krav.

Bønderne var chokerede over kongens påbud om, at skatterestancerne skulle betales. De havde forstået landgildekommissionens konklusioner således, at landgilden var blevet dem eftergivet. Skatterne var ikke blevet betalt, fordi “de tillod sig at nyde de afslag, som de forordnede synsmænd ud fra deres sæd og jords afgrøde havde erkendt, at de skulle forskånes med”.

Da det stod klart, at kongen havde i sinde at sidde landgildekommissionens anbefalinger overhørig, skiftede bønderne taktik og begyndte at opremse årsagerne til, at de ikke var i stand til at betale. Her er det påfaldende, at selve krigen kun få steder blev nævnt. Man kunne ellers have ventet, at bønderne ville have benyttet chancen til at skyde skylden på den svenske fjende, men den store synder var for dem ikke de svenske soldater. Det var kongen selv.

Bøndernes argumentation faldt i fire trin. Deres første skridt var at appellere til “den kristne øvrighed” ved at påpege den store “hunger og kummer”, som de led under. Da dette ikke virkede, tog bønderne skridtet videre og meddelte mellem linjerne slotsskriveren, at eftersom det var Frederik III, der havde bragt krigen til landet, var det kun rimeligt, at han også selv betalte regningen. Da dette heller ikke bar frugt, truede bønderne med, at de måtte forlade deres gårde, hvis ikke restancerne blev eftergivet. I en tid, hvor der længe havde været mangel på fæstere på grund af pesten i 1654, var dette næppe en trussel, som slotsskriveren kunne sidde overhørig. Ejlersen gik i hvert fald med til at eftergive en del af restancerne. Dette stillede dog ikke bønderne tilfreds, og de forsøgte sig med et sidste trumfkort ved at berette om, hvordan de måtte gøre “tynge og besvær over evne” for de herskaber, som kongen havde pantsat deres gårde til. Dette var et ret snedigt udspil, for Ejlersen var næppe vidende om, hvordan krongårdene blev drevet efter pantsætningen. Imidlertid rykkede dette ikke ved resultatet, nemlig at en del af bøndernes restancer blev eftergivet, men at de øvrige skatter fortsat skulle betales.

Konfrontationen mellem bønderne og slotsskriveren i februar 1661 er interessant på flere niveauer. Først og fremmest giver den os indblik i bøndernes tankegang og adfærdsmønstre. De vilde protester understøtter billedet af bønderne i Sokkelund Herred som driftige folk, der fint var i stand til at tage kontrol over deres tilværelse, og som ikke var bange for at kæmpe for at bedre deres vilkår – uanset hvilken overmagt, de var oppe imod.

Bønderne var heller ikke til sinds at græde over spildt mælk ved at dvæle ved krigens mange ulykker. I stedet gik størstedelen af forhandlingerne på tinget med, at bønderne klagede over de mange nye skatter, som Frederik III havde

pålagt dem. Kongen havde eksempelvis indkvarteret ryttere i landsbyerne og pålagt bønderne at sørge for deres underhold, og soldaterne “lod dem aldrig i fred, så snart de ikke fik hvad de ville have, rendte de ud til dem og rev fra dem, hvad de havde”. Herudover var bønderne blevet pålagt konsumtionstold, beskatning af kvæg og heste og forskellige skatter til at dække udrustning af hæren. Alle disse forhold havde en mere akut karakter og omhandlede udelukkende bøndernes nuværende forhold. Det tyder på, at de komplikationer, som krigen havde medført, i et vist omfang var ved at være under kontrol – eller at de i hvert fald ville være det, hvis blot kongen ville lette lidt på skattetrykket.

Set i dette perspektiv er det heller ikke underligt, at bønderne blev vrede på Ejlersen. Slotsskriverens krav må have forekommet som et alvorligt benspænd for den strategi, de havde lagt, og som en underminering af det hårde retableringsarbejde, der allerede var blevet udført.

Frustrationen over kongen kan også ses som et udtryk for den klassiske kontraktteori, hvor kongens ret til at opkræve skatter beroede på, at han garanterede bøndernes sikkerhed. Et sådant ansvar havde Karl X Gustav ikke over for bønderne på Sokkelund Herredsting, og derfor var der – set med deres øjne – intet principielt forkert i den måde, hvorpå de var blevet behandlet af den svenske hær. Godt nok var de ikke tilfredse med deres materielle situation, men Karl X Gustav og hans folk havde ikke opført sig anderledes, end hvad man kunne forvente af en fjendtlig hær. Derimod havde Frederik III svigtet ved at lade bønderne blive besat, og da han således ikke havde levet op til sin del af aftalen, kunne bønderne ikke se det rimelige i, at han fortsat skulle have lov til at opkræve sine skatter. Slet ikke når skattelettelserne var så åbenlyst nødvendige i deres nuværende situation.⁵¹

En katastrofal krig?

Hvor alvorlige konsekvenser havde den svenske besættelse så for bønderne i Brønshøj og omegn?

Krigen forårsagede ikke en reel forhøjet dødelighed blandt bønderne i Sokkelund Herred. Den medførte mange materielle og produktionsmæssige problemer, men disse kunne til en vis grad afhjælpes gennem handel og hårdt arbejde. Ifølge bønderne selv var det ikke krigen i sig selv, der var det store problem, men krigen kombineret med Frederik III's uophørlige skatter, der

I anledning af 350 års jubilæet for Stormen på København i 2009 blev der opført tre stiliserede lejrtekte på Brønshøj Torv til minde om de år, hvor Brønshøj husede den svenske belejringshær. Fotografi 2015, Bjørn Westerbeek Dahl.

slog bunden ud af bøndernes i forvejen tyndslidte økonomi. Krigens konsekvenser var alvorlige, men ikke fatale.

Men hvis krigen ikke havde været værre end som så, hvorfor påberåbte bønderne sig så så stor fattigdom den dag på herredstinget?

Det åbenlyse svar er, at det var et led i en retorisk strategi, der skulle styrke bøndernes krav om skattelettelse. Vi kan dog ikke helt afvise, at der var noget om snakken.

Den store kildemæssige udfordring ligger her i, at der ikke foreligger nogen besigtigelser af krongodset mellem misvækstsårene omkring 1651 og tingsvidnet i 1660. Det gør det umuligt at vurdere, om bøndernes “hunger og kummer” var en direkte konsekvens af krigen, eller om den var et udtryk for, at

Brønshøj-lejren er også mindet ved en brostensbelægning i anlægget bag den gamle Rytterskole i Brønshøj, hvor dens omrids er markeret i grønsværen. Fotografi 2015, Bjørn Westerbeek Dahl.

det danske landbrug ganske simpelt var tvunget i knæ efter årtiers problemer med kvægpest, misvækst, pest – og så til sidst krig.

Der er ingen anledning til at forklejne den barske virkelighed, som bønderne stod over for i 1660, for der er ingen tvivl om, at bønderne med nedrevne gårde og ødelagte marker havde store produktionsmæssige vanskeligheder. Det, der kan diskuteres, er, hvorvidt bøndernes vanskelige kår blev direkte forårsaget af krigen, eller om krigen blot vanskeliggjorde genopbygningen efter den krise, der var påbegyndt allerede med kvægpesten tilbage i 1640'erne. Konfrontationen med slotsskriveren i februar 1661 blev måske brugt som en kærkommen anledning til at styrke kravet om de skattelettelser, som der allerede inden krigsudbruddet havde været brug for.

Det er i hvert fald påfaldende, at bønderne indtil mødet med slotsskriveren havde forholdt sig ganske optimistisk til deres situation. De var vant til krisetider og vidste, at de med hårdt arbejde og lidt henstand fra deres husbond ville være i stand til at genoprette deres normale produktivitet inden

for et år eller to. Da henstanden ikke kom, og det så ud til, at skattetrykket kun ville stige, måtte man tage skrappe argumenter i brug for at få budskabet om de vanskelige produktionsforhold igennem. Og så lykkedes det – til en vis grad.

Alt dette understreger, at vi ikke kan studere Karl Gustav-krigene som isolerede begivenheder. Lige så lidt kan vi ukritisk skære de besatte danske landområder over én kam og forudsætte, at forholdene var ens overalt. Detailstudiet af Brønshøj Sogn har vist, at der var plads til store regionale variationer i forhold til selve belastningen af lokalområdet og de bagvedliggende årsager.

-
1. Valdemar Møller: *Brønshøj By gennem 200 Aar*. 1922, 10.
 2. Karl-Erik Frandsen: *Vang og tægt. Studier over dyrkningssystemer og agrarstrukturer i Danmarks landsbyer 1682-1683*. Esbjerg 1983, 100-101. Rigsarkivet (herafter RA), Danske Kancelli, B187C: Jordebøger indsendte af lensmændene, Sjælland. 1651-1673, læg II.8, 49a-54a. Henrik Larsen: "Landsbyerne under København i Fortiden" i *Historiske Meddelelser om København* 2. rk. 2. bd. 1925-1926, 375.
 3. RA, Danske Kancelli, B187C: Jordebøger indsendte af lensmændene, Sjælland. 1651-1673, læg II.8, 49a-54a. Hans H. Fussing: *Herremand og Fæstebonde*. 1942, 193-195.
 4. RA, Danske Kancelli, B121A: Sognepræsternes designationer på gårde m.m., Sjællands Stift. 1651. Sochelunds Herridt læg 2, 1. B124B: Sognepræsternes designationer på gårde og huse, Sjællands og Fyns stift. 1657-1658, Sokkelund Herred læg 2, 2. Hans Henrik Appel: *Tinget, magten og æren. Studier i sociale processer og magtrelationer i et jysk bondesamfund i 1600-tallet*. Odense 1999, 78-80.
 5. Karl-Erik Frandsen: "1536-ca. 1720" i Claus Bjørn (red.): *Det danske landbrugs historie II*. Odense 1988, 165. RA, Danske Kancelli, B187C: Jordebøger indsendte af lensmændene, Sjælland. 1651-1673, læg II.8, 54a.
 6. Asger Fog: *Utterslev – landsbyen, der forsvandt*. Brønshøj 1996, 11.
 7. Ruth Gunde Hansen og Inger Hartby (red.): *Lyngby Kirkebog 1641-1699*. Lyngby 1986, 303-304.
 8. Finn Askgaard: "Den korte fred. Mellemkrigstiden 26/2-7/8 1658" i Arne Stade (red.): *Karl X Gustav och Danmark. Källkritik och Krigshistoria*. Kristianstad 1965, 253-311. Birgitta Odén: *Karl X Gustav och det andra danska kriget*. Stockholm 1961.
 9. Claes-Göran Isacson: *Karl X Gustavs krig*. Falun 2002, 156-191.
 10. Ole Degn (red.): *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold 1660 indtil 18. oktober. Afslutning*. 2005, 259.
 11. RA, Sokkelund Herred, Tingbøger 1621-1683, B.1-8: 1655-1662, 23/8-60.
 12. Ole Degn (red.): *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold 1660 indtil 18. oktober. Afslutning*. 2005, 323.

13. RA, Rentekammeret, 214.30: Kommissionsakter vedr. overtilsyn med kgl. slotte m.v., Sjælland og Møn. 1660-1679, læg I.2.
14. Rentekammeret, 214.30: Kommissionsakter vedr. overtilsyn med kgl. slotte m.v., Sjælland og Møn. 1660-1679, 31.
15. Ole Feldbæk: *Danmarks økonomiske historie 1500-1840*. Viborg 1993, 62.
16. RA, Danske Kancelli, B209D: Koncepter og indkomne sager vedr. pantsat jordegods. 1652-1660, nr. 369.
17. Danske Kancelli, B209C: Koncepter og indkomne sager vedr. pantsat jordegods. 1652-1660, nr. 305-312; B209D: Koncepter og indkomne sager vedr. pantsat jordegods. 1652-1660, nr. 369-465; B209E: Koncepter og indkomne sager vedr. pantsat jordegods. 1652-1660, nr. 549-569, 595-602.
18. Sokkelund Herreds Tingbøger 16/8-60, 23/8-60.
19. RA, Danske Kancelli, B209C: Koncepter og indkomne sager vedr. pantsat jordegods. 1652-1660, nr. 305-312; B209D: Koncepter og indkomne sager vedr. pantsat jordegods. 1652-1660, nr. 369-465; B209E: Koncepter og indkomne sager vedr. pantsat jordegods. 1652-1660, nr. 549-569, 595-602.
20. Ole Feldbæk: *Danmarks økonomiske historie 1500-1840*. Viborg 1993, 32.
21. Ole Degn: *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold 1659*. 2005, 230-231.
22. F.J. West (red.): *Kronens Skøder paa afhændet og erhvervet jordegods i Danmark II: 1648-1688*. 1908, 362. Henrik Larsen: "Husum By og Gaarde gennem Tiderne" i *Historiske Meddelelser om København* 3. rk. 2. bd. 1938, 263-265. Julius Termansen: "Husum Gadeplads og Husum Gaard" i *Historiske Meddelelser om København* 3. rk. 1. bd. 1934-1935, 426-436.
23. Sokkelund Herreds Tingbøger 7/2-61.
24. RA, Rentekammeret, 214.30: Kommissionsakter vedr. overtilsyn med kgl. slotte m.v., Sjælland og Møn. 1660-1679, læg I.3, 1.
25. Fridlev Skrubbeltrang: *Det danske Landbosamfund 1500-1800*. Odense 1978, 98.
26. Hans Henrik Appel: *Tinget, magten og æren. Studier i sociale processer og magtrelationer i et jysk bondesamfund i 1600-tallet*. Odense 1999, 83-85.
27. RA, Rentekammeret, 214.30: Kommissionsakter vedr. overtilsyn med kgl. slotte m.v., Sjælland og Møn. 1660-1679, læg I.2, 5-7 og 31-35.
28. Fridlev Skrubbeltrang: *Det danske Landbosamfund 1500-1800*. Odense 1978, 67.
29. Kommissionsakter vedr. overtilsyn med kgl. slotte m.v., læg I.2, 31-32. Fridlev Skrubbeltrang: *Det danske Landbosamfund 1500-1800*. Odense 1978, 98.
30. RA, Rentekammeret, 214.30: Kommissionsakter vedr. overtilsyn med kgl. slotte m.v., Sjælland og Møn. 1660-1679, læg I.3, 4-8, 31-42.
31. Kommissionsakter vedr. overtilsyn med kgl. slotte m.v., læg I.2, 16. O. Nielsen (red.): *Kjøbenhavns Diplomatarium V: 1604-1705*. 1882, 719.
32. Sokkelund Herreds Tingbøger 13/12-60.
33. O. Nielsen (red.): "Dagbog, ført under Kjøbenhavns Beleiring 1658-60" i *Museum: Tidsskrift for Historie og Geografi*. 1896, Hæfte 1, 131-132.
34. Sokkelund Herreds Tingbøger 6/9-60, 22/11-60.
35. RA, Rentekammeret, 214.30: Kommissionsakter vedr. overtilsyn med kgl. slotte m.v., Sjælland og Møn. 1660-1679, læg I.2, 31-34.
36. Kommissionsakter vedr. overtilsyn med kgl. slotte m.v., læg I.2, bl. 4-8, 20 og 31-42 samt læg I.3, 7.
37. Sokkelund Herreds Tingbøger 13/9-60, 14/2-6.

38. Sokkelund Herreds Tingbøger 6/9-60, 13/9-60, 25/10-60, 6/12-60, 17/1-61. Kommissionsakter vedr. overtilsyn med kgl. slotte m.v., læg I.2, bl. 31.
39. Sokkelund Herreds Tingbøger 4/4-61, 3/5-61, 6/6-61, 25/10-60, 7/3-61, 18/4-61.
40. Kommissionsakter vedr. overtilsyn med kgl. slotte m.v., læg I.2, bl. 31-34.
41. Aksel Lassen: *1659 – Da landet blev øde*. 1965.
42. Ruth Gunde Hansen og Inger Hartby (red.): *Lyngby Kirkebog 1641-1699*. Lyngby 1986, 20 og 289-362. RA, Gentofte Sogn, Gentofte Sogns Kirkebog 1651-1814, begravede 1651-1699.
43. Hans Henrik Appel: *Tinget, magten og æren. Studier i sociale processer og magtrelationer i et jysk bondesamfund i 1600-tallet*. Odense 1999, 334.
44. Ruth Gunde Hansen og Inger Hartby (red.): *Lyngby Kirkebog 1641-1699*. Lyngby 1986, 309-311.
45. Gentofte Sogns Kirkebog 1651-1814, begravede 1651-1699.
46. Rolf Torstendahl: "Svensk krigsforsörjning och underhållstjänst i Danmark 1657-1660" i Arne Stade (red.): *Carl X Gustaf och Danmark. Källkritik och Krigshistoria*. Kristianstad 1965, 408, 416 og 426-428. Riksarkivet Stockholm, Skrivelser till konungen, Lars Fleming 14/12-58.
47. RA Stockholm, Skrivelser till konungen, Lars Fleming 16/7-59.
48. Bjørn Westerbeeck Dahl (red.): Anders Matthiesen Hjørring: *Leyers eller Beleyrings Dagverck (1663). En dag-for-dag skildring af Københavns belejring 1658-1660*. 2012, 210.
49. Sokkelund Herreds Tingbøger 6/9-60, 31/1-61, 21/2-61.
50. Fridlev Skrubbeltrang: *Det danske Landbosamfund 1500-1800*. Odense 1978, 101. Ruth Gunde Hansen og Inger Hartby (red.): *Lyngby Kirkebog 1641-1699*. Lyngby 1986, 320-321f. Sokkelund Herreds Tingbøger 21/1-61.
51. Sokkelund Herreds Tingbøger 7/2-61.

Balladen om en snedkerdrengs snedkerdrengs selvmord og begravelse i København 1728

■ Af Thomas Oldrup

I 1700-tallet var det en frygtelig synd at tage sit eget liv. Selvmordere skulle begravnes i stilhed, uden ceremonier og langt væk fra de ærlige døde. Hvorfor var det så vigtigt for datiden at lægge afstand til de stakkels selvmordere? Var det fordi de efterladte var bange for at blive smittet med uærlighed? Var det myndighedernes glæde ved at regulere adfærd? Eller var det fællesskabet selv, der ville straffe selvmorderne? Det kan sagen om en hængt københavnsk snedkerdreng fra marts 1728 måske kaste lys over.

En martsdag i 1728 fandt man snedkerdrengen Poul Bentsen død i København. Han havde hængt sig, "i Raserie". At begå selvmord var i 1700-tallet en forfærdelig forseelse. Selvmordere måtte derfor kun begravnes i uindviet jord. Fordi snedkerdrengen ikke havde været ved sine fulde fem, da han begik selvmord, fik han dog en kongelig bevilling til at komme i indviet jord. Men ingen ville bære ham til graven.

Bystyret måtte henvende sig til tre forskellige grupper af mennesker, som vægrede sig voldsomt ved at bære snedkerdrengen til graven. Det at bære en selvmorders kiste var en uhyre vanærende handling, og af sagen om snedkerdrengens jordefærd og de tre gruppers argumentation for, hvorfor de ikke ville deltage i den, får vi en værdifuld indsigt i opfattelsen af selvmordere i den tidlige oplysningstid.

Argumentationen er interessant, fordi den med al tydelighed spejler deres opfattelse og forståelse, idet de jo har valgt deres argumenter efter, hvad de mente kunne overbevise myndighederne.

Hvad havde datiden mod disse ulykkelige mennesker, der havde taget livet af sig selv? Hvorfor kunne denne handling true samfundet, så det var nødvendigt at straffe de efterladte – og den døde – ekstra? Det er denne undren, som denne artikel tager afsæt i.

Selv mord i 1700-tallet

Selv mord var et problem i 1700-tallets København, hvor håbløshed og ensomhed fik især et betragteligt antal fattige til at kaste sig i byens kanaler.

Selv mordene forsøgte reduceret ved at straffe de syndige yderligere og at give dem en vanærende begravelse.¹

At tage sit eget liv var en forfærdelig synd og en hån mod Gud. Det var at overtrumfe Guds vilje og hensigt med mennesket. Selv mord var dengang “et overlagt mytteri mod Gud”, som en britisk historiker har sammenfattet det.² Selv mordet var et forhåndsfravalg af Guds dom, mente Martin Luther, som skrev “Du har syndet, altså er Gud vred på dig, og hvis Han er vred, vil Han slå dig ihjel og fordømme dig for evigt. Og deraf kommer det, at mange, der ikke kan udholde Guds vrede og dom, begår selv mord, kaster sig ud, drukner sig osv.”³ Det skal i øvrigt heller ikke underkendes at Judas var selv morder.

Det var at underkende Guds trøst, at nogen kunne blive så deprimerede, at de begik selv mord. Ved at sige stop i utide viste de, at de ikke troede på Herrens helbredende potentiale.

Det har sandsynligvis også spillet en rolle, om end en mindre én, at selv mordere var alene i dødsøjeblikket. Derved kunne man ikke modtage sakramente, og der var ikke nogen, der kunne bede for en. Ens familie eller fællesskab holdt ikke én i hånden og gik i forbøn for én. En præst kunne ikke følge én på vej henover tærsklen. Man havde dømt sig selv til at gå alene og uforløst i døden.

Hvor og hvordan begravede man selv mordere i 1700-tallet? I Danske Lov fra 1683 var der to paragraffer, der klart omtalte deres begravelse: Selv mordere måtte ikke “begraves enten i kirken eller på kirkegård, med mindre de gør det i sygdom eller raseri”. Præsterne måtte ikke “kaste jord på, eller holde ligprædiken over nogen, som for sin misgerning er bleven henrettet, eller har myrdet sig selv med vilje”.⁴

Loven var altså klar i mælet på dette punkt: Selv mordere måtte ikke begravnes i kirken eller på kirkegården, og kunne ikke se frem til præstens sædvanlige ceremonier med jordpåkastelse og ligprædiken. Det var rettens ord for det. Hvordan foregik det så i praksis?

Som det fremgår af Danske Lov var der jo en ‘ventil’ i loven, om at selv mordere kunne benådes til at komme i indviet jord, hvis det kunne bevises,

at de havde begået selvmord i sygdom eller raseri; hvis de så at sige ikke havde gjort det 'med vilje'. De – strengt taget de efterladte – der havde held til at bevise dette over for præsten eller Danske Kancelli, kom ind på kirkegården. Resten måtte begraves uden for kirkens indhegning. Denne såkaldte "uindviede jord" var et diffust og ukonkret begreb – for i princippet var al jord, der ikke var kirkeligt indviet, jo uindviet.

Der er flere interessante ligheder mellem henrettede og selvmordere. I Norden var det almindeligt, at mange selvmordere blev begravet på galgebakken blandt forbrydere. Mere udbredt var det at begrave selvmordere ved et markskel, en korsvej eller en ødemark. I København benyttedes sandsynligvis henrettelsespladsen uden for Vesterport.

Der var ingen nedskrevne eller systematiserede regler. Det var skarpretteren eller natmanden, der stod for at tage sig af liget, og hvor han har gjort af dem, vides ikke. Det var ham der bestemte. Det er en pointe i sig selv, at vi ikke ved det. Det var ikke meningen at vi skulle vide det, selvmorderens minde var slettet. Forduftet.

Selvmordere blev altså begravet 'intetsteds'. I løbet af 1700-tallet blev det vigtigt med en individualiseret død. Det blev eftertragtet for de velhavende, at den afdøde efterlod sig et monument eller lignende med sine data, for at bevare mindet om sin eksistens. Selvmorderen, der blev kulet ned ved en korsvej langt uden for byen, fik en umærket begravelse – uden kors eller plade. Mindet levede således ikke videre, der var ikke noget sted, de efterladte kunne gå hen og mindes den døde. Liget og mindet var overgået til en komplet anonymisering.⁵

Som sagt var det muligt at bløde op på reglen om, at selvmordere ikke måtte komme i indviet jord, og der var da også mange eksempler på, at pårørende fik dispensation fra Danske Kancelli (formelt kongen) til at begrave selvmordere på kirkegården.

Såfremt de var så heldige at komme ind på kirkegården, var det ofte den nordlige del, de kom til at ligge på. Det blev nemlig opfattet som den mindst pæne og noble del, hvor selvmordere, uærlige og fattigfolk lå begravede. Denne skik gik langt tilbage i historien. Ofte ved vi dog reelt ikke hvor fattigbegravelserne fandt sted, og der er dokumentation for at den nordlige del ikke var standard. F.eks. København Trinitatis, hvor fattigbegravelserne i 1600- og 1700-tallet lå på kirkegårdens østlige del. På Assistens Kirkegård fandtes et område, der hed "fattiges jord" i tilknytning til sognenes lodder.

De henrettede blev ofte kulet ned ved retterstedet. Her ses ni hængte tyveknægte fra en spektakulær sag fra samme år, 1728. Selvmordere kunne risikere at blive begravet samme sted. Anonymt træsnit, sandsynligvis fra samtidig skillingsvise. Wikicommon.

Der var flere grader af, hvor meget der blev dispenseret fra reglen. Der kunne gives tilladelse til at selvmorderen kunne begravnes i indviet jord, men i så fald uden ceremonier, “i stilhed”, som det kaldtes.

Hvis pårørende fik særlig lov til at få begravet en selvmorder på kirkegården, måtte de selv stå for det, eller betale graveren for at kule vedkommende ned ved kirkegårdsmuren eller indhegningen.

Snedkerdrengens begravelse

Snedkerdrengen Poul Bentsen havde som sagt hængt sig “i Raserie” denne forårsdag i 1728. Det fremgår ikke af sagens akter, hvor det skete, eller andre detaljer om dødsfaldet. Sagen var havnet på bystyrets bord, da der var givet bevilling til en begravelse i indviet jord, og byfogeden blev bedt om at tage sig af sagen, da nogen jo skulle bære snedkerdrengen til sin grav. Byfogeden

udsendte derfor et brev, om “at han efter sædvane vil befale stadens favnsættere at bortbære udi al stilhed den afdøde”⁶

Af sagsakterne fremgår det, at der i de efterfølgende martsdage var et sandt renderi på rådstuen, hvor først favnsætterne, så snedkerlauget og til sidst fattigfogederne var hidkaldt, for at de skulle tage sig af sagen. Dokumenterne er uhyre interessante, idet de tre grupper hver især argumenterede for, hvorfor de *ikke* ville bære snedkerdrengen til graven.

Lad os se på dem én for en:

Den første gruppe, der blev spurgt, var som sagt *favnsætterne*. De var embedsmænd, som favnsatte/udmålte brænde. Disse favnsættere havde tidligere stået for den slags tvivlsomme forretninger. “Først haft favnsætternes laug for os på rådstuen fremkaldet, og befalet samme at påtage sig, siden slig forretning nogle gange forhen af dem var sket; og da de ikke på nogen måde var at bekvemme dertil, foregivende at de eftersom de var edsvorne borgere her udi staden, og plejede samme ret efter deres vilkår som andre af stadens borgere”. Favnsætterne mente på det bestemteste, at de ikke “kunne eller burde pålægges dette, frem for alle andre fornemmelige, [efter]som de allerede har haft prøver på at de har måtte lide under, at de forhen har vist sig føjelige i dette tilfælde. I det at deres børn ikke alene udi skolerne var blevne sådannet bebrejdet og forekastet og desårsag måtte tage dem fra skolerne og andetsteds hensat. Men end også mødt dem, når de på et eller andet håndværk have søgt at indsætte børn i lære”.

“Thi favnsætterne er nu alle virkelige edsvorne borgere, hvilket de forhen ikke var, da de forrettede det, endskønt det dog ingen gang er sket frivilligt, men med største alarm og tvang”.

Favnsætterne indrømmede, at de før havde hjulpet til ved lignende sager, senest ved en urtekræmmer Habers jordefærd (det angives ikke hvornår denne blev stedt til hvile). Men det var altså ikke længere muligt. “Det bliver nu ikke mere gørligt at forcere disse folk dertil, i henseende de alle siden har vundet deres borgerskab og derfor have lige frihed, ret og privilegier som den mest formuende borger har”. Nu er det ikke længere “forsvarligt at nægte dem det samme som andre ærlige borgere underfares”.

Favnsætterne argumenterede altså for det første med, at de har erfaringer med at deres uskyldige børn var blevet mobbet i en sådan grad at de måtte skifte skole. For det andet, at de ikke længere kunne tage sig af en

Oldermanden fra Københavns snedkerlaug mødte op hos byfogeden, da han blev bedt om at finde nogle snedkervende eller -dreng, der kunne bære den hængte snedkerdreng til graven. Det nægtede han på det voldsomste. Her ses snedkerlaugets segl. Lauget går helt tilbage til 1554. www.snedkerlauget.dk

sådan handling, fordi de for nyligt havde opnået borgerskab, og var kommet ind i de ærliges fællesskab og derfor var edsvorne 'rigtige' borgere, der ikke længere kunne forventes at tage sig af den slags ildeset og uhonnet arbejde.

Favnsætterne foreslog i stedet, at de fattiges fogeder blev sat til opgaven. Fattigfogederne havde nemlig ikke borgerskab. Det var en klar måde for gruppen af favnsættere at positionere sig i forhold til fattigfogederne, og et eksempel på æresfællesskaber.

Eftersom det jo var en snedkerdreng, der havde begået selvmord, valgte byfogeden dog at vende sig til *snedkerlauget* først, idet han mente at det rettelig var deres ansvar. Som regel var det nemlig lauget, der tog sig af at bære deres egne til graven. Men lauget ville heller ikke. Oldermanden for snedkerlauget blev tilkaldt og bedt om at få svende eller dreng til at bære den afdøde til sin grav. Dét kunne lauget dog under ingen omstændigheder gå med til.

Hverken “svend eller dreng udi laugget kunne overtales eller være at formå dertil, i henseende at snedkerprofessionen er et skønt håndværk”. Når man havde et skønt og respekteret håndværk, kunne man ikke tage sig af den slags suspekter, æreløse forretninger.

Håndværkerne generelt var internationalt orienterede – bl.a. fordi de alle var på valsen efter endt læretid – og snedkernes oldermand var også international i sin videre argumentation. For hvis det rygtedes blandt udenlandske kollegaer, at snedkerne havde båret en selvmorder til graven, “frygtede de, at når denne gerning, om de blev obligeret til at skulle bortbære førnævnte døde dreng, rygtedes udenlands, da de hverken få fremmede svende herind på deres håndværk, eller de danske svende og drenge her skulle på fremmede steder blive holdt for gode”. De ville simpelthen fremover blive “anset [med] foragt iblandt andre nationer”. Det var en alvorlig sag for den kollegiale kontakt til udlandet.

Dette accepterede bystyret, der ikke ville “forårsage større værk og alarm om bagateller”, selvom de ikke anså det som “fornuftigt”. Byfogeden fandt det ikke hensigtsmæssigt “at bepligte dem til det, som så øjensynligt ville forvolde både mestrene her udi staden, og danske læredrenge og svende had og fortræd”.

Vi taler altså om en stigmatisering så voldsom, at den kunne rygtes helt til udlandet. Dog må vi her være kritiske overfor, om det reelt var sådan, eller om det er noget snedkernes oldermand fandt på for at slippe for opgaven. Det er i hvert fald interessant, at de argumenterede således. Det at bystyret accepterede påstanden om stigmatisering, tyder på at frygten ikke har været dem helt fremmed og har lydt logisk. En forringelse i forretningslivet i byen var naturligvis ikke i bystyrets interesse. Derfor slap snedkerne også for opgaven.

Til sidst vendte bystyret sin opmærksomhed mod de *fattiges fogeder*. Fattigfogederne var kommunale bestillingsmænd, som havde til opgave at forhindre betleri og holde omstrejfende, fremmede tiggere borte. De var ofte selv fattiglemmer, og kaldtes også stodderkonger.

Det fremgår af korrespondancen, at de fattiges fogeder tidligere havde trådt til “når et legeme er funden død liggende i kanalerne”, eller ved begravelsen af “justificerede [dvs. henrettede] personer som de fattiges fogeder begrave, når der bevilges kristen jord”, men kun når disse “ingen venner har” og “når det have været de, som hverken har kunnet regnes under borger-

Der findes naturligvis ingen afbildning af snedkerdrengen Poul Bentsen, der hængte sig en forårsdag i 1728. Også afbildninger af snedkere fra perioden er sjældne. Her ses en fransk snedker ved sin høvlebænk. Illustrationen er muligvis fra 1767, siden årstallet ses på kabinetskabet bag ham. Wikicommon.

skabet, garnisonen eller Holmen” og måtte henregnes under fattige og ensomme.

Blev selvmorderne ikke bevilget at komme i indviet jord, ville fattigfogederne aldeles ikke have noget med dem at gøre. Det blev da også understreget i ordren, at bæringen af “alle fornuftige” måtte betragtes som ærlig, netop fordi der var kommet kongelige bevilling om, at selvmorderen i dette tilfælde måtte komme i indviet jord.

Fattigfogederne kviede sig dog også, og “beretter, at nogle af de fattiges forstandere har ladet sig forlyde med, at såfremt de dertil lader sig bruge, vil de efterdags ikke lade dem komme inden for deres døre, eller tage dem med sig i de fattiges forretninger”.

Alligevel blev det besluttet, at det var fattigfogederne, der skulle bære drengen, særligt da de jo var fattige og dermed kunne få betaling for deres umage. Til slut blev det endda indstillet, at sagen skulle danne præcedens: At det “ikke alene for denne gang allernådigst måtte blive befalet, at de fattiges fogeder skulle bortbære snedkerdrengen til jorden, men end og[så] i alle deslige tilfælde herefter, så ophold og disput videre derom i fremtiden kunne være forebygget”.

De mange dages udsættelser og ophold i sagen, burde kunne undgås en anden gang, ved at fattigfogederne også i fremtiden skulle sættes til lignende

opgave. På den måde var fattigfogederne endnu engang blevet yderligere stigmatiserede; der var gravet en grøft mellem dem og det øvrige samfund.

Senere, i 1740'erne, overgik denne beskæftigelse i øvrigt til Stokhusets ærlige slaver, der måtte begrave de døde selvmordere, der var tilståede begravelse på kirkegården. Altså tog opgavens anseelse endnu et skridt ned ad ærens rangstige.⁷

Hvorfor?

Det er tydeligt, at der var tale om et skånselsløst misforhold mellem de levende og dem, der døde for egen hånd. Det er interessant. Der må have været en grund til, at de levende følte et så stort behov for at lægge – konkret og mental – afstand til selvmordernes lig og gerning. Selvmorderne var suspekter. De levende følte sig truede af selvmordernes synd i et omfang, så det var nødvendigt at give dem en nedværdigende og vanærende begravelse i stilhed. Hvis nogen.

Hvorfor havde samtiden dette behov for at 'anderledesgøre' og lægge afstand til dem? Det skal der i det følgende anføres tre bud på.

1: Den særlige begravelse af selvmordere skyldtes, at samtiden opfattede selvmordere som uærlige og denne uærlighed var smitsom.

Som den første af de tre grunde til at begrave selvmordere på den beskrevne æreløse måde, skal det fremhæves, at selvmorderne opfattedes som uærlige og at denne uærlighed var smitsom. Ordet smitsomt er problematisk, da det knytter sig til bakterier og en hel anden periode, men det er alligevel valgt – i stedet for det mere farveløse overførbare – da uærligheden ofte kunne sammenlignes med netop en bakterie.

Folk, som beskæftigede sig med noget, som andre fandt uværdigt eller ulækkert, eller folk, som én gang havde gjort noget vanærende, kunne blive uærlige. At uærligheden blev opfattet som smitsom, er noget som historikeren Tyge Krogh har undersøgt i relation til natmændene, der konsekvent var uærlige på grund af deres arbejde, hvor de kom i kontakt med henrettede, ekskrementer og døde dyr. Krogh har dokumenteret, at uærligheden kunne smitte fra én person til en anden.⁸

Begreberne uærlighed og ærbar er diffuse og ændrer betydning fra

periode til periode, som alle andre begreber. “Æren er nemlig ikke noget objektivt, der eksisterer uafhængigt af de mennesker, som anvender begrebet. Forskellige grupper af mennesker tillægger forskellige ting en vis ære og holder andre for æreløse”, skriver historikeren, dr.phil. Peter Henningsen. “Man kan sige at ære i virkeligheden handlede om tilhørsforhold. Det var vigtigt at høre til, ikke at stå alene, og det er karakteristisk, at de mennesker, som enten på tinge eller i det folkelige omdømme dømtes fra æren, mistede deres plads i fællesskabet. Det var dette, som æresspørgsmålet først og fremmest handlede om, og det var derfor, at folk værnede om deres ære. Man ville for enhver pris undgå udstødelse af det fællesskab, man indgik i”.

Uærligheden smittede af på de mennesker, man kom i berøring med. Det gjaldt ikke kun natmanden, men også enhver honnet eller ærlig person, der kunne risikere en plet på sin ære, hvis han blev set i tæt fysisk selskab med en person fra en anden, laverestående æreskategori. Selv en berøring kunne medføre et uopretteligt ærestab. “Den blotte fysiske kontakt kunne nemlig medføre, at den mindre ærefuldes (pr. definition tvivlsomme) kvaliteter smittede af på den mere ærefuldes, hvorved han mistede sin ære”.⁹

Sagen om den stakkels snedkerdreng er bemærkelsesværdig, fordi vi ud fra de forskellige grupperes modvilje og argumentation tydeligt kan se, at den afdødes pådragte uærlighed opfattes som smitsom fra en person til en anden. Ikke kun fra den afdøde til bærerne, men også videre i rækken, således at bærernes børn blev opfattet som inficerede. Måske måtte børnene endda skifte skoler, fordi de andre elever kunne modtage smitten og bringe den videre, jf. “Jeg straffer fædres skyld på børn, børnebørn og oldebørn” osv. fra Mosebøgerne.¹⁰

At fattigforstanderne ikke ville have fattigfogederne indenfor deres døre, hvis de rørte selvmorderens kiste, var også et tegn på, at ‘smitten’ kunne gives videre til dem og deres hus og familie.

Eksemplet med snedkerdrengen er naturligvis ikke en enlig svale. Der er flere eksempler fra nordiske købstæder i 1700-tallet, hvor afdøde havde pådraget sig forskellige former for uærlighed, hvilket gjorde at folk gik til modværge, også korporligt, når de blev bedt om – eller beordret til – at bære nogen til graven, selv mod betaling.¹¹ Dette understreger igen, hvor stærke følelser der kunne være forbundet med en sådan sag.

Fra København kendes der et eksempel fra 1705, hvor kongen udtrykkeligt måtte befale smedelauget at bære liget af en bøssebærer til graven.

Omtrent sådan så snedkerdrengens København ud. Kortet er fra Ingeniørkorpsets hi-storiske tegnesamling (I-1-6) og er dateret 1. januar 1728 og tegnet af en vis F. Arnold. Rigsarkivet, Ingeniørkorpsets historiske tegnesamling, I-1-6.

Han var omkommet ved et pistolskud, uden at det kunne bevises, om han havde taget livet af sig selv eller ej.¹²

Altså: Vi skal se uærligheden som noget meget, meget konkret, nærmest som en uafvaskelig social bacille. Sagsakterne vedrørende snedkerdrengen viser, at datiden opfattede selvmordere som uærlige og at denne uærlighed var smitsom. Det var en af grundene til, at almindelige folk vægrede sig ved at beskæftige sig med selvmordere og tog kraftigt afstand fra dem, også fysisk.

2: Den særlige begravelse af selvmordere skyldtes, at man fra myndighedernes side ønskede at øge straffen for selvmord til en evig straf.

Det var som nævnt myndighederne – i form af Danske Lov – der havde bestemt, at selvmordere skulle begraves i uindviet jord. På den måde havde myndighederne forment den afdøde adgang til himmelen. Ved at begrave en selvmorder på en bestemt måde, eller et bestemt sted, kunne man hindre den genopstandne i at komme i himlen på den yderste dag. Dette kunne understreges f.eks. ved at begrave selvmorderen med hovedet i den forkerte retning.

Noget tyder på, at præstestanden gik med til at deltage – eller rettere: ikke deltage – i denne ydmygende begravelsesskik for at stille sognebørnene tilfredse. De reagerede på et folkeligt pres på, at denne posthume straf skulle eksistere, som den altid havde gjort. Kirken 'abonnerede' på folketroen og den ældgamle sædvane. De tilfredsstillede folkets skelnen mellem frelse og ikke-frelse, fordi det var et godt disciplinært middel. Fordømmelsen havde jo et klart moralsk/pædagogisk sigte, som kirken havde en interesse i, da det forhindrede sognebørnene i at begå selvmord, hore, drikke og synde. Herved havde kirken magt til at skabe en overvældende usikkerhed blandt sognebørnene ved ikke at bevilge accept og sikkerhed. Det var en magt, der rakte ud over livet, og langt ind i efterdøden. Om kravet kom 'ovenfra' eller om 'ovenfra' blot reagerede på et ønske 'nede fra' folket, det er dog ikke muligt at blive fuldstændig klar over.¹³

Måske anes her en kim til 'oplysning' i den tidlige enevældes præstestand? Det kan ikke siges med sikkerhed ud fra disse kilder.

Der har også eksisteret en folketro på en slags frelsens geografi. Der var kamp om siddepladserne i kirken, for jo finere man var, desto tættere sad man på præsten. Denne idé gjaldt ikke kun i levende live. Det er velkendt, at der var enorm prestige knyttet til at blive begravet i kirken. Jo tættere på alteret, jo bedre. Det bærer mange af vores kirkers gulve endnu præg af. Det

var et udtryk for agtelse, at en herremand havde råd til at placere et flot epitafium nær Jesu kors. Jo nærmere man var ved alteret, jo sikrere var man på frelse og en nådig dom på opstandelsens dag. At havne ude på kirkegården, væk fra de standsmæssigt pæne, var mere uhyggeligt. Og igen, jo længere væk fra kirken, desto værre.

Fortsætter man denne tanke, er det indlysende at prestigen og muligheden for frelsen var helt forsvundet, hvis man havnede uden for kirkegårdsmuren, for slet ikke at tale om at blive begravet ude ved retterstedet eller ved en korsvej.

Der lå en 'bonusstraf' i at selvmorderen ikke kunne blive begravet sammen med og forenet med familie og standsfæller, men måtte ligge i et hjørne med natmænd og andre suspekte individer i fattigjorden. På genopstandelsens dag havde man ligesom dem ringe mulighed for at få frelse.

Staten viste sin magt og muskler over for enkeltindividet ved at stille sig i vejen for sjælens vej til himmels.

Altså: Dette kan være den anden af tre grunde til fordømmelsen af selvmordere som fik uhæderlige begravelser, fordi man fra myndighedernes side ønskede at øge straffen for selvmordet til en evig straf. For myndighederne var det jo merkantilistisk set også uhensigtsmæssigt, at borgerne hængte sig. Det skulle de holde op med. Der lå en disciplinerende og opdragende effekt, der sikkert har været frygtet. Myndighederne kunne, ved at dømme selvmorderne til at komme i uindviet jord, ikke alene vise deres magt over folket i levende live, men også over de døde.

Denne tese bekræftes ikke af sagen om snedkerdrengen. Myndighederne har jo netop bevilget ham begravelse i indviet jord, og derfor ikke forment ham adgang til himlen.

At snedkerlauget klart og tydeligt tog afstand fra at spille nogen som helst rolle i drengens jordefærd, er et tydeligt eksempel på udelukkelsen fra fællesskabet. De keredede sig mere om deres rygte og æresopfattelse indenlands og udenlands, end om at vise loyalitet over for en af deres laugsbrødre.

Men det var ikke myndighederne der foretog denne fordømmelse, det var snedkerne selv. Derfor kunne det tyde på, at denne afstandstagen ikke var noget myndighederne fandt på, men noget, der også eksisterede i folket selv.

Straffede fællesskabet ikke ugudelige forbrydelser, risikerede man en fælles straf. I Biblen var det grælleste tilfælde det der skete med de to byer Sodoma og Gomorra. Talrige kunstnere har afbildet byernes destruktion. Her ses kunstneren John Martins version fra 1852. Laing Art Gallery, Newcastle upon Tyne.

3: Den særlige begravelse af selvmordere skyldtes, at man ønskede at styrke fællesskabet ved kollektivt at udelukke selvmordere.

Den vanærende begravelse af selvmordere skyldtes et ønske fra folkets side om at styrke og rense fællesskabet ved kollektivt at straffe og udelukke selvmorderen.

Samfundet følte et behov for at tage afstand fra den synd, en selvmorder havde begået. Med tilbagevirkende kraft blev selvmorderne ekskluderet fra samfundet. Deres lig blev udsat for en behandling, som understregede denne udelukkelse. I tilfælde fra udlandet var straffen endnu mere morbid, og liget måtte bøde for ejerens handlinger: Fornedrelse og ligefrem sønderlemmelse af liget var måder, hvorpå man rituellet understregede udelukkelsen, lagde afstand og tog hævn.¹⁴

Det var i høj grad folket selv, der ønskede den strenge straf. Det var sognebørnernes udtalte frygt for, at Gud ville straffe hele menigheden, hvis en

alvorlig synd ikke blev sonet gennem en hård og retfærdig straf. I gammeltestamentlig forstand skulle forbrydelsen udlignes – sådan at balancen mellem samfundet som helhed og de højere magter igen kunne genoprettes. Det måtte det enkelte individ indordne sig under. At selvmorderne og andre uærlige blev begravet på en vanærende facon sikrede, at de, der bevarede den rette tro, trygt kunne leve videre. Eller hvile uforstyrret i deres grave, i rolig sikkerhed inden for kirkegårdens mure.

“En særlig afsky nærede man for selvmord, der stod som det dybeste tænkelige brud på tiltroen til Gud og hans bestemmelser over den enkeltes skæbne og dødsstund”.¹⁵

Selvmordet var en forbrydelse mod Guds bud, og fællesskabet måtte kræve en straf for en sådan udåd. Gengældelsesbehovet lå så rodfæstet i datidens tankegang, at man mente, at hvis en straf ikke blev udført for en foreteelse, så blev hele fællesskabet i stedet straffet ved Guds vrede og hjemsøgning.

Det værste eksempel, som sognebørnene kunne finde frem, når de bladrede i deres bibler, var naturligvis historien om Sodoma og Gomorra, hvor de to byer på grund af indbyggernes syndige liv bliver raseret af svovl og ild fra himlen – også selvom der muligvis var retfærdige i byen. Det var ikke kun synderne, der blev straffet, men alle indbyggerne, hele fællesskabet.

Det er i øvrigt også oplagt at tro, at en grund til, at samtiden lagde afstand til selvmorderne, skyldtes frygten for gengangere. Selvmorderne blev begravet langt væk, og ledsaget af særlige ritualer for at sikre sig, at de ikke kom tilbage og hentede levende med sig.

I korrespondancen om snedkerdrengen måtte byfogeden gang på gang understrege, at der var bevilget begravelse i kristen jord. Det burde formilde favnsætterne, snedkerlauget og fattigfogederne, men det lader overhovedet ikke til at have haft nogen formildende effekt. Denne formildende skelnen lader til at være noget, der var kommet ovenfra, men var en praksis, som folket slet ikke anerkendte.

Der var vrede og stærke følelser på spil. Der er europæiske eksempler på at øvrigheden har bestemt at begrave selvmordere på en kirkegård, og folket ligefrem har gjort voldeligt oprør mod dette.

Der er to eksempler fra udlandet, begge fra år 1771, men tilsyneladende uafhængige, hvor folk blev så vrede over beslutningen om at begrave en synder i indviet jord, at et decideret oprør brød ud og begravelserne måtte gennemføres under omfattende militær beskyttelse.¹⁶

Folkets ønske om en kollektiv straf af det unormale har også eksisteret på mere hjemlige breddegrader. Den altid velorienterede embedsmand Bolle Luxdorph skriver f.eks. i sin dagbog i 1780 om et “Oprør i Strømsøe [nuv. Drammen i Norge] for en kone, der havde hængt sig og Stifta[mtmanden] havde tilladt at begraves i kristen jord”.¹⁷

Hvordan forholder sagen om snedkerdrengen sig til denne tredje teori?

Fordømmelsen kom i dette tilfælde ikke fra myndighedernes side. Ovenfra blæste der faktisk milde vinde. Det var jo kancelliet (formelt set kong Frederik IV), der havde bevilget begravelse i kristen jord. Fordømmelsen kom fra folket selv, snedkerdrengens ligesindede. De viste deres afsky over for hans handling og den pådragede uærlighed ved ikke på nogen måde at ville deltage i hans jordefærd. Favnsætternes, snedkerlaugets og fattigfogedernes vægren ved at hjælpe til ved snedkerdrengens jordefærd var jo netop noget, de selv fandt på og selv argumenterede for, og ikke med ord og formuleringer de fik påført ovenfra.

Dette antyder, at ønsket om at selvmordere skulle begraves på en vanærende facon var noget der kom fra folket selv. Den kom nedefra og ikke ovenfra.

Fællesskabet var som vist ekstremt vigtigt. Hvis man blev udelukket herfra, ville det ødelægge ens sociale og handelsmæssige muligheder. Og fællesskabet har til hver en tid kunnet styrkes ved at udelukke andre fra det (selvmordere, jøder, indvandrere, etc.). Det ses også tydeligt i sagen, eftersom favnsætterne forsøger at ‘tørre den af’ på fattigfogederne, som de understreger står uden for det borgerskabsfællesskab, som favnsætterne ihærdigt refererer til, og som de selv for nyligt er blevet indlemmet i. Fællesskabet styrkes og eksisterer altid på bekostning af nogen. Grupper ‘sparker nedad’, med et nutidigt udtryk.

Altså: Selvmordernes nedværdigende begravelse var måske slet ikke et disciplinerende ønske fra myndighedernes side, som undersøgtes i sidste afsnit, men i højere grad et ønske fra folket selv. De kunne styrke det vigtige fællesskab ved kollektivt at udelukke selvmorderen. Ved at lægge tydelig afstand til vedkommende, kunne fællesskabet vise over for Gud og hinanden, at de tog afstand fra vedkommendes synd. De turde ikke risikere, at hvis de ikke straffede en selvmorder, ville hele fællesskabet i stedet blive straffet af Guds vrede – måske endda med svovl og ild.

Selvmoderne blev begravet langt borte, og med særlige ritualer, bl.a. for at sikre sig at de ikke kom tilbage og hentede levende med sig. Det var et oplagt emne for tidens spøgelseshistorier. Fra: *The Ghost Story of Russ/Graves*, uden år. Wikicommon.

Historisk perspektiv

Fordømmelsen af selvmordere er blot et af mange eksempler på den traditionelle opfattelse, at oplysningstiden står som et 'hængsel' mellem en fjern fortid og et mere moderne, tolerant syn på det enkelte individ. Hvornår hører denne fordømmelse af selvmordere op?

I oplysningstiden adskiltes strafferetten fra Bibelen. Samfundets straf og kir-
kens straf blev gradvist kløvet i to. Der opstod et mere liberalt og humanistisk
syn på den afdøde, eller man kan sige, at den døde fik visse rettigheder. Det er
klart at uærlighedsbegrebet gik dårligt i spænd med oplysningens videnska-
belighed. Gradvist fik disse tanker om menneskets frihed, selvbestemmelse,
sekularisering og den humane opfattelse skubbet kirken og den gamle sæd-
vanetro til side.

De store oplysningsfilosoffer så med mildere øjne på selvmordet som
den sidste udvej. Både Voltaire og Rousseau forsvarede den enkeltes ret til
at tage sit eget liv og var kritiske overfor den officielle opfattelse af selvmord.
En af de vigtigste publikationer om emnet kom i Humes essay om selvmord
fra 1783. Bogen var så radikal i sine synspunkter, at forlæggeren først turde
trykke den efter forfatterens død. Hume fremhævede heri, at det var men-
neskets ret at bestemme over sin egen død, hvis smerter, sygdom, skam eller
fattigdom gjorde livet uudholdeligt.¹⁸

Lovgivningsmæssigt åbnedes der i 1833 for at selvmordere kunne få en be-
gravelse med et almindeligt ritual, men først i 1872 kom der en endelig og
fuldstændig ophævelse af de degraderende omstændigheder ved begravelsen
af selvmordere.¹⁹

Den mindre fordømmende tone overfor selvmordere slog altså kun lang-
somt igennem. Der er eksempler på at selvmordere opfattedes som suspek-
te langt op i 1800-tallet. Så sent som i maj 1863, hvor en ugift arbejdsmand,
Rasmus Pedersen, 37 år, havde hængt sig, blev der i kirkebogen i Helsingør
indført: "uden jordpåkastelse eller anden kirkelig eller borgerlig ceremoni".
Om jorden var indviet eller ej, fremgår ikke, man må formode det første.
Men en utvetydig rest af degraderingen eksisterede altså stadig.

At blive begravet "i stilhed" betyder i dag at man foretrækker en begr-
velse holdt mellem den nære familie og vennekreds. Men det er en sproglig
rest, der har haft et besynderligt betydningskred. Helt frem til 1950'erne
betød det begravelsen af en selvmorder.²⁰

I dag er der næppe nogen, der har noget imod at blive begravet i
nærheden af en selvmorder.

1. Arne Jansson: *From swords to sorrow – Homicide and suicide in early modern Stockholm*, 1998
2. “Suicide as a wilful mutiny against God”. Roy Porter: *Enlightenment – Britain and the Creation of the Modern World*, 2000, 217
3. Martin Luther: *Den Store Galaterbrevskommentar*, kapitel 2.
4. Henh. Danske Lov 6.6.21 (ang. kriminaliseringen af selvmordet) og Danske Lov 2.10.4 (vedr. præstens embede); desuden Kirkeritualet, 1685 kapitel 9.
5. Philippe Ariès: *Dødens historie i vesten – fra middelalderen til nutiden*, 1986
6. Dette og de følgende citater er fra Kollegiebrevne, 1728, sag nr. 18, Københavns Stadsarkiv
7. Fr. Stuckenberg: *Fængselsvæsenet i Danmark*, 1896, 21-22
8. Tyge Krogh: *Oplysningstiden og det magiske. Henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel*, 2000
9. Peter Henningsen: *I sansernes vold – Bondekultur og kultursammenstød i ene-vældens Danmark*, 2006, 366-398
10. De ti bud, 2. mosebog, 20: 5
11. Troels Troels-Lund: *Dagligt liv i Norden i det sekstende århundrede – XIV bog: Livsafslutning*, 1901
12. Beth Grothe Nielsen: *Letfærdige Qvindfolk – om Gisle Nielsdatter og andre barnemordersker*, 1982, 416
13. Beth Grothe Nielsen: *Letfærdige Qvindfolk – om Gisle Nielsdatter og andre barnemordersker*, 1982
14. Bruce Gordon & Peter Marshall (ed): *The Place of the Dead – Death and Remembrance in Late Medieval and Early Modern Europe*, 2000, 174
15. Birgitte Kragh: *Til jord skal du blive – Dødens og begravelsens kulturhistorie i Danmark 1780-1990*, 2003, 136
16. Paul Barber: *Vampires, Burial and Death – Folklore and Reality*, 1988, 30
17. Bolle Willum Luxdorph: *Luxdorphs dagbøger II 1774-88* ved Eiler Nystrøm, 1925-30, 13. jan. 1780
18. Nils Retterstøl: Selvmord i kulturhistorisk perspektiv i *Nytt i suicidologi*, 1-3, 1998
19. Birgitte Kragh: *Til jord skal du blive – Dødens og begravelsens kulturhistorie i Danmark 1780-1990*, 2003
20. Hilding Pjeijel: *Jordfästning i stillhet*, 1983

Byen er brændt!

Københavns brand 1728 i sam- og eftertid

■ af Julie Husum

Københavns brand 1728 ødelagde en tredjedel af byen og gjorde 14.000-20.000 københavnere hjemløse. Brandens massive omfang skyldtes i stor udstrækning en uhensigtsmæssig organisering af byens brandberedskab samt mangel på adgang til vand til slukningen. På grund af datidens enevældige system og dets kontrol var det svært for samtiden at forholde sig kritisk overfor brandindsatsen i de trykte medier i perioden 1728-30. Fra Frederik IV's død og Christian VI's tronbestigelse blev branden løbende tilskrevet nye betydninger og erindringerne om den katastrofale begivenhed blev i stigende grad brugt kultur- og værdipolitisk. Samtidens og eftertidens brug af branden viser, at katastrofen blev brugt i forhold til både borgeres og magthaverens iscenesættelse.

Hjælp! Det brænder

Fra den 20. til 23. oktober 1728 var København scenen for den mest ødelæggende ildebrand, som byen hidtil havde oplevet. I løbet af disse tre dage blev over 1.700 huse og våninger forvandlet til aske, og 14.000-20.000 københavnere stod uden tag over hovedet. Blandt de bygninger, der blev ødelagt, var en del offentlige, heriblandt: Vor Frue Kirke, Helligånds Kirke, Reformert Kirke, Skt. Petri Kirke, Trinitatis Kirke og observatoriet på toppen af Rundetårn samt Vajsenhus og byens rådhus.¹ I 1728 havde København 70.000-80.000 indbyggere, og bybilledet var præget af smalle gader, der var fyldte med brændestabler, tørvebunker, sengehalm og ikke mindst husholdningsaffald og skarn.² Dertil kom, at bygningerne hovedsageligt var af bindingsværk, at de stod meget tæt, samt at datidens varmekilde var de åbne skorstene. Denne tæthed mellem mennesker, dyr og alt det brandbare mate-

Kort over Kjøbenhavn 1728 tegnet af Joachim Hassing. De afbrændte dele af byen er angivet med gult. Frederik V's Atlas, Kortsamlingen, Det Kongelige Bibliotek.

riale betød, at brande var et almindeligt fænomen i datidens storby. De store materielle tab som branden i 1728 medførte, har resulteret i, at den i forskningssammenhæng hovedsagligt er blevet behandlet med et fokus på de økonomiske og politiske konsekvenser. Men Københavns brand 1728 er ikke "bare" en fortælling om tre dages kaos og brandvæsnetts mangelfulde indsats.

Prospekt af Københavns brand 1728. Tysk stik fra 1730'erne. Efter fotografi på Københavns Rådhusbibliotek.

Branden kan også, som i denne artikel, give anledning til at se på, hvad det var muligt og umuligt at trykke under den enevældige konge Frederik IV og sætte fokus på kulturpolitiske tendenser i 1700-tallet. I det følgende vil læseren blive præsenteret for nogle eksempler på, hvordan københavnere i perioden 1728-30 tolkede branden i en tid, hvor de trykte medier var styret og kontrolleret af enevælden. Herefter belyses, hvordan branden blev brugt som et kulturpolitisk redskab i 1700-tallet. Først skal brandvæsnets beskaffenhed dog lige introduceres.

Organisering af brandvæsnets

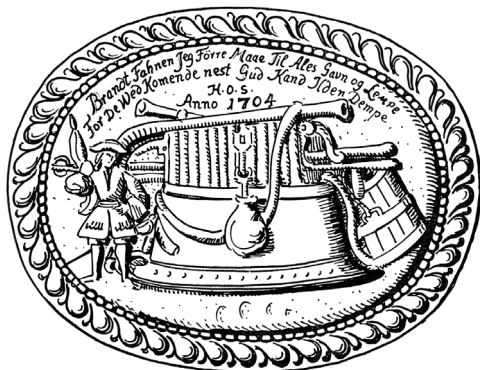
I slutningen af 1600-tallet var København i stærk udvikling. I perioden fra 1669 til 1689 steg indbyggertallet fra omkring 31.000 til ca. 60.000, og med det stigende befolkningstal fulgte en ivrig byggevirkksomhed. Dette passede som fod i hose med kongemagtens ønske om at skabe en stor og prægtig residensstad. Ambitionen om at skabe en stor og værdig hovedstad betød, at byens gader skulle brolægges, reguleres, og at der skulle oprettes et vandvæsen. Dertil kom, at byen fik sin første offentlige gadebelysning med et fast vægterkorps, og at byen fik sin første politimester. Ydermere skulle byen have et bedre og

*Brandkorpsets fane med teksten
 “Nest Gud med Flid Kunst og
 Vand, Ildens kreffter dempes
 kand. Anno 1728”.*

mere effektivt brandvæsen. Dette ønske kom i første omgang fra en uventet kant. I 1685 indsendte den tyskfødte premierløjtnant Herman Garding en betænkning om byens brandslukningsinstrumenter til Frederik IV. Garding tilbød tilmed at rejse til Holland og indkøbe de nyeste og mest nødvendige brandredskaber. Som en følge heraf blev der i januar 1686 nedsat en kommission, der skulle tage stilling til Gardings forslag. I april samme år blev han udnævnt til branddirektør og rejste umiddelbart efter til Holland for at skaffe de fornødne instrumenter. Blandt de instrumenter, han havde med sig hjem, var en del hollandske sprøjter, en ekstraordinær slangepumpe, pumper, strålerør og vandsække.³ Gardings arbejde betød, at brandberedskabet blev betydelig opdateret, og at Københavns første brandvæsen blev oprettet med ham selv som direktør.⁴ Efter Sophie Amalienborgs brand i 1689 var der ingen store eller bemærkelsesværdige ildebrande, så det var ikke før katastrofen ramte i efteråret 1728, at brandvæsenet for alvor skulle stå sin prøve.

Så sent som i april 1728 udsendte politimester Hans Himmerich et nyt reglementet for, hvordan befolkningen skulle forhindre forekomsten af ildebrande, og kun tre uger senere blev brandmandskabet mønstret på rådhuset.

Skilt fra 1704. "Brandt Fahnen Jeg førre Maa Til Alles Gavn og Lempe For De Ved Komende nest Gud Kand Ilden Demte. H O S Anno 1704. Gengivet efter Peter Linde: Minder om den store Brand 1728.

Oversigten fra denne mønstring giver et dækkende billede af, hvilket materiale og mandskab brandvæsenet havde til rådighed. Kommandoen blev varetaget af justitsråd og generalbygmester Johan Conrad Ernst, politimester og borgmester Hans Himmerich, branddirektør og brandmajor Joachim Daniel Preisler, vicebranddirektør og murermester i Krystalgade Nikolaj Gram, forhenværende kaptajn og murermester i Skidenstræde Hans Wiedewelt, kaptajn og tømrmester i Adelgade Poul Olsen, premierløjtnant og murermester i Gammel Mønt Lars Eriksen, samt sekondløjtnant og tømrmester i Studiestræde Niels Sørensen. Hertil kom alt fra premierbrandmestre, brandmønstringskrivere, én fanebærer, brandbude, over- og underbrandmestre, sprøjtemestre, strålemestre, assistenter, overbrandsvende, vandmestre, vognmænd og brandsvende. I alt rådede brandvæsenet over en styrke på 1045 mand. Derudover kom, at byens soldater og matroser også skulle træde til ved brand. Der var tale om garnisonens 8.000 soldater, holmens 4.000 matroser og borgervæbningens 3.000 mænd.⁵ Det er derfor ikke mærkeligt, at eftertidens historikere har sat spørgsmålstegn ved effektiviteten og organiseringen af byens brandberedskab – en situation som Carl Bruun i 1890 beskrev med ordene: "der manglede al overordnet ledelse".⁶ Men én ting er eftertidens dom – én anden, hvad samtiden kunne skrive i trykte udgivelser.

Hvad kunne man skrive om branden?

I dag kan vi let tage afstand fra hændelserne i København under branden, og det er nemt og ufarligt for historikere at udtale sig kritisk om byens ledelse.

Det vil dog være en misforståelse, hvis man som læser får det indtryk, at der eksisterede en offentlig kritik af brandberedskabet umiddelbart efter branden – det var ikke tilfældet. I stedet eksisterede der en klar skelnen mellem, hvad det var *muligt* og *umuligt* at udtrykke offentligt. Denne skelnen udsprang af, at alt trykt i starten af 1700-tallet var reguleret af censurlovgivningen. Denne lovgivning kontrollerede, at der ikke blev trykt noget, der var “til præjudits for Kongen, Ministrene, høje stands-personer eller Hoffet”.⁷ Censuren var administreret af Københavns Universitet og fungerede hovedsagligt som en forensur, hvor udgiveren selv regulerede indhold i forhold til samfundets normer. Især for mindre skrifter skete censuren dog efter udgivelsen, hvor det hændte, at upassende udgivelser blev beslaglagt og til tider brændt. Derudover blev alt trykt reguleret i form af favorisering af de udgivere, der holdt sig inden for det politisk korrekte. Trykkere og forfattere, der bidrog til at gentage, opretholde og bekræfte den enevældige samfundsstruktur, blev blandt andet belønnet med særlige embeder, skattefrihed eller toldfrihed på papir.⁸ Indholdet af det trykte materiale måtte

Jón Ólafsson anskueliggjorde brandens omfang i dette oversigtskort, der dog ikke er helt nøjagtigt, sammenlign med *Hassings* kort først i artiklen. *Ny kongelige samling* 681b-4, Håndskriftsamlingen, Det Kongelige Bibliotek.

Incendii Hafniensis, qv. cont. 20. Octobr. 1728.

alt f. t. er fiinen på vandet Cancellen, er brændt

altså ikke kritisere eller udfordre statsmagten og standspersoner, men skulle derimod bekræfte enevældens position i samfundet. Dette forhold blev problematisk, da hændelserne under branddagene synliggjorde brandberedskabets ineffektivitet og derfor indeholdt et kritisk potentiale ikke kun over for brandvæsenet, men også over for enevælden. Dette skyldes, at det netop var kongen, der havde ansvaret for at udpege de ansvarlige i brandledelsen. Enhver kritik af brandledelsen ville derfor være en indirekte kritik af regeringen. Det betød, at branden i høj grad blev tolket på et kulturelt og religiøst plan blandt de forfattere, der gav sig i kast med at beskrive begivenhederne. Konflikten mellem censuren og brandvæsenets ineffektivitet betød, at datidens fortolkninger og omtaler af branden for det meste skal findes i skønlitterære genrer som lejlighedsdigte, skillingsviser og dramaer.⁹

Branden som brugbar “lejlighed”

I 1660 blev kongen enevældig. Ifølge kongeloven af 1665 betød det, at kongen skulle “af alle undersätterne holdes og agtes for det ypperste og højeste hoved her på jorden over alle menneskelige love”. For at cementere sin uindskrænkede magt benyttede den tidlige enevælde sig ofte af guddommelig legitimering i iscenesættelsen af sin magt. Synliggørelsen af kongens position blev gentaget ved blandt andet ceremonier, fester og parader. Ligeledes fastsatte kongeloven, at kongen havde den “højeste myndighed og magt at isætte og ansætte alle betjente (embedsmænd), høje og lave”.¹⁰ Det betød, at der var en større social mobilitet end før 1660 i og med, at den enkelte, også ikke-adelige, kunne klatre op ad den sociale rangstige – hvis altså kongen mente, det var passende. Dette medførte en stigende interesse i at synliggøre sine egne egenskaber og evner over for kongen. Denne “rangsyge” kan løst sammenlignes med nutidens hang til selviscenesættelse på sociale medier. En parallel til moderne medier som Facebook, LinkedIn og Instagram kan være 1700-tallets lejlighedsdigte- og medaljer, der ligeledes havde til hensigt at fremhæve og promovere afsenderen. Men modsat nutidens digitale iscenesættelser fik datidens personlige markedsføring et konkret fysisk udtryk.

Lejlighedsmedaljerne havde udelukkende affektionsværdi, ingen betalingskraft, og de blev skabt og betalt på privat initiativ. Efter produktionen blev medaljerne præsenteret og overrakt til kongen og kunne derefter købes

Medalje for branden 1728, medaljør Christian Wermuth, forfatter J. J. Hoë v. Hoënegge. Indskriften lyder oversat til dansk: "Mon der kan være ulykke i en stad, som Gud ikke har forvoldt. Hos Gud er Godhed. Kongen leve evindeligt". Middelalder, Renæssance og Numismatik, Nationalmuseet.

hos medaljøren. I forbindelse med Københavns brand blev der i efteråret 1728 slået to medaljer, hvis tekst og budskab omhandlede den omfattende katastrofe. Arbejdet med at udforme en medalje krævede som regel to parter: En medaljør og en forfatter. De to brandmedaljer blev produceret af den tyske medaljør Christian Wermuth (1661-1739) og blev udført i kobber. Initiativet, ideen og formentlig også pengene kom fra Johann Joachim Hoë von Hoënegge. Hvor Wermuth stod for den fysiske udarbejdelse af medaljen, inklusiv udarbejdelse af motivet, stod Hoënegge for medaljernes litterære

Bagsidens omfattende tekst lyder i oversættelse: Glædeligere gik dagen, solstrålerne lyste bedre, du jublede, du så lyksalige Cimbrien, ved din konge Frederik IV's fødselsdag. Du nød dine gyldne tider, dine uendelige lyksaligheder under denne så milde hersker, idet du satte din lid til lange festdage. Men – ak! – næppe er denne fødselsdag svunden, før glædens himmel over alt formørkes, og i stedet for den mildhed forkyndende regnbue kommer ødelæggelsernes skrækelige komet til syne. Ulykkens stormvinde bryder løs, rasende flammer rejser sig og – ak og ve! – efterlader dit København, Nordens støttepunkt og dine guddommelige kongers sæde, fuldstændig sønderrevet, vanskabt og ødelagt, med så mange nedbrudte templer, tårne, paladser, huse, bygninger, biblioteker og mindesmærker, så mange døde børn, så mange fortabte undersætter, at dens før så fagre åsyn næppe kan kendes, og at man ikke kan mindes, at det nogensinde har været så lykkeligt, idet det ser sig næsten helt begravet i sig selv. Hør op at sørge, forgæves er ikke dit håb! Gud lever, din konge lever. Hold fast ved dette anker, der er så skønt, ved dette Skytsbillede mod Tidernes Rasen, skærmet ved himmelsk ånd i Evighed. Du har lært at kende den hele Kongehuset medfødte mildhed, du har lært at kende kongens uhørte ædelmod og bygmestervisdom ved de varige vidnesbyrd om samme; af dit københavns Ruiner vil han bygge sig evige mindesmærker, og det vil som Phoenix rejse sig igen. Til minde om den uhørte ildebrand i København, som opstod efter Kongens fødselsdag 1728 d. 20. oktober (citeret efter G. Galster: Danske og Norske Medallier og Jetons. 1936, s. 440). Middelalder, Renaissance og Numismatik, Nationalmuseet.

budskab. Hoënegge tilhørte den lærde københavnske elite med titel af *hof-råd*. I perioden 1726-1731 skrev lejlighedsdigte henvendt til Frederik IV. Det er sandsynligt, at Hoënegge med de to lejlighedsmedaljer, såvel som med de mange digte, har ønsket at vise sin loyalitet over for hoffet. På grund af netop en hensigt om at indynde sig hos kongen er medaljernes tolkninger en god indikator for kongemagtens officielle holdning til branden. Det skyldes, at Hoënegge formentligt har været opsat på at vise, at han kendte, forstod og kunne begå sig i samfundets top. At dette formål blev opfyldt understreges af, at medaljerne blev indlemmet i det kongelige møntkabinet.¹¹ Dermed blev medaljernes fortolkninger fysisk accepteret og optaget af kongemagten.

Eftersom Københavns brand i 1728 indtraf ni dage efter Frederik IV's fødselsdag, var det oplagt og praktisk for Wermuth at genbruge en fødselsdagsmedalje til en medalje, der markerede branden. Motivet fra Frederik IV's fødselsdag blev derfor genbrugt, men suppleret med et lejlighedsdigt om branden. Senere på efteråret producerede makkerparret en separat brandmedalje med et nyt lejlighedsdigt på den ene side, og denne gang viste illustration en brændende by. På begge medaljer er teksten skrevet på latin. At dømme ud fra de to medaljers illustrationer og digte tolkes branden på linje med kongelovens formuleringer. Fortællingen om branden får på den endelige brandmedalje dette udtryk: "Disse tilskikkelser har ikke ramt dig [København] ved et tilfælde, men for at din Konge ved sine Dyder kunde vise sig større end han selv og nogen konge nogensinde har været". I digtet bliver læseren vidne til en fortælling om Gud, der afprøver Frederik IV samt en fortælling om kongens mod og hans rolle som landsfader og undersåtternes beskytter. I tråd med disse fortællinger kunne man allerede på den første lejlighedsmedalje læse: "Hør op at sørge, forgæves er ikke dit Haab! Gud lever, din Konge lever. Hold fast ved dette Anker, der er saa skønt".¹² Kongen opfattes her som et "anker", en formulering der indikerer, at kongen ses som et fast holdepunkt. Ankeret skal derudover ses som attribut for den teologiske dyd 'håbet', som var meget udbredt i ikonografien. Indskriften kan således siges at personificere kongen som denne dyd. Disse tilskrivninger betyder, at medaljernes fortælling om branden bevæger sig på et symbolsk plan, der tolker branden i overensstemmelse med enevældens øvrige iscenesættelse.

Kongen som beskytter

1700-tallets lejlighedsmedaljer og lejlighedsdigte tilhører overordnet den samme genre. Selvom der er gjort brug af to forskellige formater, kan de begge anskues som et strategisk og politisk redskab, hvor afsenderen gjorde reklame for sig selv i jagten på en velynder fra samfundets top.¹³ Forskellen på de to formater er blandt andet, at lejlighedsdigtene var lettere og billigere at producere. Dette har medført, at der eksisterer en del, der behandler branden. Disse lejlighedsdigte kan groft deles op i to grupper. Den ene gruppe var skrevet af adelige eller gejstlige og havde til formål at fremhæve afsenderen i et forsøg på networking, promovning og en sikring af deres position i samfundet. Den anden gruppe er hovedsagligt skrevet af borgere og har til hensigt at gøre kongen opmærksom på sit ansvar over for byens befolkning. I den første gruppe finder vi digtet *Kiøbenhavns Taare udøste I den store og bedrøvelige Ildebrand som begyndte den 20. October og varede indtil dend 22de* (1728). Digtet er skrevet af Jørgen P. Friis (1684-1740), der var uddannet teolog og var en af datidens mest aktive lejlighedsdigtere. Hans digte var ofte bestilt fra højeste sted og endda på kongelig befaling. Friis, der var vant til at skrive i overensstemmelse med samfundets normer, skriver:

“Men midt i denne Nøød paa de bespændte Gader / Indefinder sig til trøst vor fromme Landsens Fader / Den Medynk, som udaf Hans Milde Øjne saae / Gav nok tilkiende hvad der om Hans Hierte laae. Han stille deres Sorg, som maatte gaa og græde / Hand fyldte deres Haand, som havde ej at æde / GUD holdt imidlertid sin Vagt omkring Hans Slot / Og gav Ham Lejlighed at giøre meget Got”.

Frederik IV omtales her nærmest florumvunden i en patineret tone, og der lægges vægt på, at han er from, mild og barmhjertig. Skildringen indikerer derigennem, at Frederik IV redder sit folk og sin hovedstad fra den totale undergang med sin deltagelse under branden.

Lejlighedsdigtet indikerer, at kongens indtræden i fortællingen er et afgørende vendepunkt i forhold til at få slukket branden. Denne fremstilling af kongen har konsekvenser for, hvordan brandens øvrige forhold kan skildres. Først og fremmest betyder det, at brandens faktiske hændelsesforløb ikke

er gengivet. Dertil bliver kongens handlinger opstillet som en kontrast til undersåtternes. Friis skildrer alle andre som handlingslammede, når han skriver, at både borgere og præster “opsøgte sig et Skiul til Sikkerhed at faa / Men hvor de kom og var, falt ilden atter paa”.¹⁴ Kontrasteringen af undersætter og konge resulterer i, at Frederik IV kommer til at stå som byens redningsmand. Lejlighedsdigtet lever op til genreforventningerne og bekræfter med sit indhold samfundets normer.

De digte, der blev skrevet af byens borgere, viser et andet billede. Her sættes der fokus på, at borgeren hjalp under brandslukningen, og på de tab, som de har haft på grund af branden. Det ser vi et eksempel på i et digt, Thoro Andersen Nyegaard skrev og sendte til kongen ved nytåret 1728-29. Nyegaard tog i 1718 borgerskab som brygger og blev i 1732 en af byens 32 mænd, der var forløberen til senere tiders borgerrepræsentation, og i perioden 1740-1749 var han medlem af Kommercekollegiet, der tog sig af handels-, søfarts- og industriforhold i Danmark.¹⁵ Nyegaard var altså en yderst driftig mand med talent for at avancere i samfundet. I digtets første vers skriver han:

“Højeprikeligst Monarch, jeg kand umulig tie! / Miskundig
Majestet, leg Naadens Øre til! / Forbrændte Musa vil fortelle
Dig sin Svie / Og beder Kongen, hand dit Saar forbinde vil”.

Med denne indledning bliver det klart, at Nyegaard beder Frederik IV om at udbedre de skader, som branden har forvoldt. Denne bøn bliver virkningsfuld ved, at Nyegaard inddrager sig selv og sine egne tab i digtet. Det sker med formuleringen:

“Jeg blev da første Mand paa Gadens Nordre Side, Som tog med
Fiire Børn min Svangred Siæl i haand, Og os igennem Ild ved
Vandet matte stride, Fra Vester Gade, hvor jeg sadt med Gaard
i Stand. (...) Der, det nu Midnat blev, Gud fleere Saar tillaver,
For mig. Min søsters Gaard stod da i Røg og Brand, (Den eniste
jeg har, som Byens Skriver haver), Hvor meere Jammerlig blev
da min usle Stand”.¹⁶

Nyegaard kobler fortællingen om sine egne tab sammen med fortællingen om Frederik IV som landefader. Denne sammenkædning medfører, at

digtet fremstår som en bøn om hjælp – ikke kun til Nyegaard, men til de næringsdrivende, der mistede alt under branden. Hvor den første gruppe lejlighedsdigte er skrevet for at sikre afsenderens karriere, indeholder den anden gruppe altså et ønske om at opnå kongens konkrete og praktiske hjælp til at genopbygge byen.

Det var syndernes skyld

I starten af 1700-tallet var Danmark præget af tanken om pønitensen. Der er her tale om en bodfærdighed, der ikke kun angik det enkelte syndige menneske, men også nationen og statsoverhovedets forhold til Gud. Der var tale om, at Gud ikke sad menneskets synder overhørig, men i stedet afsagde retfærdige straffe, der kom til udtryk i form af krig, hungersnød, dyrtid, misvækst, pest, kolera eller for eksempel ildebrande. Budskabet var, at den enkelte og hele samfundet burde indse, at disse ulykker ikke var tilfældige, men menneskenes velfortjente straf for syndig adfærd. Via denne erkendelse kunne mennesket opnå omvendelse til Gud. Det var helt centralt, at synden var fælles. Alle havde derfor et ansvar for Guds straf, og det enkelte individ kunne derfor ikke holdes til ansvar.¹⁷ I sin grundform er denne tolkningsmodel ret solidarisk og nærmest demokratisk. Pønitensen kom til at spille en stor rolle i samtidens tolkning af branden. Men pønitensen kunne også, som i det følgende, bruges til at fremhæve afsenderen. Dette kom til udtryk i et brev fra Gerhard Treschow (1703-65) til Johann Trellund, Biskop for Viborg Stift. Hvorvidt brevet, der er skrevet som et digt, har været offentligt før 1730, er tvivlsomt. Det skyldes, at brevet kun findes som en del af udgivelsen *Væmodige Taarekilde udoste over den uløkkelige Ildebrand* fra 1730. Eftersom Trellund og Treschow kendte hinanden privat – Treschow var onkel til Trellunds kone, og han boede hos familien i en periode fra 1720-23 – rummer digtet henvisninger til deres fælles bekendte og oplevelser i København. På trods af deres private forhold bærer digtet præg af en officiel tone, og læseren aner, at digtet havde et strategisk formål, og at Treschow skriver til sin velynder for at fremme sin teologiske karriere. Det sker ved, at Treschow tolker branden i overensstemmelse med kirkens officielle holdning. I brevet skriver han blandt andet: “O! At vi rætte Christne vare / O! At vi ville synd og Velyst lade fare / Saa fik vor Gud nok Lyst at hielpe os igien / Thi vi dog skal

have vor Hielp fra Himmelen”.¹⁸ Treschow tolkede altså branden som Guds straf over den menneskelige synd. Treschows formodede ærinde betyder, at han ikke nævner brandindsatsen, men udelukkende skildrer brandens ødelæggelser. Det betyder tilmed, at branden forklares med Guds straf over den menneskelige synd. Derigennem kan dette digt ses som et eksempel på, hvordan branden skulle tolkes, hvis en teolog ønskede at træde et skridt op ad karrierestigen.

Det var dog ikke udelukkende teologer, der udnyttede pønitisens muligheder. Pønitisen blev også brugt strategisk af borgerne. Det fremgår i lejlighedsdigtet *Den afbrændte Vor Frue Menigheds Jule-Offet* (1728). Digtet har menigheden som afsender, og sognepræsten i Vor Frue Kirke som modtager. Digtets hensigt er grundlæggende at forklare præsten, hvorfor menigheden ikke var i stand til at betale årets juleoffergave. Juleofferet var en pengesum, som menigheden efter sædvanen betalte sognepræsten til jul. I digtet påtager menigheden sig skylden for branden. Dette ses med en formulering som “Vore synder dig (Vor Frue Kirke) afklæde”. Menigheden giver dermed til kende, at det var deres synder, som Gud straffede, da Vor Frue Kirke brændte. Med digtet sætter menigheden fokus på, at de har lært deres lektie og er blevet omvendt fra synd. Dette postulat understøttes af formuleringen: “Om vi endskiønt arme er, Riige nok, naar vi kand have Præst til Bibel, denne Gave Er os meer end Verden kier”.¹⁹ Denne formulering samt det faktum, at digtet indeholder en redegørelse for, hvordan ilden har frataget menigheden alt de ejede, indikerer, at digtet har til hensigt at overbevise sognepræsten om, at de har betalt deres juleoffer i kraft af branden. Menigheden forklarer undskyldende, at de ikke kan betale. Når menigheden påtager sig ansvaret for brandens oprindelse (Guds straf), sker det altså med et økonomisk og jordnært formål. I samtidens lejlighedsdigte kom branden altså ofte til at tjene nogle meget konkrete formål.

Hvad gjorde Frederik IV egentligt?

Med afsæt i enevældens iscenesættelse fik Frederik IV, som vi har set, tildelt rollen som folkets frelser og byens redningsmand. Når kongens rolle undersøges nøjere, bliver det tydeligt, at man i samtiden havde svært ved at blive enig om, hvad kongens rolle helt konkret var under branddagene. Fælles for

samtidens fortællinger er, at de fokuserer på, at Frederik IV gjorde “tilsyn” eller gjorde “anstalter”. Disse formuleringer er både meget brede og upræcise. Det betyder, at vi som eftertidens læsere kan få den mistanke, at hans handlinger ikke var synderligt omfattende eller afgørende. Leder vi i samtidens tolkninger efter konkrete handlinger fra kongens side, finder vi kun få eksempler. Et af disse eksempler findes i tragedien *Kiøbenhavns Ildebrand/ forestilled i en Tragedie* (1729) skrevet af en ukendt forfatter. Hvorvidt tragedien nogensinde er blevet opført, er ikke til at sige. Der er dog tale om en genre, hvor samfundet blev visualiseret. Tragedien kan dermed anskues som en materialisering af, hvordan branden skulle tolkes. I den sammenhæng er det spændende at se nærmere på rollelisten. Her finder vi både Gud og Jesus, der sikrer, at branden blev iscenesat som en fortælling om pønitense. Derudover møder vi Frederik IV og brandfolkene. Mere interessant er det, at ingen af byens ledende personer er med. Tragedien arbejder altså fysisk med, hvad der ikke kunne vises offentligt. Hovedrollen spilles af Frederik IV, og stykkets højdepunkt er kongens interaktion med byens befolkning. Denne hændelse skildres gennem en kongelig replik, og lyder således: “I troe og flittige Mænd, som vi selv og vore Betroet har, og seer jer Troeskab tid for Tid. Nu gielder det, I seer hvad Fare her staaer fore, I Naade skønne skal vi paa enhvers sin Flid”. Kongens spiller her rollen som den, der får gang i brandslukningsarbejdet. Men det betyder også, at kongens konkrete handlinger kan koges ned til, at han beordrede folk i gang med at slukke branden. Som nutidig læser kan vi derfor ikke lade være med at sidde tilbage med spørgsmålet: Hvor var byens brandvæsen, og hvorfor var det ikke brandvæsenets ledelse, der beordrede ilden slukket?

Udover, at de trykte fortællinger om branden understreger, at Frederik IV var til stede under branden, lægger de vægt på, at Frederik IV hjalp de husvilde efter branden ved at uddele mad, øl og penge. Dette kommer til udtryk med fortællinger som “Strax, lod Landsens Fromme Fader / Løbe sine Tanker om / Ville bode alle Skader / Fattig Folk til Hielp han kom / Dem som havde hungret længe / Gav han Øll og Brød og Penge”.²⁰

Når der her stilles spørgsmålstegn ved Frederik IV’s rolle under branden, skyldes det forholdet mellem den vage formulering om kongens “tilsyn” og den meget konkrete fortælling om en konge, der uddeler penge og mad. Fortællingen om kongens uddeling af mad og øl passer glimrende til enevældens propaganda, idet den kan bruges til at understrege, at enevælden skulle ses som den omsorgsfulde landsfader. Netop fordi de trykte udgivelser i samtiden havde

til hensigt at bekræfte enevældens system, kunne alle konkrete og eventuelt heroiske handlinger bruges. Når der mangler henvisninger til andre konkrete handlinger fra Frederik IV's side, indikerer det, at han forholdt sig passivt under branden. I en meget royalistisk tid, hvor nærmest alt kunne bruges til at fremhæve kongen, er denne tavshed påfaldende. Disse forhold indikerer, at der til dels er tale om en efterrationalisering, når Frederik IV gentagne gange fremhæves som en helt og ildens betvinger. Det antyder, at der er sket en harmonisering mellem det egentlige hændelsesforløb og kravene til idealisering af enevælden i samtidens officielle tolkninger.

Klagepunkt 1: Blinde tilsynsmænd

Sideløbende med, at alt trykt materiale skulle understøtte forherligelsen af kongen, findes der i enkelte af samtidens tolkninger en kritik af brandberedskabets håndtering af branden. Denne kritik sker indirekte, men er dog betydelig i sit omfang, idet den breder sig over hele det litterære spektrum. Kritikken kan samles til tre klagepunkter, der på den ene eller anden måde forholder sig til den manglende koordinering af og overblik over indsatsen mod branden. Blandt disse punkter finder vi et fokus på, hvorfor der manglede vand i byen, og hvem der egentligt fik slukket ilden. Først skal vi dog se nærmere på, hvordan en af samtidens præster kunne slippe af sted med en ret tydelig og eksplicit kritik af brandkorpset i en af sine prædikener.

Branden havde ødelagt fem af byens største kirker: Trinitatis Kirke, Vor Frue Kirke, Reformert Kirke, Helligåndskirken og Skt. Petri Kirke. Dette betød, at københavnernes kirkegang blev ændret, idet gudstjenesterne blev lagt sammen og samlet i de tilbageværende kirker. Sognepræsten fra Vor Frue Kirke skulle for eksempel holde sin prædiken i Skt. Nikolaj Kirke. Ordningen var, at præsterne i de to kirker skiftevis skulle prædike hver anden søndag. Tilsvarende skete det i Holmens Kirke, hvor sognepræsten samt præsterne fra Skt. Petri Kirke og Helligåndskirken skulle prædike på skift. Prædikenerne i Garnisonskirken blev delt mellem kirkens sognepræst og præsten fra Trinitatis Kirke.²¹ En af de sognepræster, der havde sit virke i København efter branden i 1728, var Hans Buch (1698-1751). Buch var præst for Garnisonskirken og prædikede derfor for en menighed, der også inkluderede Trinitatis sogn.²² En af Buchs prædikener blev trykt og udgivet i 1729. Udgivelsen er formentlig

årsagen til, at prædiken, som en af de eneste, har overlevet tidens gang og er tilgængelig for os i dag. Netop fordi prædikenen blev trykt, er det muligt at se Buchs tolkning af branden, som det var passende i en religiøs kontekst. Det er derfor også pudsigt, at vi i denne prædiken finder samtidens måske mest eksplícitte offentlige kritik af brandberedskabet. Det sker med formuleringen: “Vi havde levet i Blindhed / vi bleve straffede med Blindhed / thi hvor lyst det end var alle vegne / vare Folk lige blinde / da Byen lige saa hastigt kunde være revet ned af Folk / som revet ned af Ilden / naar Tilsyns-mændene vare blevne til Brand-folk og brandfolk vare blevne til Tilsyns-mænd”.²³ Med formuleringen “tilsynsmænd” er der tale om brandberedskabets ledende personer. Hermed indikerer Buch, at hverken brandmænd eller beredskabets ledende personer levede op til deres ansvar under branden. Dette sker ved at beskrive begge grupper som blinde i lyset. Buch benytter sig af synets konnotationer om indsigt og viden som kontrast til den skitserede blindhed. Denne symbolik spiller tilmed på tilsynsmændenes titel. Den viden, indsigt og det klarsyn, som tilsynsmændene burde have, var ifølge Buch erstattet af blindhed under branden. Når Buch kan kritisere så eksplicit, skyldes det formentligt, at Buch som kirkens mand allerede har redegjort for, at branden skulle forstås som Guds straf over de menneskelige synder. Ved at tolke branden med pønitensen som ramme bliver den skitserede “blindhed” en del af Guds straf. De enkelte personer står dermed ikke personligt til ansvar for det, der skete. Når Buch er så direkte i sin kritik, skal det tilmed ses i sammenhæng med, at han prædikede for et københavnsk publikum, der sandsynligvis selv havde oplevet branden. Det har derfor været nødvendigt for Buch at påtale brandvæsnets uduelighed. Buchs påtale understreger, at københavnerne har været optaget af de faktiske forhold omkring branden, samt at byens indbyggere var klar over, at brandberedskabets ledelse bar en stor del af ansvaret for brandens omfang.

Klagepunkt 2: Vandmangel i en havneby

Udover Buchs prædiken kommer kritikken også til udtryk i samtidens tematisering af vandmanglen i byen. I oktober 1728 forholdt det sig så uheldigt, at den københavnske vandkommission havde besluttet at anlægge nogle rør uden for byen. Det betød, at fem af byens 12 kvarterer var uden vandforsyning. Samtidigt med at byens ledelse ikke havde overvejet de mulige

konsekvenser af at lukke for vandet til byens kvarterer, var problemet, at der under ingen omstændigheder ville blive ledt vand nok igennem vandrørene til at stoppe en storbrand. I reglen var der to andre måder at skaffe vand til byen. Den første var at bruge vandet i byens kanaler. Men man havde den opfattelse, at vandet i kanalerne ikke kunne bruges, fordi det var saltholdigt. Den anden metode kunne være at få vand fra voldgravene uden for byens porte, men da vandet i Søerne stod lavt som følge af den igangværende inddigning, var de ikke specielt vandholdige.²⁴ Samtidens fokus på vandet genfindes i et stort udsnit af samtidens tolkninger, hvilket gør det muligt at finde formuleringer som: “Det beste borte var, som Ilden skulde lædske. Hvor Ilde og Brand var størst, der manglede Vand og Væske: Vil noegen viide just, hvad satte den i Brand? Dend største Aarsag var vel mangel ud af vand”,²⁵ “og da det blæste af en sterk Sydvest Vind / og i samme Qvarteer af Byen fattedes for Vand”,²⁶ “Just der, hvor Vand ej var i Hastighed at faa”²⁷ “Vandet skulle borte være”,²⁸ “Her var ej Vand at faa i Sancte Clemens Stræde, Hvor bitterlig hver Siæl af Nød end maatte græde”²⁹ og “Her udi Byen vi manglede Vand”.³⁰ Disse citater er hentet fra skillingsviser, lejlighedsdigte og en enkelt omtale i *Extraordinaire Relationer*. Mangfoldigheden understreger, at vandmanglen var et reelt problem, samt at det har været tydeligt for alle, at der ikke var vand nok i byen.

Befolkningens interesse afspejles i Lyder von Müllens lejlighedsdigt *Et Gudeligt og glædeligt, lyksagligt og saligt Nyt-Aars tilønske Hiertelig Det med den Forskrekkelige store Ildebrand den. 20. 21. 22. Octobris. Ao. 1728*. Digtet, der har til formål at demonstrere Müllens teologiske kompetencer, indeholder denne beskrivelse: “Giv vandets Mangel ej og andet sligt kun Skylden / Den største Aarsag var til Branden Synde-Bylden! / Den stoppede for Vand; Den stormede med Vind / Den førte Ildens Magt saa alle vegne ind”. Lejlighedsdigtet er henvendt til kongen, og digtet sætter derfor fokus på, at branden skal forstås som Guds straf og ikke skyldes vandmanglen. Uheldigvis opnår han det modsatte. Dels på grund af digtets ihærdighed og dels fordi vandmanglen og vinden er den eneste faktiske begivenhed, som fremhæves i digtet, fremstår vandmanglen utilsigtet som en af de afgørende årsager til branden. Digtet vidner således om, at vandmanglen blev anset som en afgørende årsag til branden. Når vandet får så meget opmærksomhed på tværs af genrer, kan det også skyldes, at det er et “neutralt” felt, som afsenderen kunne behandle uden at komme på kant med, hvad der kunne trykkes.

Tematiseringen af vandmanglen kunne derigennem tjene som en implicit kritik af de ansvarlige i brandberedskabet. Vandet blev dermed nærmest synonym med det kaos, der herskede i byen.

Klagepunkt 3: Gæve matroser og arbejdsomme borgere

Den genre, der giver os det klareste indtryk af borgernes holdning til branden, er samtidens skillingsviser. Skillingsviserne er skrevet på melodi, i et let sprog og er betydeligt kortere end lejlighedsdigtene. Viserne udkom i små tryksager i et billigt oktavformat og var i større grad end lejlighedsdigtene afhængige af et marked. Skillingsviserne skal derfor ses i forhold til en bred og varieret målgruppe. Køberne skal dog formentlig findes blandt byens almindelige og jævne folk. Dette betyder, at viserne giver et indblik i en mere folkelig tolkning af branden. I og med at viserne skulle sælges, kan deres indhold til en vis grad ses som et udtryk for læserens ønsker og behov. For at sikre et salg af viserne har deres forfattere formentlig produceret fortællinger, der var salg i. Skillingsviserne kan derfor ses som et udtryk for, hvilken fortælling og forklaring byens borgere var tilhængere af og med andre ord købte.³¹ De skillingsviser, der udkom efter branden, har fokus på borgerne og på deres handlinger under branden. Dette ses blandt andet i skillingsvisen *Denne Tids Betænkning over dend Deel af Kiøbenhavn afbrændte den 20, 21 22de Octobris 1728* skrevet af Daniel Paulsen. I visen skriver han: “Deres hellig Tilsyn gavned / Hver mand viiste al sin Fliid / Mand til Redning intet savned / Gud lod lykkes ald vor Iid / Ilden som i Luften flaved / Faldt som Goliath for David”.³² Her er det tydeligt, at det var borgernes handlinger, der stoppede ilden. Det giver måske sig selv, at borgerne helst ville læse om deres egne handlinger og om de hændelser, de havde oplevet under branden. Grunden til, at fortællingerne i skillingsviserne alligevel er interessante i denne sammenhæng, er, at de er de eneste kilder, der henviser til konkrete handlinger i forhold til brandslukningsarbejdet. Først og fremmest positionerer borgerne sig selv og fremhæver, at det var med deres hjælp, at branden blev slukket. Viserne kæder borgernes egne handlinger sammen med slukningsarbejdet. Derved kommer borgerne i en vis grad til at stå i modsætning til brandkorpset. Denne modsætning opstår, fordi brandkorpsets handlinger – ikke kun i viserne, men generelt – er ekskluderet fra fortællingen om brandslukningen. Dette bliver endnu tydeligere med J.C. Parmans skil-

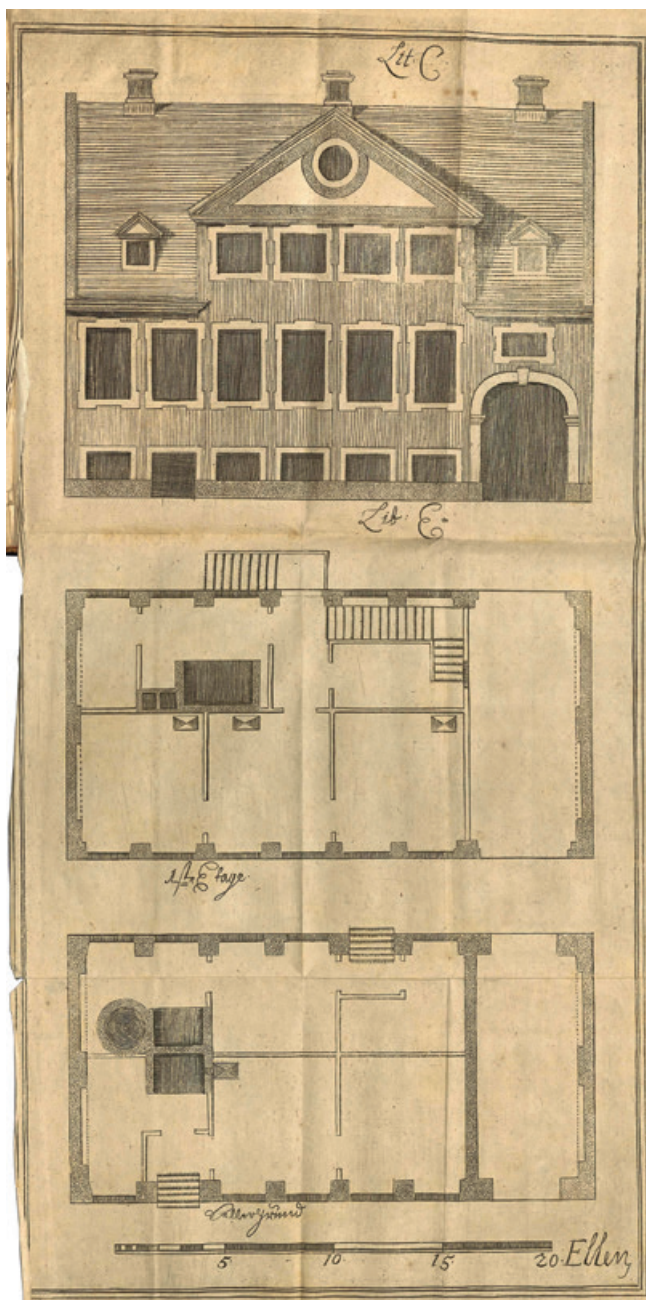
lingsvise. Her kan vi læse: “Matroserne var ret fyrrig og giev / Sprang op i Ilden og Huseene nedrev / de store og smaa bar spandene frem / Tre Dage og Nætter kom ingen i seng”.³³ Visen indeholder samtidig en forklaring på, hvordan og hvem der fik branden slukket og svaret er: Matroserne. Som tidligere nævnt var matroserne en del af det nødberedskab, der skulle sættes ind i tilfælde af brand. Det er derfor værd at lægge mærke til, at det netop ikke er brandkorps, brandmænd, eller brandvæsenets ledere, der nævnes som brandens helte, men derimod en gruppe, der er en del af den ekstraordinære indsats mod brand.

I samtidens skillingsviser sker kritikken af brandberedskabet og dets ledelse altså ikke ved at nævne dem eller ved at skælde ud. I stedet bruger forfatterne det greb, at de udelukker dem fuldstændig fra fortællingen om, hvordan branden blev slukket. Fraværet eller udeligheden under selve slukningsarbejdet bliver synonymt med udelukkelse fra samtidens tolkninger. Brandberedskabet og dets ledelse tillægges derved implicit ansvaret for brandens massive omfang. Kritikken skete indirekte i tilskrivninger, betoning og udvælgelser. Samtidens litterære materiale indikerer, at befolkningen var meget optaget af brandberedskabets ineffektivitet, og at problematiseringen af deres arbejde skete ved aktivt at skrive dem ud af fortællingen om slukningen af Københavns brand.

Hvem husker branden 1728?

Efter branden begyndte det store oprydnings- og genopbygningsarbejde, og Frederik IV ønskede, at der med genopbygningen skulle ske en forbedring af København. Gaderne skulle udvides, og husene skulle opføres i grundmur. Kongens ønsker mødte dog en del modstand. Det skyldes dels, at man traditionelt havde bygget borgerhuse i bindingsværk, og dels at grundmur var dyrere. Mange borgere opførte derfor baghuse og sidehuse i bindingsværk for at omgå kongens regler. Efter Frederik IV's død i 1730 tillod den nye konge, Christian VI, at byen kunne opføres i bindingsværk. Herefter gik genopbygningen hurtigt, og allerede i midten af 1730'erne var byen stort set genopført.³⁴

Politisk markerer Frederik IV's død et markant skifte. Dette skifte skal ses i relation til Christian VI's modvilje mod sin far og dennes liv. Frederik IV's forhold til Anna Sophie Reventlow var i modstrid med Christian VI's

pietistiske tro, og efter sin tronbestigning brød Christian VI med faderens testamente og forviste Anna Sophie Reventlow til Jylland. Han fyrede dertil de fleste af faderens rådgivere for i stedet at omgive sig med borgerlige embedsmænd, der delte hans pietistiske tro.³⁵ I sin iver efter at tage afstand fra sin far gav Christian VI Københavns brand nyt liv. Fra 1731 blev Københavns brand et værktøj brugt til at iscenesætte Christian VI som en bedre og mere kristen konge end sin forgænger. Det skete helt konkret ved, at han i 1731 indstiftede en helligdag, der skulle markere brandens ophør. Helligdagen fik navnet *Bededag- og Taksigelsesfest for brandens ophør 23. Oktober 1728*. Indstiftelsen af denne bededag og den øvrige brug af branden i 1700-tallet betyder, at det bliver gavnligt at anskue branden i et erindringshistorisk perspektiv fra 1730 og frem. Det skal derfor nævnes kort her, at den hollandske erindrings-teoretiker Pierre Nora argumenterer for, at det særlige ved erindringer er, at de bliver tilskrevet nye betydninger i forhold til den kontekst, de indgår i. Når der sættes fokus på erindringen om Københavns brand, sker det altså ud fra et ønske om at belyse det samfund, de værdier og den kultur, som erindringen var en del af.³⁶ Indstiftelsen af en bededag betød, at erindringen om Københavns brand blev konkretiseret og ikke mindst ritualiseret. Erindringer om branden kom dermed til at knytte sig til bestemte handlinger. Samtidig med den forordning, der indstiftede bededagen, udkom en samling af tekster og bønner, som landets præster skulle tage udgangspunkt i ved bededagen. Tekstsamlingen indeholder forslag til salmer og ikke mindst *Bønnen efter prædiken*. I bønnen forskubbes fortællingen om branden til tiden efter hændelsesforløbet, idet der er et udpræget fokus på genopbyggelsen af byen. Særligt interessant er det, at Frederik IV ikke er nævnt med et ord. Dette tydeliggør, at Christian VI ønskede at tage afstand fra fortællingen om Frederik IV som sine undersåtters helt og brandens betvinger. For Christian VI bliver det en fortælling om hans egen regeringstid med eftertryk på denne som noget andet og bedre end Frederik IV's. Denne udvikling ses for eksempel i *Bønnen efter prædiken*, hvor vi kan læse: "Bevar os herefter, fra

Overlandinspektør J.C. Krieger tegnede i forbindelse med byens genopbygning tre typehuse. Her gengives den mest enkle udformning, der også kom til at præge Københavns udseende i det følgende århundrede. Tegningerne omfattede kun forhusene – hvordan side- og baghusene skulle udformes, var op til den enkelte. Danske Afdeling, Det Kongelige Bibliotek.

krig og Blodstyrtning, fra Pestilense og smitsomme syger, fra vandfloder, fra Ildevaade, og lad det blive derved, at vi paa nogen tid, have forsøgt alle disse Plager”. De fire eksempler er hverken tænkte eller tilfældige, men henviser til begivenheder, der udspillede sig under Frederik IV’s regeringsperiode: Store Nordiske Krig 1700-1720, pesten i København 1711 og Københavns brand 1728. Ved at nævne alle disse begivenheder kædes branden sammen med Guds straf over menneskets synder, og det understreges dermed, at Frederik IV’s regeringstid var en syndig tid. At Christian VI regner sin fader blandt de syndere, der fremkaldte Københavns brand, fremgår af formuleringen: “Lad den Ild, der fortærede vore Boliger, gjøre os bange for den anden og evige, i hvilken de Træer, som ej bære god Frugter, skulde kastes. Ach! At vi, herefter, maatte gjøre Frugter, som høre til Omvendelse”.³⁷ Christian VI er således opsat på at markere, at fortidens frugter (Frederik IV) hørte til synd, og at fremtidens frugter (ham selv) hører til omvendelse. Lægger vi disse formuleringer til den påfaldende tavshed, dvs. at Frederik IV *ikke* nævnes og *ikke* vises, når det få år forinden havde været politisk korrekt, bliver det tydeligt, at Christian VI brugte branden til at tage afstand fra sin fader for derigennem at markere en ny og bedre tid under hans ledelse.

Indstiftelsen af denne bededag har formentlig spillet en væsentlig rolle i forhold til opretholdelsen og udviklingen af en erindring om Københavns brand. Med bededagen bliver erindringen ritualiseret og konkretiseret. Erindringen bliver dermed knyttet til en menneskelig praksis og et bestemt rum. Dette synes betydningsfuldt, da Pierre Nora netop understreger, at erindringen er: “rooted in the concrete: in space, gesture, image, and object”.³⁸ Erindringer er altså knyttet til og afhængige af noget uden for sig selv og eksisterer i en dialektik med den ydre verden. Når bededagen er interessant, skyldes det, at den ritualiserer erindringen, og i gentagelsen aktualiserer den kontinuerligt

Forside til “Samling af de tekster og bønner som skulle gennemgås under den nye Bede- og Taksigelsesfest for bededagens ophør” med følgende “Tekster og Bønner som skal forklares og bruges, paa den Bede og Taksigelses-Fest hvilken Deres Kongl. Majestæt Vor Allernaadigste Arve Konge og Herre R. Christian den Sjette, Allernaadigst haver anordnet at holdes, Gud til Ære, her i København, den 23 octobr. Førstkommende saavel som samme dag, aarligen herefter: Til en Gudelig Erindring af den 20 octobr 1728, her i Staden, optendte Ildebrand, hvilken blev Dempet, bemeldte 23 octobr”. Danske Afdeling, Det Kongelige Bibliotek.

Terter og Bønner,
Som skal forklares og bruges, paa den
Bede = Dag og Taf =
sigelses = Fest,

Hvilken
Deres Kongl. Majest.
Vor Allernaadigste Arve-Konge
og H E R N E,
K. Christian den Siette,
Allernaadigst haver anordnet at hol-
des, Guld til Væ, her i Kiøbenhavn, den
23 Octobris førstkommende, saavelsom
samme Dag, Aarligen, herefter.
Eil een Gudelig Erindring, af den, 20 Octobr. 1728,
her i Staden, optendte Ildbrand, hvilken blev
dempet, bemeldte 23 Octobr.

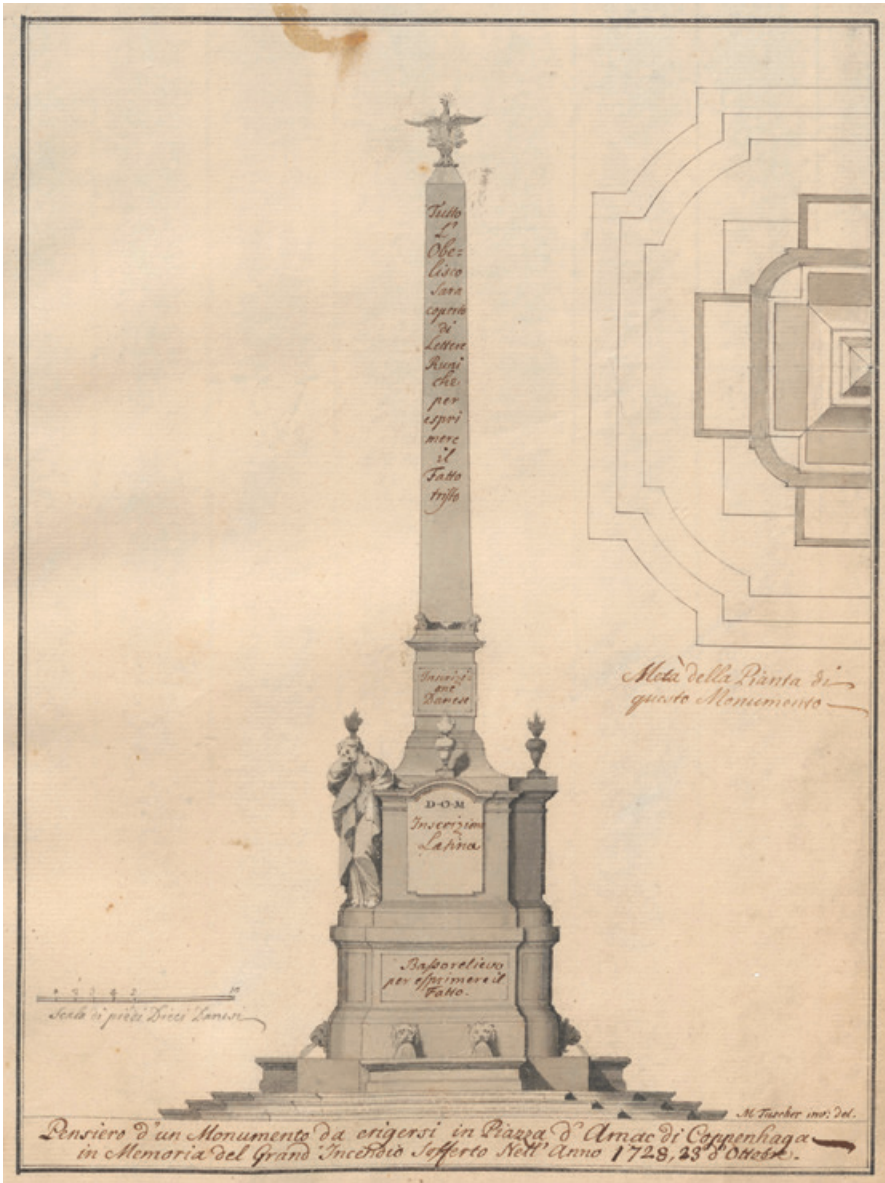
Med Kongl. Majest. Allernaadigste Frihed.
Kiøbenhavn, Trykt ndi Hans Kongl. Majest. og Universi-
tets Bogtrykkerie, 1732.

erindringen i forhold til tid og rum. Igennem gentagelser opretholder ritualen en forbindelse til fortiden. Erindringen om branden har fået betydning i kraft af befolkningens fysiske tilstedeværelse i kirken og derved også deres fravær på arbejdet og i hjemmet. I lyset af denne teoretiske tilgang kan bededagen ses som et politisk værktøj, hvorigennem kongemagten tog beslag på undersåtternes tid, og derigennem påvirkede dem ideologisk og religiøst. Bededagen bekræfter derved, at den gentagende kropslige og rituelle praksis har været en væsentlig faktor i opretholdelsen af undersåtternes forståelse af branden. Den konkrete begivenhed, her Københavns brand 1728, bliver aktualiseret og tilført nye betydninger alt efter, i hvilken kontekst den indgår. Dette gjorde sig gældende i årtierne efter branden, og udover denne indstiftede taksigelses- og bededag var der også planer for opførelsen af et konkret mindesmærke.

Som fugl fønix af asken

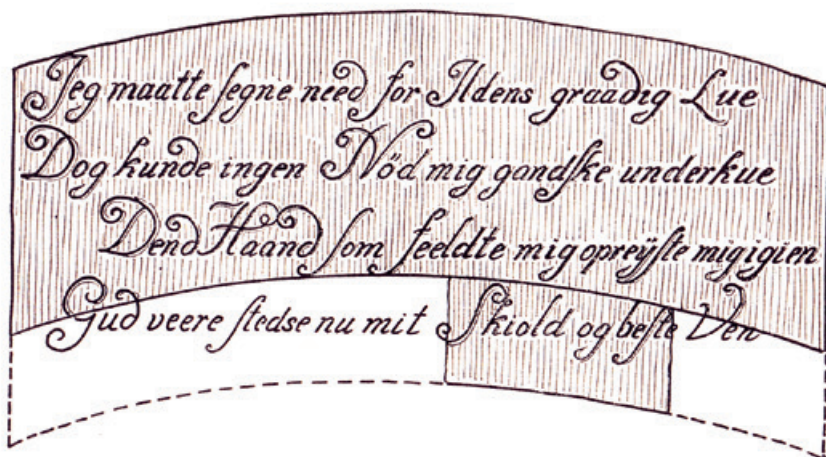
Christian VI's brug af branden i sin selvscenesættelse var på ingen måde tilfældig. At Christian VI mente det alvorligt, bliver understreget af det planlagte mindesmærke for branden. Der er tale om den type mindesmærke, som ligger før 1800-tallets nationale opblomstring og derfor tidsmæssigt ligger uden for erindringsforskningens typiske genstandsfelt. Mindesmærker fra tiden før 1800 bliver af den danske erindringsforsker Inge Adriansen karakteriseret som "tidens spejl" og som en afspejling af "forskellige grader af selvscenesættelse, heroisme, patriotisme og nationalisme". Det er denne type mindesmærker, det aktuelle mindesmærke falder indenfor.³⁹

Monumentet er tegnet af den tyske kunstner Carl Marcus Tuscher (1705-1751) og findes i dag som et kobberstik i *Abecedario dell'Architettura civile* udgivet i 1743. Monumentet skulle ikke være et mindesmærke for branden, men ligesom bededagen skulle det markere brandens ophør den 23. oktober i 1728. Det var planen, at mindesmærket skulle opstilles på Amagertorv. Eftersom Tuscher kom til Danmark i 1743, må vi formode, at tegningen kan dateres til dette år – og måske med tanke på det kommende 20 års jubilæum i 1748. De konkrete omstændigheder omkring tegningens oprindelse kendes ikke, og der kan derfor kun gisnes om, at den er lavet efter ønske fra Christian VI. Formodningen om, at det er tilfældet, styrkes af, at mindesmærkets formsprog og budskab stemmer overens med det budskab, bededagen skulle

C.M. Tuschers illustration af det påtænkte monument på Amagertorv til minde om ildebranden 1728 fra *Abecedario dell' Archiettura civile* (1743). Danmarks Kunstbibliotek.

formidle. Monumentet er sammensat af flere figurative elementer og gør brug af flere sideløbende motiver. Overordnet har mindesmærket form som en obelisk og lægger sig derved op af de æres- og sejrssøjler, som kendes fra især den romerske antik. Formen betyder, at mindesmærket udtrykker en sejr eller en velovervundet kamp. I denne specifikke sammenhæng skal sejren dog ikke forstås i forhold til ydre fjender, men som en sejr over branden og først og fremmest en sejr over synd og ukristelig levned. Denne tematik kommer til udtryk gennem fontænen ved jorden og fønixfuglen på toppen. Vandet får betydning som kontrast til den ild, der fortærede byen, men også som symbol på renselse, det livgivende, frugtbarhed og genfødsel. Denne symbolik spiller sammen med fortællingen om fugl Fønix. Fortællingen går på, at fuglen lever utrolig længe, at den går op i flammer, når den dør, men genopstår yngre og forbedret af asken. Fuglen kan derfor ses som et sindsbillede på Kristi død og genopstandelse. Når disse forskellige figurative elementer sammenkædes i dette monument, resulterer det i en fortælling om det gamle og syndige København, der optændes i flammer. Flammerne fortærer byen, men fungerer som renselse, sådan at byen efterfølgende kan genopstå forbedret. Af Tuschers illustration fremgår det derudover, at mindesmærket var et sørgemonument, idet der er placeret sørgende kvindestatuer rundt om obelisken. Desuden er det interessant at lægge mærke til, at der er reserveret plads til relieffer, der skulle vise scener fra branddagene. I denne sammenhæng kunne det have været spændende at se nærmere på, hvordan branden ville være blevet tolket billedkunstnerisk, men vi må desværre tage til takke med denne tegning, da hverken reliefferne eller mindesmærket blev til virkelighed. Årsagerne til, at dette aldrig blev opført, kan vi kun gætte os til, men ikke desto mindre understøtter mindesmærket Christian VI's eksisterende brug af branden og viser, at han var konsekvent i sin erindringspolitiske brug af branden. Mindesmærket såvel som indstiftelsen af bededagen vidner om en meget bevidst erindringsbrug fra Christian VI's side. Under Christian VI var erindringen altså hverken spontan, magisk, følelsesladet eller udsprunget af en bestemt gruppebevidsthed – karakteristika, som Nora ellers tillægger erindringen.⁴⁰ Christian VI's brug af branden kan netop ses som et eksempel på, hvorledes kongemagten har forsøgt at modellere befolkningens opfattelse af fortiden for derigennem at påvirke og fremme bestemte værdier i samfundet.

Peter Linde udgav i 1928 "Minder om den store Ildebrand 1728". Udgivelsen indeholder blandt andet afskrifter af de mindsten, der blev sat op efter branden i 1728. Afskrifterne indbefatter både eksisterende (i 1928) og nedtagede sten. Her gengives en sten fra Købmagergade 9 i Lindes streg. Originalen er på Nationalmuseet.

Københavnernes private mindesmærker

En ting er dog Christian VI's ønske om at iscenesætte sig selv og sin regeringsperiode på en bestemt måde. Noget helt andet er, at københavnernes på privat initiativ fik opsat mindsten på deres genopførte huse. Der er her tale om den genre, der kan kaldes brandinskriftioner eller brandsten. På Gråbrødretorv er det stadig muligt i dag at se disse brandinskriftioner ved selvsyn. Det er dog kun få af de relativt mange brandsten, der blev opsat i 1728, der fortsat eksisterer. Det skyldes formentlig Københavns brand 1795, Københavns bombardement 1807 samt byens øvrige fornyelse. Det er muligt at få viden om disse ellers forsvundne inskriftioner ved at læse håndskriftet *Inscriptiones hafnienses* eller Peter Lindes *Minder om den store ildebrand*. Enkelte eksisterer afbilledet i Københavns Museums billedarkiv samt i museets genstandssamling, og én er udstillet på Nationalmuseet.⁴¹ I alt kendes ca. 30 inskriftioner, og alene antallet tyder på, at københavnernes havde et behov for og et ønske om at markere sig i forhold til genopbyggelsen af byen. Budskabet

i inskriptionerne er todelt. De indeholder københavnernes taknemmelighed over for Gud. Dette sker ved at sætte husenes genopførelse i relation til Guds hjælp og velvilje. Borgerne indarbejder således kongens officielle forklaring om branden som Guds straf og bruger denne som et afsæt til at fremhæve dem selv som lovlydige og gode kristne. Det sker for eksempel med tekster som disse: "Men Gud opreiste mig [huset] og Hialp min Eyerman" og "Men Gud min beste Ven Her reist mig op igien". Med disse tekster bliver de genopførte huse en visuel markering af, at ejeren har forstået bededagens budskab, og at de har lagt deres liv om. Argumentet for deres omvendelse fra synden er både tydeligt og enkelt: Det genopførte hus. Borgerne bakker således op om den officielle tolkning af branden. Inskriptionerne er ganske korte og medtager derfor kun det, at det har været vigtigt at give plads til Gud og anråbelser om beskyttelse. Inskriptionerne viser, at københavnerne tolker branden i overensstemmelse med Christian VI's politiske program. Simultant med dette budskab eksisterer der dog også et mere nærværende og jordnært ønske om at fremhæve egen arbejdsomhed og velstand. Dette udtrykkes gennem formuleringer som: "Gud ene Mester er for dette store verk, Men bruger os især, der nu arbeyder stærk" og "Uden Guds hielp og gunst Forgieves er ald vor flid og kunst (...) Vor arbeyde rette lidet got ud, Uden os sendes hielp fra Gud".⁴² Inskriptionerne sætter derved fokus på, at ejermændene har været i stand til at genopføre deres huse på kort tid. Dette understreges af, at de fleste inskriptioner er dateret til perioden 1730-33. Inskriptionerne fungerer altså som en form for reklame, hvor ejermændene fortæller omverdenen, at han både er arbejdsom og driftig. Sideløbende med, at borgerne understøtter enevældens iscenesættelse, har inskriptionerne til hensigt at understrege, at københavnernes *også* har æren for byens genopbyggelse. Sammen med den officielle erindringsbrug indeholder inskriptionerne en mere gruppespecifik og lokal erindring, der sætter fokus på borgernes handlinger. Vender vi tilbage til Nora, kan disse forhold ses

Brændevinsbrænderskilt opsat senere, der hvor branden brød ud i 1728. Skiltet, der er udført i sandsten, stammer fra det hus, der blev opført i Lille Sankt Clemens Stræde til erstatning for det, hvor ilden var opstået. Teksten lyder: "Stat Læser; Læs; og græd, see hver en Tødel tegnet; Du seer udi mit Skildt den ganske Stad staar blegnet; Ved Ildens store magt, som iche tusinde aar; Kand vinde op igien, som skeed ved det saar. Min Formand brendte først ved en foraget prose, Da moxen Kiøbenhavn gik over udi il(d). Bedrøved Læser føel, om ey din Skoe med hose, Kand føle brandens vold, Gud dømte tie nu sti(le). 17.P.P.G. Anno I.D.B. 35. Københavns Museum.

som et eksempel på, at erindring både er kollektiv, plural og individuel – kort sagt mangfoldig. Inskriptionernes dobbelthed viser, i tråd med Noras teorier, at erindring ikke kan kontrolleres, men at den udvikler sig i og tilpasses de grupper, som den opstod i. Inskriptionerne kan altså ses som eksempler på, at borgerne har haft deres eget selvstændige behov for at opretholde en bestemt selvforståelse og identitet, samt at dette er sket med branden og byens genopbyggelse som udgangspunkt. Inskriptionerne bliver derved et eksempel på, at kongemagten ikke kunne kontrollere den lokale erindring blandt borgerne.

Fra fromhed til frivolitet

I 1746 efterfulgte Frederik V (1723-1766) Christian VI på tronen. Selvom tronskiftet ikke var præget af det samme uvenskab, som det var tilfældet i 1730, markerer det alligevel en ændring i det kulturelle og politiske miljø i København. Det skyldes blandt andet, at Frederik V hverken besad lysten eller evnen til at regere.⁴³ Størstedelen af statsledelsen tilfaldt derfor adelsmanden Adam Gottlob Moltke (1710-1792) og de øvrige ministre. Perioden 1746-1766 var således en tid, hvor landet blev styret af ministre, og hvor kongen hovedsageligt var en kransekagefigur. Dertil var Frederik V's regeringsperiode det tidspunkt, hvor den internationale højkonjunktur kom til Danmark, og hvor landet i ly af sin neutralitet under syvårskrigen mellem Frankrig og England 1755-1763 oplevede en økonomisk opblomstring.⁴⁴ Dette fik betydning for, hvordan branden blev brugt politisk og kulturelt ved 1700-tallets midte. Den Bededag- og Taksigelsesfest, som Christian VI indstiftede i 1731, blev ved med at eksistere under Frederik V, men ændringerne i regeringen betød dog, at enkelte formuleringer i *Bønnen efter prædiken* blev lavet om. Det har ikke været muligt helt præcist at datere, hvornår ændringerne er sket, men det fremgår dog af teksten, at de er lavet efter arveprins Frederiks fødsel i 1753. Ændringerne afspejler blandt andet, hvordan det politiske miljø omkring kongen er blevet mere fordelagtigt over for landets embedsmænd. Det ses i formuleringen: "Ledsag Hans Kongel. Majests. Raad og Høye Betiente med Dit Raad og Dine Vidnesbyrd være Deres Raadmænd! Dine gode Aand fyld Deres Hierne med Din Himilske Viisdom".⁴⁵ Hvor bønnen fra 1731 udelukkende velsignede kongen og kongefamilien, er det under Frederik V blevet nødvendigt, at Gud også velsigner og hjælper *rådmændene*. Denne ændring antyder, at det ikke

var ham, men ministrene, der stod bag regeringsarbejdet. Dertil viser formuleringen “hjerne” og “visdom” et øget fokus på videnskab. Regeringen og dermed enevælden gøres ikke legitim udelukkende med brug af religion, men med fokus på faktiske kundskaber. Hvad der er mere interessant i forhold til branden er, at vi hurtigt bliver opmærksomme på, at branden tillægges nogle andre betydninger end under Christian VI. Dette sker blandt andet ved at undlade formuleringer som for eksempel. “byg vor afbrændte stad” og “fattig”. I stedet beskrives København med disse ord: “at priise Din uendelig Almagt, der da Du kunde ødelægge Alle, skaaned dog Nogle, og at tilbede Din usigelige Naade, som igien har opreist os, og givet os Prydelse for Aske, Glædens Olie for Sorg”.⁴⁶ Disse ændringer betyder, at bønnen indeholder en fortælling om velstand, og at branden bliver brugt til at fremhæve og forherlige samtiden og Frederik V’s regering. Gennem en kontrastering mellem fortid og samtid fremhæves den nye og forbedrede by. Bønnens konklusion bliver derved, at det aldrig havde gået bedre i København, end det gjorde under Frederik V. I 1750’erne levede erindring om branden altså stadig, og den blev tilmed brugt til at fremhæve tidens særegenhed. Dette skete i og med, at regeringen brugte branden til at tage afstand til fortiden for derigennem at fremhæve nutidens velstand og kulturelle miljø. Den erindring, der kom til udtryk igennem bededagens tekster, viser derfor, at Frederik V’s regering identificerede sig med at leve i og bidrage til en opblomstringsperiode.

Bøger, brand og borgerskab

Meget tyder på, at københavnernes var enige i det budskab, som bededagen indeholdt under Frederik V. Det skyldes, at københavnernes i Frederik V’s regeringsperiode kom til at mærke de økonomiske fordele, der var forbundet med landets neutralitet under kolonikrigene. Imens Frederik V var konge, oplevede københavnernes en økonomisk opblomstring, der smittede af på deres selvbevidsthed. Byens borgerskab voksede og fik en ny social og kulturel selvforståelse.⁴⁷ I takt med denne nye selvforståelse opstod en ny form for iscenesættelse, og her kom branden til at spille en lille rolle. Dette kom blandt andet til udtryk i Laurids de Thurahs (1706-1759) værk *Hafnia Hodierna* (1748). Der er tale om en form for datidig “coffee table book” – en indføring i, hvad der er værd at vide om København. Teksten i bogen er skrevet med dansk,

En af tre ens illustrationer fra Laurids de Thurahs *Hafnia Hodierna*, 1748, der har alle byens genopbyggelse som tema.

tysk og fransk paralleltekst. Dette indikerer, at Thurah skrev til en bred målgruppe af dansk- såvel som tysktalende borgere, men vigtigst af alt personer, der fornøjedes ved lærdom.⁴⁸ Han henvendte sig altså til det økonomisk velstillede og lærde borgerskab. Thurah gør hurtigt klart, at hans ærinde ikke er historisk, men at han agter at fremstille København, som den ser ud og er – lige nu. Dette må være årsagen til, at værket bærer den latinske titel: *Hafnia Hodierna*, en titel der kan oversættes til: *København i dag*. Et lidt længere citat tydeliggør Thurahs hensigt: “det saaes klarlig Aar 1728, da den 20. Oktober om Aftenen opkom en Ildebrand i et slet Huus ved Vester-Port (...) Men, Gud være lovet, man seer nu ingen Tegn eller Fodspor i Staden af denne ulykkelige Hændelse; tværtimod, ved Guds og Regenternes Hielp og Bistand, har til alles Forundring, i saa faa Aar, af Asken oprejst sig en ny Phoenix, der i Pragt og

Anseelse langt overgaaer den forige”.⁴⁹ Thurahs ærinde er at fremhæve byens fuldkommenhed, herlighed og pragt. Dette formål betyder, at Thurah ikke dvæler ved branden, men at han tværtimod bruger branden som en modpol til, hvordan byen ser ud i 1748. Ifølge Thurah er byen blevet fuldstændig genopbygget på 20 år, og dette er en udvikling, som han viser sin beundring for. Byens “genopstandelse” understreger Thurah med en række illustrationer, der indleder hvert kapital i bogen. På den ene af de tre illustrationer ser vi en udendørscene. I forgrundens højre side sidder to mænd og arbejder, midtfor går en mand og en kvinde, og i mellemgrunden går nogle mænd fordybet i samtale. Det er borgerskabets kulturliv, der er sat til skue. Den samfundsklasse, som er fremført, er formentlig den, som Thurah har tiltænkt sit værk: det kultiverede og aktive borgerskab.

Thurahs værk illustrer, at det københavnske borgerskab i 1748 tog afstand fra branden og anså den som modsætningen til Hafnia Hodierna – København i dag. Branden var således ikke længere noget, borgerne identificerede sig med, men var noget, de tog afstand fra for at iscenesætte sig som kultiverede, dannede og økonomisk velstillede. På linje med den nye tekst til bededagen bliver branden en begivenhed, der tages afstand fra, for derigennem at fremhæve en bedre og smukkere nutid. Thurahs værk kan derfor ses som et udtryk for, hvordan erindringen om branden ændrede sig i Frederik V’s regeringsår. Fra at erindringen om branden blev brugt til at formane gudfrygtigt levned og en omvendelse fra synd, bliver erindringens betydninger ændret til en modsætning mellem dårlighed og højkonjunktur.

Branden er spild af tid

1700-tallets sidste halvdel forbindes både historisk, litterært og politisk med de kulturelle strømninger, der i dag betegnes som oplysningstiden, som overordnet kan sættes i relation til en ny tro på menneskets fornuft. Det var en grundlæggende ambition at oplyse ethvert område af virkeligheden og kritisere overtro, fordomme og magtinstitutioner som for eksempel enevælden. Oplysningstiden var en periode, hvor traditioner og sædvane blev opfattet som snærende bånd. I Danmark kan oplysningstidens tanker allerede spores i Ludvig Holbergs komedier og oprettelsen af flere læse- og diskussionsklubber i starten af 1700-tallet. Det var dog først et stykke efter århundredets midte,

at oplysningstankerne for alvor satte sit præg på samfundslivet. Sit mest dramatiske udtryk fik oplysningstiden ved Johann Friederich Struensees magtovertagelse og fald i perioden 1770-72. I 1769 blev J.F. Struensee huslæge for den syge Christian VII, og gennem sin position og indflydelse på kongen kunne han på kort tid skaffe sig vidtrækkende magtbeføjelser i den danske regering. Fra september 1770 udkom der et væld af kabinetsordrer fra Christian VII's hånd, men dikteret af Struensee.⁵⁰ Frem til Struensees arrest i januar 1772 blev der udsendt 20-25 kabinetsordrer, der omhandlede kirkelige forhold. Blandt disse var en forordning, der afskaffede den føromtalt Bededag- og Taksigelesfesten for brandens ophør. I forordningen argumenteres der for afskaffelsen som følger: "Skiønt deres Anordning [bl.a. Bededagen] kan have haft et gudeligt Øjemærke, ere de [fest og helligedagene] dog mere blevne anvendte til Lediggang og Laster, end til sand Guddyrkelse, hvorfore det er bedre, at de efter andre protestantiske Landes Eksempel blive anvendte til Arbeide og nyttig Gierning".⁵¹ Struensee er klar i spytet: Bededage er unyttige og spild af tid. For Struensee var branden uaktuel i sig selv og afskaffelsen vidner om, at han ikke kunne se potentiale i at bruge branden fremover i sin kultur-, social- eller værdipolitik. I og med at Struensee afskaffer bededagen, tillægger han den nogle bestemte – negative – værdier. Disse værdier skal ses i forlængelse af ideen om bededagen som unyttig og ubrugelig. Ved at afskaffe bededagene tager Struensee politisk afstand fra en, i hans øjne, forældet samfundsform, der sætter lediggang og laster før arbejde. Denne formulering indikerer, at bededagen er blevet misbrugt af folket. Ved at afskaffe bededagen viser Struensee, at han tager afstand fra ineffektivitet, og at han selv og hans ideer tilhører en ny samfundsstruktur.

Afskaffelsen af bededagen er en klar markør for, at erindringen om branden var ved at uddø. Dette understeges af, at afskaffelsen ikke mødte nævneværdig kritik.⁵² Med bededagens ophævelse forsvandt det konkrete rum og ritual, der opretholdt erindringen. Struensees forordning viser samtidig, at samfundet undergik en markant forandring, hvor magtens legitimitet i kraft af fortiden blev skubbet til side til fordel for fornuften. I 1770 var erindringen om branden uaktuel i forhold til kulturelle, sociale eller politiske formål både for københavnernes såvel som for regeringsmagten. Denne udvikling kan ses som et udtryk for den udvikling, Nora peger på i sin skelnen mellem erindring og historie. Det skyldes, at Nora netop skelner mellem de arkaiske og primitive samfund, der var baseret på den sociale erindring og det moderne samfund,

der er drevet af forandring, udvikling, og som indeholder den kritik, som underminerer den spontane erindring. Med afskaffelsen lægger Struensee afstand til den "gamle" samfundsstruktur, hvor magten var baseret på tradition, tro og erindring. Dette indikerer, at han ønsker en ny måde at legitimere magten på. Ved at afskaffe bededagen viser Struensee, at fremtidens (og hans) samfund er bygget på fornuft – ikke tradition. Gennem afskaffelsen bliver branden et symbol på det arkaiske og forældende – alt det Struensee ønskede at tage afstand fra. Bededagens afskaffelse i 1771 blev fortællingen om brandens afgang fra den politiske scene i Danmark. I 1771 var branden for sidste gang et brugbart politisk redskab. Vi kan derfor med rette sige, at Københavns brand var blevet uaktuel både for borgere, præster og politikere i løbet af små 50 år.

Københavns brand 1728 – i samtid og eftertid

Fortællingen om Københavns brand i 1728 er en fortælling om de begrænsninger, som enevældens system satte for de trykte medier, og om københavnernes behov for at omgå de fastsatte regler. Samtidig er det også en fortælling om brandberedskabets ineffektivitet i kampen mod kraftige brandkatastrofer, og om hvordan der i samtiden eksisterede et behov for at kritisere brandledelsen. Denne kritik kom til udtryk gennem fortielser og betoning, og det var en kritik, hvor fortielsen fungerede som et aktivt redskab, sådan at ledelsens fravær under branden, blev parallel med deres fravær i de trykte medier. Det har vist sig, at branden blev brugt effektivt i selviscenesættelsen på tværs af samfundets niveauer og hierarkier. Københavns brand blev brugt kultur- og værdipolitisk ikke kun i samtiden, men også i eftertiden. Fortællingen om Københavns brand bliver derved en kulturhistorisk fortælling om erindringsbrug og værdipolitik, der med andre ord er meget mere end begivenhedshistorie.

-
1. Helge Gamrath: *Københavns Historie – Residens- og hovedstad bd. 2. 1600-1728*, 1980, 304.
 2. Peter Henningsen og Ulrik Lange: *Hundemordet i Vimmelskaflet*. 2010.

3. A.G. Hassø: *Københavns brandvæsens historie*, 1931, 606
4. A.G. Hassø: *Københavns brandvæsens historie*, 1931, 41-60.

5. A.G. Hassø: *Københavns brandvæsens historie*, 1931, 104-105
6. Carl Bruun: *Kjøbenhavn bd. 2*. 1890, 587.
7. Peter Matthias Stolpe.: *Dagpressen i Danmark – dens vilkaar og personer indtil midten af det attende år-hundrede bd. 2*. 1977, 296
8. Charlotte Appel: *Læsning og bogmarkedet i 1600-tallets Danmark*. 2001, 369-370.
9. Her præsenteres kun et lille udsnit af de skrivelser, der udkom i kølvandet på Københavns brand i 1728. Af andre forfattere kan nævnes Joachim Wielandt, Mikkel Abelson, Lorents Bynch, Lyder von Müllen, Daniel Paulsen, Erik Pontoppidan, Andreas Højer, Johannes Laverentzen og en del ubekendte.
10. Lyngby, Thomas, Mentz, Søren og Olden-Jørgensen, Sebastian: *Magt & Pragt – enevælde 1660-1848*. 69
11. Georg Galster: *Danske og Norske Medallier og Jetons ca. 1533- ca. 1788*. 1936, 440
12. Georg Galster: *Danske og Norske Medallier og Jetons ca. 1533- ca. 1788*. 1936, 440
13. Sebastian Olden-Jørgensen: *Poesi og politik – lejlighedsdigtning ved enevældens indførelse*. 1996. 17-18.
14. Begge citater er hentet fra: Jørgen P. Friis: *Københavns Taare udøste I den store og bedrøvelige Ilde-brand som begyndte den 20. October 1728 og varede indtil dend 22de*. 1728.
15. Holger Ehrencron-Müller: *Forfatterlexikon, omfattende Danmark, Norge og Island indtil 1814. bd. 4*. 1924-35, 123-124
16. Begge citater er fra: Thor Anders Nyegaard: *Det afbrændte Kiøbenhavns Borgerskabs Nye-Aars Tanker til Den Stormægtigste Allernaadigste Arve-Herre og Konge kong Friderich den Fierde*. 1729.
17. Sebastian Olden-Jørgensen: *Krigens viser – pønintense, patriotisme og ironi i Trediveårskrigens danske skillingsviser, i Krig fra først til sidst – festskrift til Knud J. V. Jespersen*. 2006, 99-102
18. Gerhard Treschow: *Sendebrev til Hr. Johann Trellund, Biskop for Viborg Stift, i Væmodige Taare-Kilde udoeste over den uløkkelige Ildebrand*, 1730.
19. Begge citater er fra *Den afbrændte Vor Frue Menigheds Jule-Offet 1728*. 1728
20. *Sandfærdig Beretning om Den Ulykkelige Ildebrand Som overgik den Kongelige Residenz-Stad Kiøbenhavn, den 20, 21 og 22. October, Anno 1728*. 1728.
21. Joachim Wielandt: *Extraordinaire Relationer for November Maaned 1728, Extraordinaire Relationer 1720-30*, 85-86
22. Holger Ehrencron-Müller: *Forfatterlexikon, omfattende Danmark, Norge og Island indtil 1814. bd. 1*. 1924-1935, 135
23. Hans Buch: *Mag. Hans Buchs Sogne-Præstes for Dend Danske Meenighed til dend Herre Zebaoths Kircke Forklaring over Luc. XIX. V. 41. om Christi Graad over Jerusalem og formaning til Kiøbenhavn*. 1729., 45
24. Oplyst af Bjørn Dahl
25. C.P. Gertreuer: *Fællis Suk i fællis sorg*. 1728
26. Joachim Wielandt: *Extraordinaire Relationer for October Maaned 1728*. 1728,
27. Jørgen Friis: *Kiøbenhavns Taare udøste I den store og bedrøvelige Ildebrand som begyndte en 20. Octobris 1728 og varede indtil dend 22de*. 1728.
28. *Sandfærdig beretning om den ulykkelige ildebrand*. 1728.
29. M. Seehuus: "Til Den Stormægtigste Kong Frederich de Fierde, Paa Nyt-Aars-Dagen den 1. Januar Ao. 1729". 1729
30. J.C. Parman: *En sandfærdig beretning anlangende Æn ulykkelig Ildebrand*. 1728.
31. Sebastian Olden-Jørgensen: *Krigens viser – pønintense, patriotisme og ironi i Trediveårskrigens danske skillingsviser, i Krig fra først til sidst – festskrift til Knud J. V. Jespersen*. Odense. 2006. 99-100
32. *Sandfærdig Beretning om Den Ulykkelige Ildebrand Som overgik den Kongelige Residenz-Stad Kiøbenhavn, den 20, 21 og 22. October, Anno 1728*. 1728.
33. J. C. Parman: *Æn sandfærdig Beretning, Anlangende Æen ulykkelig Ildebrand som den*

- 20 octobris 1728 udi den konl. Residentz Kiøbenhavn, Onsdagen Klokken 7 á 8 om Aftenen begyndte, og continuerede til den 23 om Løverdagen. 1728.
34. Henrik Hoffmeyer: Genopbygningen af København efter branden i 1728, i *Historiske meddelelser om København*, 1972, 37
 35. Bisgaard, Bjørn, Bregnsbo, Harding, Jensen og Jespersen: *Danmarks konger og dronninger*, 2008, 173-176
 36. I dansk sammenhæng er forskningen i erindring knyttet til forfattere som Inge Adriansen, Bernard Eric Jensen og Anette Warring. Traditionelt har forskningen sat fokus på erindrings- og historiebrug fra 1800-tallet og frem. Forskningsfeltet er dog ved at vinde frem indenfor tidligere perioder jf. Sebastian Olden-Jørgensens *Stormen på København 1659 – et københavnsk og nationalt erindringssted gennem 350 år* samt artikel "Til minde om et statskup" af Birgitte Bøggild Johannsen i nærværende tidsskrift 2011.
 37. Begge citater er hentet fra: *Tekster og bønner, som skal forklares og bruges, paa den Bededag og Taksigelses-Fest hvilken Deres Kongl. Majst. Vor Allernaadigste Arve-Konge og Herre K. Christian den Sjette, Allernaadigst haver anordne at holdes, Gud til Ære, her i Kiøbenhavn, den 23. Oktobris førstkommende, saavel som samme Dag, aarligen, herefter. Til en Gudelig Erindring, af den 20. Oktobr. 1728 her i Staden, optændte Ildebrand, hvilken blev dæmpet, bemeldte 23. Oktober. 1731*
 38. Pierre Nora (red.): *Realms of Memory: rethinking the French Past* bd. I. (1966), 3.
 39. Inge Adriansen: *Erindringssteder i Danmark – monumenter, mindesmærker og mødesteder* (2010), 35.
 40. Nora skelner mellem erindring og historie. Erindring er ifølge Nora knyttet til arkaiske og primitive samfund. Det moderne samfund er derimod kendetegnet ved en kritisk, videnskabelig og metodisk tilgang til fortiden.
 41. *Inscriptiones Hafnienses* KB NKS 682 kvart. Indlemmet i KB 1796. Information om brandstenen i Københavns Museums samling er indhentet via samlingsinspektør Jan Möllerström (2013)
 42. Peter Linde: *Minder om den store ildebrand. 1928*, 49-55
 43. Bisgaard, Bjørn, Bregnsbo, Harding, Jensen og Jespersen: *Danmarks konger og dronninger*. 2008, 180
 44. Ole Feldbæk: *Den lange fred 1700-1800* (Gyldendals og Politikens Danmarks-historie bind. 9). 1990, 216
 45. *Tekster og Bønner, som skal forklares og bruges, paa den Bededag og Taksigelses-Fest hvilken Deres Kongl. Majst. Vor Allernaadigste Ave-Konge og Herre K. Frederik dend Femte, Allernaadisgt haver anordne at holdes, Gud til Ære, her i København, den 23. Octobr Aarlige. Til en Gudelig Erindring, af den 20de Octobris. Her i staden, optændte Ildebrand, hvilken blev dæmpet, bemeldte 23. Oktober. ca. 1753*
 46. *ibid*
 47. Ole Feldbæk: *Den lange fred 1700-1800* (Gyldendal og Politikens Danmarks-historie bind. 9). 1990, 209-216
 48. København var hovedstad for et monarki, hvor ca. 1/3-del af befolkningen talte tysk som modersmål
 49. Laurits de Thurah: *Hafnia Hodernia* 1748, 30
 50. Jens Glebe-Møller: *Struensees vej til skaffottet – fornøft og åbenbaring i Oplysningstiden*. 2007, 40
 51. Jacob Henric Schou (red.): Forordning ang. Nogle af de anordnede aarlige Fest- og Hellig-Dages deals at afskaffes, deals at henlægges til næstpaafølgende Søndage, i *Chronologiske Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve og andre trykte Anordninger, som fra Aar 1670 ere udkomne* bd. 5.1822, 203
 52. Jens Glebe-Møller: *Struensees vej til skaffottet – fornøft og åbenbaring i Oplysningstiden*. 2007, 40

Værtshusholder på pinebænk

■ af Karl Peder Pedersen

Fra 1686 og frem til 1837 fandtes i København et særligt forhørskammer, den såkaldte Inkvisitionskommission, som måtte torturere i forbindelse med afhøringer af tyverimistænkte. Volden fungerede som et ultimativt magtmiddel, der kunne tages i brug, når de ordinære kriminalretsdommere havde givet op. Efter 1772 måtte man kun piske folk, men det kunne man til gengæld gøre gentagne gange. Selvom man allerede omkring 1800 afskaffede torturen i de fleste andre lande, fortsatte den herhjemme helt frem til 1837.

Under enevælden var det normalt ikke tilladt politifolk eller forhørsdommere at bruge vold ved afhøringer, men der var dog flere undtagelser, hvoraf den vigtigste var knyttet til Inkvisitionskommissionen. Det var et forhørskammer, der havde til huse i det militære fængselskompleks Stokhuset ved Østervold, og lededes af en hof- og stadsretsdommer med titel af inkvisitor. Her kunne man underkaste tyveritilfælde, der “alene af vrangvillighed og for at drille retten holder sandhed tilbage” (dvs. nægter at tilstå) for “skarp eksamination”. Den bestod i et større eller mindre antal piskeslag med tamp eller kat, som, alt afhængigt af den pågældendes fysik og helbredstilstand, kunne gentages efter behov, indtil offeret gav op.¹

En af dem, der oplevede Inkvisitionskommissionens hårde behandling på egen krop, var den københavnske værtshusholder Christian Otto Nagel (1771-1846), der i slutningen af april 1817 blev arresteret i forbindelse med en større tyveri- og hælerisag. Myndighederne var fuldstændig overbevist om, at Nagel, “som anfører for en tyvebande havde vejledet og medvirket til udøvelsen af en mængde tyverier, af hvilke han skal have høstet betydelig fordel”, og i over 15 måneder sad han bag lås og slå, inden han fik sin dom. Den første tid frem til den 26. oktober 1817 tilbragte han i politiarresten, hvorefter han

Nagels underskrift på sit brev til sin forsvarer, højesteretsadvokat Christian Michael Rottbøll. Rigsarkivet. Københavns Politi: Udtagne sager A 7. Diverse sager vedr. Københavns Politi 1800-19.

overflyttedes til en af hof- og stadsretscellerne, der også befandt sig i det store arrestkompleks i Slutterigade. Herfra flyttedes Nagel den 20. januar 1818 ud i Stokhusets egen arrest, hvor han, bortset fra et par ugers tvangsindlæggelse på Forbedringshusets Sygestue på Christianshavn, sad frem til den overraskende løsladelse den 8. maj 1818.

På trods af de mange måneder i de kolde, uopvarmede arrestrum, og den hårde behandling i Inkvisitionskommissionen, lykkedes det ikke myndighederne at få Nagel til at tilstå. Alligevel idømte Hof- og Stadsretten ham den 4. august 1818 ét års forbedringshusarbejde samt et stort erstatningsbeløb. Dommen appelleredes til Højesteret, hvor man den 9. november 1818 med dommerstemmerne 9:2 stadfæstede den. Det var, mens man ventede på højesteretsafgørelsen, at Nagel skrev følgende beretning til sin forsvarer, højesteretsadvokat Rottbøll, men den synes ikke at være blevet fremlagt i Højesteret eller på anden måde inddraget under processen, og den ligger heller ikke blandt rettens domsakter. Hvordan den senere er endt i Københavns Politis arkiv, vides ikke.

Behandlingsmaaden i Arresterne fra 27de April 1817 til 8de Maj 1818.

Til Hr. Justitsraad, Højesteretsadvocat Rottbøll!

Den 27de April 1817 blev jeg arresteret [og indsat] i Politiarresten No. 15. Efter at jeg havde sadt der i 4 Dage, blev jeg forflyttet til No. 21. Der blev givet Ordre [om], at jeg ikke maatte see eller tale med Nogen, ej heller faae Spise eller Drikke tilsendt, men [det var mig] tilladt at kjøbe det Nødtørftige af Vagtmesteren for mine egne Penge.

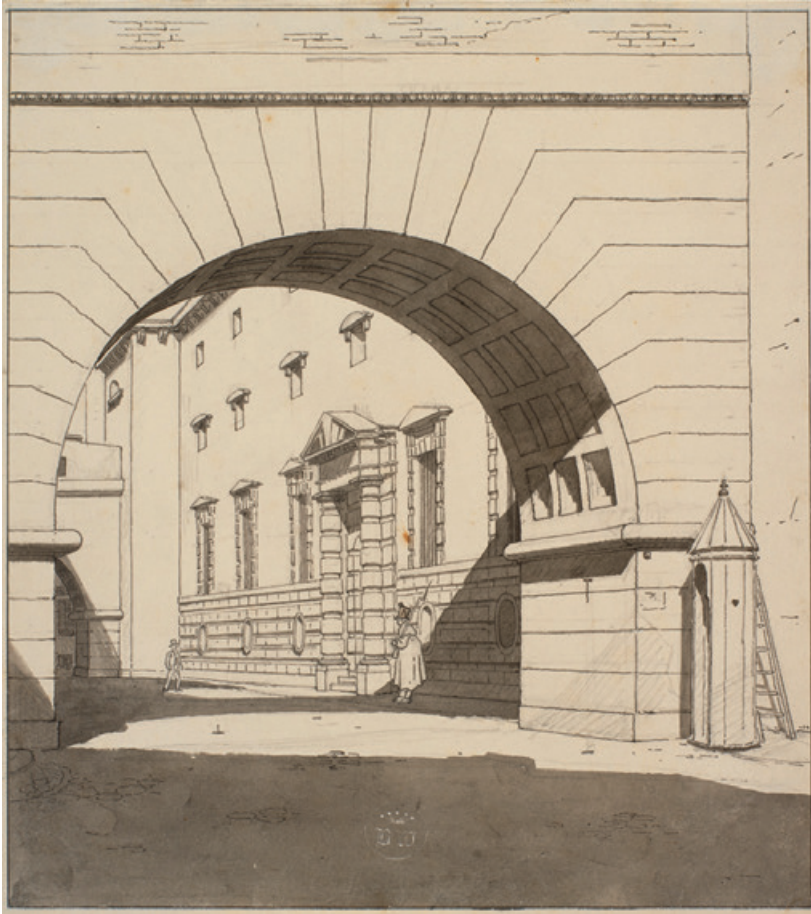
Det blev mig nægtet at komme ned i Gaarden, (hvilket dog tilstedes alle andre Arresterantere 2de Gange om Dagen). Vinduesskudderne i Arresten blev tillukte, saa det var Tusmørke ved klareste Dag. Arresten var i øverste Etage, hvor al Tranrøg af Lamperne [udenfor bygningen] trak op, og trængte sig [ind] igjennem Dørsprækkerne, saa at jeg om Nætterne var færdig at qvæles. Jeg sad saaledes i 3 Uger uden at komme i Forhør eller ud af Arresten.

Jeg forlangte at tale med Politiedirekteuren. Jeg forestillede ham, hvor urigtigt det var, at jeg skulde berøves min Helbred, fordi jeg uforskyldt var blevet arresteret. Han svarede, at Hensigten var ikke at berøve mig Helbredet, man for at afskjære mig [fra] al Kommunikation. Han gav strax Ordre [om], at Døren og Vinduerne skulde aabnes, medens jeg var nede [i gården], men tillukkes igjen, inden jeg kom op. Saaledes blev [der] gjort 3 á 4 Gange, naar jeg var i Forhør. Det hjalp for Øjeblikket, men med Tranrøgens Indtrængen og Sommerens Hede blev det igjen utaaleligt.

Da jeg havde sadt saaledes i 7 Uger, kom sagen for Assessor Danckels Protocol.² Jeg bad ham i Fleres Overværelse [om], at Vinduerne daglig maatte aabnes; i modsat Fald forlangte jeg en Undersøgelse af Stadsphysikus for at erklære, om et Menneske med svagt Bryst kunde udholde dette.³

Assessor Danckel undersøgte selv Arresten, og gav Ordre [om], at et Vindue daglig skulde aabnes, men Skudderne være tillukte. I denne Stilling sad jeg omtrent i 14 Dage, uden at komme i Forhør. Af Sorrow og Græmmelse over at være skildt fra Kone og Børn, og uden at see Ende på mine Lidelser, faldt jeg undertiden hen i krampagtige Convulsioner, som især engang næsten havde gjort Ende på mit Liv, hvis ikke Vagtmesteren strax efter Politiedirekteurens Ordre havde hentet en Læge.

8te Dage derefter indfandt Stadsphysikus sig i Arresten for at undersøge

Der findes ingen billeder af Slutteriets indre, men dets ydre blev få år efter Nagels sag malet af Martinus Rørbye, der viser gadelivet ud for dets hovedindgang. Statens Museum for Kunst.

min Helbred. Dagen efter kom Politie-Adjudanten med 2de Betjenter og 1 Profos. Der blev mig forelæst en Politikjendelse, at jeg skulde have 12 Slag Tamp, fordi jeg i Arresten havde kaldt en Person i Politiets Tjeneste for Snyl-tegæst.⁴ Jeg gjorde al mulig Inseption⁵ derimod; sagde jeg var svagelig, og forlangte Kjendelsen til Cancelliets Erklæring. Men de svarede, at Stadsphysikus

havde givet Attest, at jeg kunde taale Tamp, og at Kjendelsen strax skulde exequeres, og hvis jeg ikke godvillig vilde underkaste mig Exekutionen, vilde de binde mig og med Magt fuldføre deres Ordre. Jeg var da nødt til at tage disse 12 Slag. Efter denne voldsomme Behandling fik jeg en stærk Blod-Opkastning, forenet med Krampe i Brystet, som varede hele Natten.

Da Vagtmesteren om Morgenens fandt mig i denne Stilling, sendte han strax Bud efter Doctor Ralff,⁶ som ordinerede en Mixtur, der standsede Blodet.

Efter nogle Dages Sygdom ordinerede Stadsphysikus en spansk Flue,⁷ som blev lagt paa min venstre Side. Denne forarsagede mig saadan Smerte, at jeg i 14 Dage næsten ikke kunde sove.

Da jeg havde sadt i denne Arrest i 23 Uger, blev jeg den 6te Octbr. forflyttet til Hof- og Stadsrets-Arresten. Her troede jeg at faae en hastig Afgjørelse, men da først aabnede sig et jordisk Helvede for mig. Den 9. Octbr. blev jeg hentet med en Betjent og fremstillet i Inquisitions-Commissionen for Assessor Lange,⁸ der modtog min Forklaring, som endtes med Skjeldsord og nogle Slag af knyttet Næve i Hovedet.

Den 11. Octbr. kom samme Betjent med 3de soldater med opplantede Bajonetter for at bringe mig til Stokhuset; da jeg kom derud, gjorde Assessoren mig nogle Spørgsmaal, som jeg formodentlig ikke besvarede ham efter Ønske. Han blev vred, og slog mig adskillige Slag i Hovedet og for Brystet, og især saadant et vældigt Slag på det venstre Øre, at jeg til Dato ikke har kundet høre med dette Øre.

Dernæst blev de sigtende Personer fremstillede, for at sige mig deres Forklaringer lige under Øjnene. Da jeg benægtede deres Usandheder, slog han mig atter i Hovedet i alles Paasyn; siden blev jeg indkaldt og [fik] forelæst et Dekret: at jeg skulde underkastes den skarpe Examination, hvis jeg ikke gik til Bekjendelse. Jeg svarede, [at] jeg kunde intet tilstaae uden at lyve paa mig selv. Jeg blev nu bragt tilbage til Hof- og Stadsrets-Arresten med Vagten.

Samme Dags Eftermiddag kom Assessor Lange til mig i Arresten, da jeg just laae paa Sengen og spyttede Blod. Jeg sagde ham, at dette var en Følge af det Stød og Slag, han havde givet mig. Han svarede, [at] dette kunde ikke befrie mig for den bestemte skarpe Examination. Dernæst forsøgte han med Skjeldsord og Trudseler at ville afpresse mig Tilstaaelser. Jeg havde intet at tilstaae. Jeg bad ham dog at lade mig have Roe i Arresten, og ikke plage mig der. Han svarede, [at] jeg skulde bekjende alt for Arrestforvareren, og bad denne bringe ham Beskeed næste Dag.

Næste Dag kom Stadsphysikus og ordinerede Mixtur, som standsede Blodspytningen. Efter at han nogle Dage havde undersøgt min helbred, indgav han den i Commissionen fremlagte Attest, at han ikke kunde indestaae for min Helbred eller Liv, i fald jeg skulde underkastes den skarpe Examination, men troede, [at] jeg kunde taale 3 Slag.

Den 16. Octbr. blev jeg hentet med Vagt, og i Commissionens Nærværelse fik 3de Slag Kat. Da Commissionen var gaaet, blev jeg indkaldt. Assessoren lovte at gjøre Alt for min Skyld, naar jeg bare vilde tjene ham i at tilstaae Noget; men da jeg ikke kunde tjene ham deri, blev han vred, og gav mig den sædvanlige Confekt med knyttet Næve i Hovedet.

Næste dag kom han igjen til mig i Arresten. Med rasende Ansigtstræk og knyttet Næve raabte han: "Vil Du nu strax bekjende". Jeg viste ham, at Blodspytningen igjen var begyndt. Han svarede, [at] det hjalp ikke; jeg skulde under Torturen næste Dag. Jeg forlangte Stadsphysikus Erklæring. Han svarede, at i fald Stadsphysikus gav Erklæring, at jeg ikke kunde taale mere Kat, vilde han opholde Sagen saalænge, til jeg skulde krepere i Arresten.

3 Uger derefter kom han til mig igjen i Arresten og spurgte, om jeg strax vilde bekjende, ellers skulde jeg udlægges på Forbedringshusets Sygestue. Jeg bad ham [om,] ikke at vanære mig paa denne Maade; jeg vilde langt hellere underkaste mig Torturen. Han svarede, [at] det kunde ikke skee, førend jeg var kureret. Han forsøgte som sædvanlig at afpresse mig Tilstaaelser. Da jeg intet kunne tilstaae, svor han en høj Ed [paa] at forfølge mig til det Yderste. Dette har han og[saa] virkelig holdt.

En Dag mødte i Commissionen Claus Jessen, som har fingeret en Sag imod mig i Anledning af et Voxaftryk, som er funden i hans Væрге. Jeg kunde ikke undlade at sige nogle Sandheder i den Anledning, hvorfor Assessoren lod mig give 2de Slag Tamp i dennes Nærværelse.

10 a 12 Gange blev jeg med Vagt slæbt omkring i Byen til Stokhuset. Efter Assessor Langes Ordre maatte Betjenterne gaae med mig igjennem Læ[de]rstræde, Gammelstrand, Lille Kongensgade, Kongens Nytorv, Store Kongensgade, Nyeboder; en anden gang igjennem Wimmelskaftet, Østergade forbi Hovedvagten, Gottersgade, Cronprindsessegaden; en anden Gang igjennem Skindergaden, Ulfeldtsplads, Silkegaden, Grønnegade, Borgergaden og saa fremdeles hver Gang en anden Vej. Engang blev jeg ført forbi min Boepæl i Antonistræde, for at min Kone og Børn skulde see mig i denne Stilling. Undertiden, naar jeg kom i Retten, blev jeg ikke tilspurgt om noget min Sag

Nagel boede på en adresse, der svarer til vore dages Antonigade 3. Det er ejendommen til højre for hjørnehuset. Fotografi fra 1955, da ejendommene så ret miserable og saneringsmodne ud. Københavns Museum.

Ejendommen Antonigade 3 er i dag meget fint restaureret. Fotografi 2015, Bjørn Westerbeek Dahl.

vedkommende. Han sagde, han havde ladet mig hente for min Sundheds Skyld, fordi jeg skulde have Motion. Jeg svarede, [at] jeg renoncerede paa denne Sundheds Motion, og fandt det upassende for en Dommer at chikanere en Mand paa denne Maade. Han svarede, [at] han vilde oprigtig sige [mig, at] det var istedetfor at sætte mig i Gabestokken.

Først i December Maaned blev Forhøret sluttet for de andre, men ikke for mig. Jeg blev hensiddende i Hof- og Stadsrets-Arresten til den 20de January, så blev jeg hentet derfra med Vagt, og nedsat i Stokhuuskjelderens i Arresten No. 3. Det var i den strengeste Vinterstid. Der var ingen Vinduer, men blot Jernstænger; det blæste og snede ned til mig. Jeg beklagede mig for Assessor Lange, at jeg som svagelig Mand ikke kunde udholde dette. Han svarede, [at] det troede han gerne, og derfor vilde han raade mig til at hænge mig. Dette Raad har han så ofte givet mig.

Midt i February lod han mig opkalde, og lod tilføre i Protokollen, at Commissionen havde besluttet, at jeg strax skulde udlægges paa Forbedringshusets Sygestue for at cures, for siden at underkastes den skarpe Examination. Jeg svarede, at jeg for 14 Dage siden havde meldt mig frisk, og haabede ikke, at der gaves nogen Ret i Verden, som vilde tvinge en Mand til at være syg, når han var frisk. Han sagde, [at] jeg skulde derud, [og at] jeg blev nok syg, naar jeg kom derud. Jeg svarede, [at] jeg gik ikke derud. Han kunde jo sætte mig under Tortur, og gjøre hvad han vilde, jeg vilde staae min egen Risiko. Han sagde, [at] han vilde lade mig slæbe derud. Jeg svarede, [at] han kunde jo ikke vide, om Commissionen var enig med ham derom; da der ingen af dem var tilstæde den Dag, og [jeg] paastod hele Commissionen samlet.

Næste Dag blev efter mit Forlangende Commissionen samlet. Jeg deklarerede mig frisk og vel, gjorde Inseption mod at udlægges paa Sygestuen, lod tilføre, at Assessor Lange havde forurettet mig; erklærede ham for min Fjende og Avindsmand, forpligtede mig til ved Protokollen at oplyse og bevise min Uskyldighed, naar en upartisk Dommer fik Sagen til Undersøgelse, og i den Anledning forlangte [jeg] en anden Inquisitor beskikket. Assessor Lange Inseperede mod mit Anførte i det Hele. Vort Tilførte blev efter mit Forlangende indstillet til Cancelliets Erklæring.

Da Commissionen var gaaet, blev jeg indkaldt [til Lange]. Han raabte med brølende Stemme: "Du dér Skurk. Du er den første Inqvisit, der har dristet sig til at nedlægge Beskyldninger mod Inquisitor. Du har prostitueret mig i Dag for hele Commissionen, men Du skal komme til at fortryde det! Forbandet

være mig og mit Afkom, hvis jeg ikke forfølger Dig til det Yderste, og troe ikke, at Du skal naae din Hensigt ved Cancelliet. Du skal faae Kat til Du kreperer, om jeg endog derfor skal miste mit Embede”. Jeg svarede: “Jeg frygter hverken for Dem eller Deres Katte, jeg haaber, at der vel bliver Ret for mig at bekomme”. Derpå gav han mig som sædvanlig nogle Slag med knyttet Næve i Hovedet, og raabte: “Stokmester!. Sæt den impertinente Slyngel ned”.

4 Uger efter blev jeg opkaldt. Han forelæste mig Cancelliets Erklæring; at det skulde have sit forblivende ved Retten. Han sagde: “Kan Du nu see, [at] du fik ikke din Villie, nu har jeg Dig i mine Kløer, nu skal Du strax udlægges på Forbedringshusets Sygestue, siden skal jeg lade Dig katte, saalænge der er Liv i Dig”.

Det 17de Martii blev jeg udlagt på Forbedringshusets Sygestue.⁹ Jeg kom til at ligge paa en Stue, som ellers var bestemt til 12 Personer. Mine Klæder og Linned blev mig frataget. Jeg fik en af Husets Skjorter paa, blev lagt i en Seng, fik et Lagen og et uldent Tæppe over mig. Om Natten maatte jeg gaae på Gulvet for at holde Varmen. Næste Dag kom Doktor Ralff og spurgte, hvad min Sygdom var. Jeg svarede, [at] jeg var ikke syg. Han blev ganske forundret, og spurgte om Aarsagen, hvorfor jeg var kommet derud, da jeg som Frisk ikke kunde blive paa en Sygestue. Jeg svarede, jeg vidste ingen anden Aarsag, end det maatte være for at chikanere mig. Han sagde, [at] han vilde dog lade mig blive en 8te Dage, da han havde Ordre [om] at undersøge min Helbred. Men jeg maatte blive der i 23 Dage, fordi jeg efter Assessor Langes Plan ikke maatte komme derfra, førend de Personer, der havde været i Sag med mig, var sendt til Rendsborg [Fæstning til afsoning].

Den 1ste April blev jeg lagt på en anden Stue, hvor der laae 10 syge Fanger. Jeg maatte hele Tiden leve af Sygekosten, som sees af Doktor Ralffs Attest. Som frisk Mand at ligge mellem Syge og leve af denne Kost blev jeg meget svag [af], og var syg, da jeg kom derfra.

Den 9de April blev jeg hentet derfra med Vagt og igen nedsat i Stokhuuskjelderen. Der maatte jeg sidde 15 Dage og vente til de nye Katte bleve færdige, som [det] sees af Forhøret, [at] Assessor Lange havde bestilt paa Gammelholm. I den Tid var jeg ganske Syg og havde Blodspytning, men jeg vilde ikke lade mig mærke dermed, thi jeg var bange [for, at] han igjen skulde sende mig paa Sygestuen.

Den 24de April blev jeg ophentet af Arresten. Assessor Lange viiste mig de nye Katte, som han sagde, var bekostede for min Skyld. Han laae sit Ur paa

Nedgangen til celle i Stokhuset. Fotograferet i 1938 lige før nedrivningen af de gamle fængselskompleks. Københavns Museum.

Bordet, [og] gav mig 2de Minutter til at betænke mig i. I disse 2de Minutter sad han og legede med Kattene, og med en triumferende Mine saae han mig stivt i Øjnene.

Da disse 2de Minutter vare forbi, spurgte han mig, om jeg nu vilde bekjende. Jeg svarede, [at] jeg havde intet at bekjende. Jeg maatte klæde mig af. Jeg blev som forhen ophængt i Jernkjeder og bunden fast til Væggen og meget langsomt givet 18 Slag kat, 3de Slag af Gangen. Doktor Meyer,¹⁰ som var tilstede, og saae hvad Effekt disse Slag gjorde på min Ryg, forlangte Exsekutionen ophævet for denne Gang. Dette var om Fredagen.

Om Mandagen blev jeg indkaldt og spurgt, om jeg vilde bekjende, ellers skulde jeg kattes sålænge til Tarmene hængte ud. Jeg svarede, at jeg langt hellere

Portræt af Nagels onde ånd, Michael Lange. Fotograf af ulokaliseret maleri af Andreas Herman Hunæus 1835, Thorvaldsens Museum.

vilde døe Martyr-Døden end at tilstaae Ting, jeg ikke var skyldig i. Han sagde, [at] jeg kunde betænke mig til om Onsdagen. Om Onsdagen blev jeg indkaldt og spurgt, om jeg havde betænkt mig. Jeg svarede, [at] al Spørgen var til ingen Nytte, og bad ham bare at gøre Ende paa mine Lidelser. Efter adskillige Skjeldsord og Trudslers, sagde han, [at] jeg skulde betænke mig til om Fredagen. Af Doktoren havde han formodentlig hørt, at min Ryg begyndte at heles, derfor vilde han opholde Tiden for at have den fornøjelse at lade den slaae itu paa nye.

Om Fredagen blev jeg indkaldt. Han var ene. Han spurgte mig nu for sidste gang (sagde han), om jeg vilde bekjende. Jeg blev ved mit forrige. Han sagde, [at] det var bestemt, at jeg den Dag skulde kattes til Døde, men han havde dog Medlidenhed med mig for min Kone og Børns Skyld. Dersom jeg vilde forpligte mig til ved Protokollen at rejse bort med Kone og Børn, vilde han udvirke, at jeg strax kom paa frie Fod, og en vis Tid bestemt at gjøre mine Ting i Rigtighed til Rejsen, og naar jeg ikke vilde indgaae dette, skulde jeg igjen under Torturen, naar Doktoren kom. Jeg svarede, uagtet jeg selv troede, det vilde koste mit Liv, naar jeg kom igjen under Torturen, vilde jeg dog ikke indgaae slige Betingelser, thi saa maatte Enhver troe, jeg var skyldig. Jeg blev nedsat [i arresten] igjen.

Da Doktoren var kommet, blev jeg opkaldt. Han spurgte, om jeg nu vilde sige Sandheden, ellers skulde jeg kattes saalænge, der var Liv i mig. Jeg svarede, [at] jeg vilde blive Sandheden troe til Døden. Jeg fik da de øvrige Slag til Doktoren ikke længere kunde indestaae for Følgerne. Jeg blev nedløst og sagt, at jeg kunde betænke mig til næste Uge.

Jeg sad da i 8te Dage og ventede på lignende Behandling. Den 8de Maji blev jeg indkaldt og troede, jeg igjen skulde under Torturen, men saa blev Forhøret sluttet.

Hvorfor der skulde gøres nye Katte til mig, mener jeg var fordi Assessor Lange efter Doktors Attester ikke kunde give mig så mange Slag. Derfor vilde han, at de [slag] jeg fik, skulde være desto kraftigere. Min Skjorte, som jeg i Vidners Overværelse sendte hjem til min Kone, og som var stiv af Blod, beviser, at det maae have været et Morderinstrument, der er brugt til mig.

Jeg maae tillige anmærke, at Commissionen ikke var tilstede ved Torturen uden første Gang, da jeg fik de 3de Slag, som ses af deres Underskrift i Forhørene.

Dersom Deres Velbaarenhed finder det nødvendig at fremlægge denne Behandlingsmaade for Hans Majestæts Domstol, indestaaer jeg for Sandheden af Alt, hvad her er anført.

København den 2den October 1818.

Underdanigst
C.O. Nagel

Afslutning

På stænderforsamlingen i Roskilde i 1836 rejstes fra flere sider kritik af Inkvisitionscommissionen og dens arbejdsmetoder, og allerede året efter forbød regeringen brug af dens tortur, og fem år senere nedlagdes det gamle forhørskammer helt. Selvom Christian Otto Nagel under sin lange varetægtsfængsling syntes døden nær flere gange, blev han alligevel 75 år, idet han først døde i februar 1846. Dermed nåede han at opleve både torturens afskaffelse og Inkvisitionscommissionens forsvinden, og begge dele har han sikkert hilst velkommen med glæde. Samtidig blev han også lige præcis forskånet for at se sin gamle plageånd forfremmet; det var nemlig først i september 1846, at Michael Lange kunne sætte sig i stolen som Københavns overpræsident.

Kilder:

- Nagels beretning findes i: RA. Københavns Politi: Udtagne sager A 7. Diverse sager vedr. Københavns Politi 1800-19. Nagels første dom af 4. august 1818 findes i: RA. Landsover- samt Hof- og Stadsretten: Domprotokol til sager ved 1. og 2. instans, 2. juli 1817-14. december 1818 (nr. 24B), s. 539-546, og hans anden af 9. november 1818 findes i: RA. Højesteret: Dombog A 1818 (nr. 71) og voteringsprotokol 1818 (nr. 195). Votering og dom af 9. november 1818. I sagsakten nr. 199 findes kun to kgl. stævninger (Domssager 1818, 3.-10. november 1818). Nagels livsforløb findes beskrevet af Carl C. Christensen: Hvem var "Fatter Nagel" i Lille Kongensgade?, *Personallhistorisk Tidsskrift*, 8. rk. 2. bd., 1923, s. 62-71.
-
1. Inkvisitionskommissionens historie findes beskrevet hos Harald Jørgensen: *Thi kendes for ret*, s. 203-220 (København 1980). Resk. ang. hvorledes den skarpe eksamination må bruges i Inkvisitionskommissionen, 29. oktober 1772. *Tamp* var et kort rebstykke, mens *kat* var et pisk af tovværk med flere ender, hvorpå der er slået knuder.
 2. Wolrath Christian Danchell (1785-1826) var 1813-21 dommer i Københavns Politiret.
 3. Dr. med. Andreas Lund (1772-1832) var 1811-32 Københavns stadslæge.
 4. Arrestledelsen *in casu* politidirektøren havde mulighed for at idømme indsatte en række disciplinærstraffe. I det landsdækkende arresthusreglement af 7. maj 1846 findes i § 12 disse straffe omtalt; den hårdeste var 3-15 piskeslag (rotting).
 5. Skal sikkert være *insertion*, dvs. indsigelse.
 6. Dr. med. Georg Rahlff (1762-1833) var 1807-18 Tugt-, Rasp- og Forbedringshusets læge.
 7. Betegnelse for et særligt plaster.
 8. Michael Lange (1788-1856) var 1814-22 dommer i Landsover- samt Hof- og Stadsretten og fungerede i samme periode som leder af Inkvisitionskommissionen. I 1822 blev han højesteretsdommer, få år senere deputeret i Danske Kancelli og endelig i 1846 Københavns Overpræsident.
 9. Forbedringshusets fangemandtal oplyser, at Nagel lå på sygestuen 18. marts-9. april 1818, hvor han modtog "kur og pleje" (RA. Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset: Mandtal over Forbedringshusets lemmer 1816-26 (nr. 403), s. 44).
 10. Denne læge har ikke kunnet identificeres nærmere.

En preusser kommer til byen

– Theodor Fontanes rejsebreve fra København 1864

■ Af Birthe Hoffmann

Den tyske forfatter Theodor Fontane besøgte København i september måned 1864 som rapporter for den konservative preussiske avis Neue Preussische Zeitung.¹ Hans rejsebreve giver et enestående indtryk af den danske hovedstad lige efter katastroferne ved Dybbøl og på Als.

Fontane, der var født og opvokset i Mark Brandenburg, var allerede kendt i den tyske offentlighed for sine rejseskildringer “Wanderungen durch die Mark Brandenburg”, som forbandt landskabsbeskrivelse med historiske beretninger, og for sine ballader om kendte figurer fra Preussens historie. For den oprindeligt liberale Fontane, der havde været på revolutionens side i 1848, betød nødvendigheden af at kunne forsørge sin familie gennem journalistisk arbejde et kompromis med den konservative magtelite i Preussen – først i begyndelsen af 1870’erne, efter arbejdet som krigs-korrespondent i den fransk-tyske krig, kunne Fontane opsige sin stilling ved Neue Preussische Zeitung, også kaldet Kreuzzeitung, og ernære sig som kritiker og forfatter.

Ud over arbejdet som journalist for *Kreuzzeitung* havde Fontane af en forlægger med nære forbindelser til hoffet ydermere fået i opdrag at skrive en omfattende fremstilling af krigen mod Danmark.² Han foretog to længere rejser til Danmark, den første i maj 1864 gjaldt Dybbøl og Sundeved, den anden påbegyndtes i København i begyndelsen af september 1864 og førte Fontane videre via Aalborg ned gennem Jylland. Han ankom således først til slagmarken ved Dybbøl flere uger efter stormen den 18. april og måtte stykke den 374 sider lange krigsbog *Der Schleswig-Holsteinische Krieg im Jahre 1864* sammen ved hjælp af omfattende kildestudier, øjenvidneberetninger og egne studier af krigsskuepladserne. Bogen er en særdeles grundig og detaljerig skildring af krigen baggrund og forløb. Den er på en for Fontane typisk vis forsynet med en længere indledning om Slesvig-Holstens historie, og

demonstrerer en forbløffende kildekritisk sans, også når det gælder beretninger om særligt heltemod på preussisk og dansk side. Men da den omsider udkom i 1866, var Preussen allerede engageret i en ny krig mod Østrig og de sydtyske stater om hertugdømmernes fremtidige status, og bogen blev derfor aldrig nogen publikumssucces.

Fontane udnyttede imidlertid de to rejser til også at skrive rejsebrev, som blev trykt kort efter i tyske aviser og tidsskrifter, og det er for den kulturhistorisk interesserede læser nok så spændende læsning. Rejsebrevene er præget af den kunstneriske sensibilitet og både-og-tankegang, som er så typisk for Fontane, og resultatet er et meget sammensat og ambivalent billede af Danmark. Da han i september rejser til København for – endnu før den egentlige fredsslutning – at rapportere fra det før så stolte, men nu slagte Danmark, glæder han sig, for København har siden hans ungdom stået i et fortryllesens skær, ligesom Edinburgh og Stockholm. Men i forhold til det billede, han i fantasien har udmalet sig, skuffer mødet med København; på den ene side er den for ‘almindelig’, på den anden side er det fremmedartede, når han møder det, ikke som ventet. Fontane skildrer sin ankomst, som var han en europæisk opdagelsesrejsende, der for første gang anløber en sagnomspunden by i det fjerne Østen: “Der, hvor skibet lægger til, har man, mere end noget andet sted i byen, følelsen af at være i en ny verden. De sønderskudte blokskibe, som ligger her langs bolværket, måske endnu fra bombardementet (1807); gule, næsten terningeformerede tårnhuse, på hvilke der befinder sig høje kraner, en malakitfarvet kobberkrone, som grotesk rider på en tagryg, besynderligt formede tårnspidser, hvis fantastiske former fremstår endnu mere fantastiske i tågen – alt berører den, der ankommer, med det fremmedartedes trylleri og vækker de mest fordelagtige forventninger”.³ Men ved mødet med Hotel d’Angleterre og byens centrum konstaterer Fontane, at alt det “aparte” ved byen er forsvundet – med europæisk målestok ser man her “den sædvanlige hovedstadsstil fra anden halvdel af århundredet, blot betragteligt under gennemsnitsniveauet”. Arkitektonisk er København i Fontanes øjne altså “bestemt ikke nogen smuk by”, til gengæld er den “pittoresk, poetisk interessant, en by lige til at elske”, fuld af “rokobizarrerier”, som man med “fantasi og humor gerne digter videre på i snurrige anekdoter og spøgelseshistorier.” København er fuld af sådanne “talende bygninger”, lige fra Rundetårn og Vor Frelsers Kirke med deres vindeltrapper til Børsen med dens hermer og dragetårn i grotesk “rokogotik”. Rosenborg Slot tager sig ligefrem ud “som om ‘eventyret’ selv bor derinde, og

Den tyske forfatter og journalist Theodor Fontane (1819-1898). Litografi af ukendt, fra ca. 1860.

at de malede vinduesruder, som her og der afløses af rigtige ruder, just er de steder, hvor prinsesse Guldhår af og til åbner de hemmelige vinduer og ser ned på de legende børn”.

Mens Fontane altså får tilfredsstillet sine romantiske længsler efter det fremmedartede i byens arkitektur, falder dommen over byens befolkning noget hårdere ud. Fontane begynder med at ridse det billede af de berømt-berygtede danskere op, han var kommet til landet med: “Først efter slaget ved Isted og nedkæmpelsen af den slesvig-holstenske opstand, da danskheden begyndte at slå stadig kraftigere ud med sin påfuglehale, hørte jeg af og til om københavnerens svimlende selvfølelse, om den gamle professor Grundtvigs blasfemiske dogme, at Gud på den yderste dag ville holde dom på dansk, osv., og

Gammeltorv levede i 1860'erne fint op til Fontanes karakteristik af Københavns arkitektur som "pittoresk". Fotografi fra mellem 1862 og 1871, Nationalmuseet.

sluttede deraf, at der måtte ligge noget til grund for denne selvfølelse, som strakte sig over alle områder og omfattede mandsmod, statskunst, videnskabelig og kunstnerisk begavelse. [...] Man behøvede altså ikke engang gå tilbage til landets tre paradeheste: Thorvaldsen, Ørsted, Oehlenschläger, for at stille sig spørgsmålet: Har vi her virkelig at gøre med et særlig begavet og gudsbenådet folk?"

Svaret er naturligvis, at danskerne i den nationalistiske tidsalders internationale kappestrid er fuldkommen, ja næsten skuffende gennemsnitlige. De eneste, der efter Fontanes mening ville kunne gøre krav på at udgøre en slags *herskeradel* blandt Europas folk, er englænderne. Dog har medlemmerne af den engelske overklasse et uheldigt træk til fælles med den danske, nemlig at de "er alt for hovmodige og egoistiske [...] til at bestræbe sig på at rive masserne ud af deres indolens."

Særligt skuffende er mødet med de danske kvinder; ikke uden selvironi

hedder det: "Jeg havde forventet imponante nordiske skikkelser, Fingalsdøtre, ossianske skønheder og var i de første dage forskrækket over at finde nærmest det modsatte af alt dette." På ét punkt skiller de danske kvinder sig dog ud, nemlig i deres evne til at spille en politisk rolle, "som minder om de polske kvinders optræden og indflydelse. Disse ubetydelige små figurer bærer ved til det nationale bål, deltager i den bandlysning, der dagligt kastes over alt, hvad der er tysk, benægter deres kendskab til det tyske sprog og vægrer sig ved (sådan berettes det fra Jylland) at tage imod tyske officerers besøg og udvisning af respekt."

Der er naturligvis en vis selvmodsigelse i, at Fontane på den ene side selv forsøger at definere nationale forskelligheder (om end han oftest iagttager flere ligheder), samtidig med at han har et skarpt blik for danskernes konstruktion af det nationale. Overalt ser han en "sygelig pleje af det nationale" og en afvisning af alt tysk, der går hånd i hånd med "en slags afgudsdyrkelse" af "Gamle Danmark", det være sig i demonstrationen af national stolthed hos "gennemsnitsholdningen med opstoppernæse og knibske mundvige", i arkæologien, som "forvandler dannede mennesker til rene gravhunde", ved de nationale maleriudstillinger og til forestillingerne i Tivoli og Alhambra.

Som preusser føler Fontane sig hævet over den slags smålig nationalisme, dansk eller slesvig-holstensk er i så henseende ét fedt. Men hvori består da forskellen mellem disse og den preussiske patriotisme, som Fontane trods sit forsøg på at indtage en metaposition abonnerer på i disse år? Preussen var i modsætning til 'gamle' imperier som Østrig og Danmark endnu en relativ ung magtfaktor i Europa, og selvom magtbalancen mellem Østrig og Preussen var ved at tippe til Preussens fordel, stod man stadig noget usikkert på benene. Preussen var blevet til gennem århundreders kolonisation, indvandring og fredelig sameksistens mellem de slaviske folkeslag og tyskere – Fontane selv var efterkommer af de mange franske huguenotter, som var flygtet til Brandenburg i slutningen af 1600-tallet, og som blev hilst velkommen af den brandenburgske kurfyrste. Fontane bemærker i sin rejseskildring fra København, at preusserne, i modsætning til et 'racefolk' som danskerne, slet ingen race har, men tilføjer, at et stærkt racefolk sagtens kan være kulturelt inferiørt og vice versa, underforstået: Preussen er i mange henseender Danmark kulturelt overlegent, selvom det i modsætning til Danmark ikke er en nation i den bagudrettede forstand, man nu opererer med i Danmark (efter tabet af Norge og Helstatens sammenbrud); den er noget andet og mere, som har fremtiden

for sig. Preussen, der som udgangspunkt var fattigt, uden naturlige ressourcer og omgivet af fjender, kan takke sin opstigning for to ting: En særlig etos, som forbandt disciplin med arbejdsomhed og troskab mod staten – og den samfundsmæssige og tekniske modernisering, som i Tyskland tog fart fra midten af det 19. århundrede, og som Preussen stillede sig i spidsen for.

Fontanes 'imperiale' blik på Danmark røber sig af og til i hans sprogbrug, som f.eks. når han – trods den skuffende gennemsnitlige beskaffenhed af meget af det, han ser – støder på noget fremmedartet, der ikke passer ind i de vante kategorier. Da Fontane forlader Thorvaldsens Museum i en åndelig rus efter at have oplevet et møde med "*skønheden selv*", har han svært ved at finde sig til rette i verden udenfor igen: "Tårnet fra Børsen ved siden af med dets fire sammenflettede dragehaler rejste sig foran mig; jeg stirrede på det og havde det, som om jeg pludselig var blevet kastet ind mod en barbarisk kyst". I det romerske imperium var barbarerne som bekendt de folk, som boede hinsides imperiets grænser og kultur, og denne oplevelse af at befinde sig i periferien, på grænsen til det ukendte, som Fontane udtrykker med dette billede, fortsætter på hans rejse i Jylland. I København fungerer dette fremmedartede til dels som projektorum for længslen efter det "andet", som det stærke og strenge Preussen måske var lige lovligt fattigt på, nemlig poesi, eventyr og en form for løssluppenhed – i Jylland oplever han 'kulturens periferi' snarere som en mangeltilstand; således ligger Aalborg for ham at se "ved grænsen af al kultur".

Også i en anden henseende er Fontanes blik på Danmark præget af hans preussiske baggrund, nemlig i den tydelige forkærlighed for det *historiske* perspektiv. Man kan med en vis ret sige, at den moderne historievidenskab er en tysk opfindelse, og i årtierne op til Tysklands samling står historievidenskaben særligt stærkt med navne som Johann Gustav Droysen, Heinrich von Treitschke, Theodor Mommsen og Heinrich von Sybel – disse udgør tilsammen den såkaldte 'preussiske' eller 'lilletske' skole i historievidenskaben, som ser Preussens voksende dominans i Tyskland som et naturligt led i en udvikling, der starter med Reformationen og går videre med Preussens opstigning i 1700-tallet under Frederik den Store.⁴ For det endnu splittede Tyskland og ikke mindst for det politisk relativt umyndige borgerskab betød historismen – som i det 19. århundrede også kom til udtryk i arkitekturen, kunsten og talrige museumsgrundlæggelser – en mulighed for at føle sig som en del af et større kulturelt fælleskab med en fælles historie. Den tilbød

I 1864 var Holmens Kanal blevet kastet til, og der var anlagt en bred træbeplantet "boulevard". Men langs den tidligere kajkant lå endnu den ældre husrække, opført efter branden i 1795. Fotografi fra omkring 1867, Nationalmuseet.

et langtrækkende perspektiv tilbage, og fortællinger om kontinuitet og tradition var kærkomne i en moderne verden i rivende udvikling, som i stigende grad var svær at overskue.

Når Fontane rejser rundt i den slagne fjendes land, er det som den preussiske dannelsesborger par excellence, der undervejs forsøger at kategorisere og perspektivere alt hvad han ser – æstetisk, kulturelt, nationalt og ikke mindst historisk. Intet bygningsværk af betydning forbliver ubeskrevet, og når museerne som de helt centrale omdrejningspunkter aflægges et besøg, sker det ikke bare med en stor nysgerrighed, hvad angår indholdet, men også med et metablik på selve museet, dets måde at opstille og præsentere tingene på. Det gælder både besøget på Thorvaldsens Museum, malerisamlingen på Christiansborg Slot, Rosenborg og besøget på det, der dengang hed Det

kongelige Museum for de Nordiske Oldsager. I rejsebrevene fra København finder man således ikke kun beskrivelser af mennesker, steder og genstande, men også en form for kulturanalyse: Hvorledes omgås danskerne deres egen historie, hvordan forstår og repræsenterer de sig selv? Fontanes egen reaktion på det han ser, er til tider ganske idiosynkratisk, men på den anden side viser han sig også altid parat til at lade sig begejstre og yde alt, hvad der er smukt og enestående, retfærdighed.

Som omrejsende journalist og krigskorrespondent har Fontane ikke blot gjort brug af sin historiske viden og andet dannelsesgoods, men har også været henvist til at opsøge kilder af forskellig art både undervejs og efterfølgende, hvilket under datidens forhold naturligvis ikke altid har været lige let. Fontanes kendskab til det danske sprog har været begrænset, hvorfor han til tider har oversat titler på kunstgenstande o.l. ganske frit. I den følgende oversættelse af de seks rejsebrev fra København og omegn er de originale danske titler benyttet i det omfang, det har været muligt at opspore dem.

Da Fontane først i en relativt sen alder debuterede som romanforfatter, vendte han i stigende grad det kritiske blik mod det nye Tyskland under Preussens ledelse. I romanen *Unwiederbringlich* (1891, da: *Grevinde Holk. Roman fra Frederik den Syvendes Tid*, 1893), som udspiller sig dels i Slesvig, dels i København og Nordsjælland i 1858, sættes billedet af Danmark mellem de to Slesvigske Krige op som et advarende spejl over for et Preussen, der efter Fontanes mening var på vej i den gale retning. I Danmark blev nederlaget i 1864 til gengæld til starten på en bevægelse, der skulle vække folket af dets indolens – hvad lektien var og er, kan vi heldigvis stadig diskutere.

Fontanes rejsebrev fra København i 1864

I. Første indtryk. Byen. Befolkningen

Hvis blot man venter længe nok, går alt alligevel i opfyldelse til sidst, – jeg er i København. I mine ungdomsdrømme dukkede tre drømmebyer op: Edinburgh, Stockholm, København. Kun Stockholm mangler endnu, ellers er mine drømme blevet til virkelighed, og jeg kan ikke engang påstå, at virkeligheden ikke har levet op til drømmeverdenen. Ganske vist bliver *skønhedslængslen* næppe tilfredsstillet her (jeg taler om gader og pladser), men det gør længslen efter det *romantiske* derimod fuldt ud.

Vor Frelsers Kirkes snoede spir interesserede Fontane, der dog ikke nævner, om han også iagt- tog byen fra toppen. Fotografi fra mellem 1894 og 1897. Bebyggelsen havde ikke ændret sig væsentligt siden 1864, Nationalmuseet.

Kl. halv fem om eftermiddagen gik vi om bord i Lübeck, flere nationaldanskere, en dansk jødisk familie, en russer, en svensker og en falsk englænder, egentlig fra Chemnitz, som i Australien (Queensland, Victoria) havde om-dannet sig til en af Albions sønner; desuden to tyskere, jeg selv og en slags Bardolph med karfunkelnæse [figur hos Shakespeare]. Det var en grå dag, vind fra sydvest, en lind, varm luft; om aftenen klarede det op, månen stod op, havet var næsten stille, og jeg citerede begyndelsen på et digt af Klaus Groth: "De Ostsee ist man en Puhl";⁵ men den baltiske havgud må have hørt det, rynkede panden og begyndte i løbet af natten at rase og te sig ganske pænt; hen mod morgen, da vi sejlede ind mellem Sjælland og Sverige, blev det bedre igen.

Denne sundpassage er ganske smuk; en stille tåge drev hen over hav og land, landsbyer med røde tage og tårne voksede ud af det grønne landskab, havet dækket af skibe. Jeg talte konstant hundrede; så snart nogle forsvandt i horisonten, dukkede lige så mange nye sejl op på den anden side. Hvis jeg har set rigtigt, sejler man et stykke nord om København og sætter så igen kursen mod syd for at komme til havneindsejlingen. Alt imens passerer man et stort antal søforter, som til dels har en stor udstrækning og en tilsvarende stor mængde skydeskår; dog kunne jeg ikke undgå at få indtrykket af, at disse fæstningsanlæg bestemt *ikke* mere hører til de mest formidable og at de nærmest ligner middelalderens højt besungne kanoner, som heller ikke ville have holdt stand mod uhistoriske og ubesungne, men *riflede* 64-punds kanoner.

Der, hvor skibet lægger til, har man, mere end noget andet sted i byen, følelsen af at være i en ny verden. De sønderskudte blokskibe, som ligger her langs bolværket, måske endnu fra bombardementet (1807); gule, næsten terningeformerede tårnhuse, på hvilke der befinder sig høje kraner, en malakitfarvet kobberkrone, som grotesk rider på en tagryg, besynderligt formede tårnspidser, hvis fantastiske former fremstår endnu mere fantastiske i tågen – alt berører den, der ankommer, med det fremmedartedes trylleri og vækker de mest fordelagtige forventninger. Dette forsvinder ganske vist delvist, når man nærmer sig byens centrum og tager logi her; men man behøver blot at bevæge sig uden for dette centrums grænser, i hvilken som helst retning, for at få indtrykket af noget charmerende ejendommeligt tilbage.

Jeg boede altså i dette centrum, i Hotel d'Angleterre på Kongens Nytorv. Torv er her hverken "Torf" eller "Dorf", men plads, marked. Lejligheden her er ganske pæn, men uden nogen aparte træk. Det er den sædvanlige hoved-

I 1864 var bebyggelsen i København koncentreret inden for de gamle volde. J. Hoffensbergs kort her viser tilstanden i 1857, få år før Fontanes besøg. Frem til 1864 opførtes dog både Kommunehospitalet og banegården i demarkationsterrænet, og ved fæstningens endelige nedlæggelse i 1870 kunne byggeriet for alvor gå i gang. I indre by var ændringerne færre, og kun opfyldningen af Holmens Kanal i 1864 havde ændret byens udseende. Kortsamlingen, Det Kongelige Bibliotek.

stadsstil fra anden halvdel af århundredet, blot betragteligt under gennemsnitsniveauet. Hovedvagtbygningen og de palæer, der ligger på denne plads, alt er lige akkurat passabelt og overstiger på ingen måde Dresdens Altmærkt eller Gendarmenmarkt i Berlin i arkitektonisk skønhed. Ikke en eneste bygning af større betydning. Smukke privathuse synes slet ikke at eksistere,

Også i 1864 var Hotel d'Angleterre et af byens førende hoteller, og det var her Fontane indlogerede sig under sit ophold i København. Som nabo lå byens Hovedvagt. Fotografi fra begyndelsen af 1860'erne, Københavns Museum.

hverken på Kongens Nytorv eller noget andet sted i byen. Selv villaerne på den anden side af byens porte, som nu ofte er det bedste, moderne byer kan fremvise, nøjes med at være kønne og behagelige.

Hvis man lægger vægt på arkitekturen, er København bestemt *ikke* nogen smuk by; hverken de enkelte bygninger eller de enkelte bydeles grundplan er smukke. Her er der ikke tale om mønstereksempler, som man finder dem i Skt. Petersborg, Paris, Berlin, Hamborg, vel at mærke både hvad angår hele anlæg og enkelte bygninger. Nevskij Prospekt, Place de la Concorde og Champs Elysées, Lustgarten, Linden og Charlottenburgs avenue til Brandenburger Tor, endelig Alsterbassinet, det er smukke partier, i hvilke både hel-

Langebro hørte i 1864 til byens udkant, og den nævnes ikke af Theodor Fontane. Den gamle kommunikationsbro fra 1690 lå endnu under hans besøg som forbindelse mellem Vester Voldgade og Langebrogade på Christianshavn. I baggrunden ses Tøjhuskomplekset med Galejhuset på Det Kongelige Biblioteks nuværende plads og i baggrunden Børsens Spir. Fotografi fra mellem 1862 og 1868, Nationalmuseet.

heden og de enkelte dele bærer skønhedens præg. Den slags bygningsværker mangler fuldstændigt her.

Men København har til gengæld noget andet, og det skyldes ikke engang beliggenheden alene: Den er *pittoresk*, poetisk interessant, en by lige til at elske, og jeg forstår, at dens beboere er inderligt forbundne med den, ganske vist også med et overmål af begejstring, som grænser til overvurdering af den reelle værdi. Det er med byerne som med menneskene: Det som blot er smukt, den lydefri form, bliver sjældent elsket mest. Der er intet, som menneskets længsel efter det romantiske – som vi alle har en del af – er så ligegyldig overfor som den ‘rene skønhed’.

Jeg gentager: København er rig på sådanne talende huse. Der er f.eks. "Rundetårn", med runesten indføjet i murværket, halvt afkodede indskrifter i latinske og hebræiske bogstaver danner i sig selv atter en slags hieroglyffer, og en vindeltrappe slynger sig op til den øverste platform, som Peter den Store ifølge sagnet er redet op til. – *Vor Frelzers Kirke* har også en vindeltrappe, men den snor sig ikke inden i, men *uden på* tårnet, som er det højeste i Danmark; Tårnets spids bærer Frelseren med sejrspanen; i kirkeskibet bærer to elefanter orglet. – Endnu mere grotesk er *Børsen*; man kunne sige, at den er bygget i rokokogotik. Mellem vinduerne ser man smalle pilastre med alskens forvrængede ansigter, det temmelig høje spir, som kroner dette mærkværdige bygningsværk, består af fire drager, som hviler med hoved og overkrop på spirets sokkel, mens de fire haler, flettet ind i hinanden, rejser sig lodret op mod himlen. – *Rosenborg Slot* har ikke noget af den slags bizarrerier, som befinder sig på grænsen af vanvid, men hele bygningen med sine gavle og tårne, med sine mørkerøde teglsten midt imellem blomster og ensomhed, ser ud som om 'eventyret' selv bor derinde, og at de maledede vinduesruder, som her og der afløses af rigtige ruder, just er de steder, hvor prinsesse Guldhår af og til åbner de hemmelige vinduer og ser ned på de legende børn. Resedabede løber hele vejen rundt om slottet og passer til farven, stilheden og historien. Sådan er bygningerne i København; har man én gang set dem, glemmer man dem ikke igen, og er man vokset op iblandt dem, hænger man ved dem som ved de historier, bedstemor fortalte om aftenen, når hun sad på bænken foran huset og månen skinnede gennem træerne.

Så vidt om det indtryk jeg har fået af *byen* København. Men hvordan er menneskene?

Jeg må tilstå, at dette spørgsmål tidligere kom i anden række, hvis jeg da overhovedet beskæftigede mig med det. Først efter slaget ved Isted og nedkæmpelsen af den slesvig-holstenske opstand, da danskheden begyndte at slå stadig kraftigere ud med sin påfuglehale, hørte jeg af og til om københavnernes svimlende selvfølelse, om den gamle professor Grundtvigs blasfemiske dogme, at Gud på den yderste dag ville holde dom på *dansk*, osv., og sluttede deraf, at der måtte ligge noget til grund for denne selvfølelse, som strakte sig over alle områder og omfattede mandsmod, statskunst, videnskabelig og kunstnerisk begavelse, fine sæder og legemlig skønhed. Men dette var langt fra det eneste. Hvad den nordiske oldtidskundskab angår, vidste jeg, at danskerne ikke bare stod i spidsen for denne videnskabsgren, men endog

var dens *grundlægger*; og på kunst- og industriudstillingen i London havde de stået sig glimrende, så der i de ganske vist partiske engelske blade havde stået mere om Danmark end om Tyskland. Man behøvede altså ikke engang gå tilbage til landets tre paradeheste: Thorvaldsen, Ørsted, Oehlenschläger, for at stille sig spørgsmålet: Har vi her virkelig at gøre med et særlig begavet og gudsbenådet folk?

Dette var omtrent mit standpunkt i dette spørgsmål, da den sidste krig brød ud og Mr. Gallenga, krigskorrespondent for "The Times", gentagne gange sagde de store ord om den "overlegne race". Han begyndte ganske vist med at beskrive arveprinsen af Augustenborg, som han havde iagttaget ved hans første optræden i Kiel, som en "blond normanner", udrustet med alle den "skandinaviske stammes" fortrin; jeg tænkte dog at en mindre fejltagelse på dette højst prekære område ikke burde veje for tungt. For mig forblev spørgsmålet om en "højere race" indtil videre åbent. Nu er det løst for mit vedkommende.

Først, hvad angår det kropslige: Da jeg i den første time af mit ophold kiggede ud af vinduet, trak en vagtparade netop op, og da Hovedvagten ligger umiddelbart ved siden af mit hotel, gav dette mig en kærkommen lejlighed til at iagttage både det marcherende vagtmandskab og det publikum af alle samfundslag, som i hundredevis samlede sig på pladsen og ved gitteret rundt om hovedvagten, ligesom det sker alle steder. Jeg tænkte på den "overlegenhed", som var blevet tillagt alle disse mennesker, og rystede på hovedet. Jeg så hverken noget smukt eller nogen imponerende værdighed og holdning; ligeledes savnede bevægelsen enhver lethed og 'adræthed', skikkelsen enhver elegance. Det ville være forkert at påstå, at jeg havde set det modsatte af alt dette, heller ikke det var tilfældet; alt havde netop *gennemsnitskarakter*, både hovederne og skikkelserne, påklædning og holdning. Hvad publikum angår, kunne jeg næppe se nogen forskel i forhold til det derhjemme.

Siden disse første iagttagelser gennem vinduet – i øvrigt ikke fra fugleperspektiv, men lige hen over folks hoveder – er der nu gået uger, og jeg har siden da haft tid til at sætte dem på en prøve ved table d'hôte, i teateret, i Tivoli og Alhambra, i omnibussen og på togture. I alt væsentligt har alt hvad jeg senere har set bekræftet dette første indtryk, dog med *en anelse i danskernes favør*. Man møder tre typer: den høje slanke uden talje, den tætte med korte ben og for det tredje det bleggule dejansigt, som af og til blot er en afart af den første kategori, men ikke i alle tilfælde. Alle tre slags, med ganske

få afvigelser, finder man også hos os (ganske vist ved siden af andre typer, hvor det slaviske dominerer). Kun nummer et og to er det umagen værd at tale om.

De høje slanke viser sig i den nedersaksiske type, som man finder den i Westfalen, i landene nord for Elben, i hansestæderne, særligt også (og mest beslægtede med denne danske type) i Mecklenburg. Det er naturligvis alle lutter statelige folk, blonde, med blå øjne, frisk teint, med velformede, men meget markerede næser, og man måtte kalde dem ikke bare statelige, men bestemt også smukke, hvis de havde haft større og mere livfulde øjne og i det hele taget et intellektuelt udtryk. Den anden klasse, de 'firskårne', tilhører den type, som Arndt har betegnet som de germanske klodshoveder. Der er noget kort, firkantet og energisk over dem, og hvis nummer et repræsenterer skønheden, så repræsenterer de kraften.

Denne karakteristik af de to hovedtyper i den københavnske befolkning er bestemt ikke forbeholden over for danskerne; men selvom blond statelighed og undersætsig kraft her ubestrideligt går ved siden af hinanden, viser der sig dog i disse ansigter intet spor af noget, som kunne tyde på en særlig evne eller berettigelse, en særlig *herskeradel* i forhold til de andre germanske eller slavisk-germaniske stammer. Dette viser sig tydeligst for mig, når jeg sammenligner danskerne med englænderne. Englænderne, om man nu kan lide dem eller ej, har noget af det, Mr. Gallenga ønsker at tilskrive danskerne. De bærer, i hvert fald i deres ydre fremtoning, præg af at være en højere race. Det nytter ikke noget at slå det hen med spot, *det er jo sådan*. Det har disse dage i København igen belært mig om. På Rosenborg Slot, på Thorvaldsens Museum påkaldte nogle mennesker sig min opmærksomhed på grund af deres fine hoveder, påklædning og holdning; da jeg trådte nærmere, hørte jeg at det var englændere. På "Rundetårns" platform (som jeg kort har omtalt ovenfor), stod et par matroser, virkelig et par pragteksemplarer, og betragtede panoramaet over sundet med en heldig blanding af interesse og jovial sindsro. Er det blåjakker, som sejler under Dannebrog, tænkte jeg et øjeblik; men jeg blev straks klogere. "Haven't you a match?" (har du ikke en tændstik) råbte den ene til den anden, og idet han kastede den forkullede cigar ud over brystningen på Rundetårn og ned i hovedet på københavnerne, trak han en ny op af lommen og strøg sin kammerats tændstik langs murværkets runeindskrift. Fornem eller ringe stand, englænderne har noget af det herskerpræg, som herskervanen *med tiden* giver, derudover er de i besiddelse af

Rundetårn har altid tiltrukket turister og også Fontane gik op ad snelegangen til platformen øverst. Her ses det med den ældre bebyggelse i Købmagergade. Fotografi fra 1860'erne, Nationalmuseet.

virkelig skønhed og en fornem legemsbygning, som forstærker, til tider dog også mildner dette indtryk. Selv de lange ben hører med til billedet. Julius Rodenberg skriver et sted: "I alle lande *findes* der smukke kvinder; de engelske kvinder *er* smukke". Han kunne have udvidet dette udsagn, som ganske vist fortrinsvis gælder for kvinderne, til hele nationen.

Danskerne tager *ikke* del i denne særstilling; de må nøjes med at trække på samme hammel som de øvrige germanske stammer. At påstå, at de i deres ydre, i deres legemsbygning og altså særligt i det man betegner som 'race', skulle *stå tilbage* for tyskerne, ville være uretfærdigt. De er dog præget af noget, som fremstår som inferioritet og som faktisk også er en ganske væsentlig underlegenhed, *men* dette er *ikke* en *racemæssig inferioritet*. Jeg går nemlig ud

fra, at et fortræffeligt racefolk ikke desto mindre kan indtage en underordnet plads blandt kulturfolk og at omvendt et folk, som i mindre grad eller slet ikke har nogen race (til denne kategori hører à la tête Preussen), kan være af påviselig betydning for kulturlivet. Race er, som jeg allerede har fremhævet, overvejende noget ydre, men “innen lebt die schaffende Gewalt”⁶

Det inferiøre ved danskerne viser sig i deres mangel på *enhver form for skoling*. Folket er trægt, apatisk, indolent og de øverste klasser, som ikke savner foretagsomhed når det gælder deres egne anliggender, er alt for hovmodige og egoistiske (deri nært beslægtede med englænderne) til at bestræbe sig på at rive masserne ud af deres indolens.

Denne indolens viser sig først og fremmest også hos soldaterne. De mangler *enhver form* for uddannelse, såvel fysisk som åndeligt. Eksercits er der slet ikke tale om; men også når man helt ser bort fra den umiddelbart militære træning, kan man se på disse godmodigt blonde, vidt fremstrakte hoveder (hvis halse til gengæld sidder dybt mellem de optrukne skuldre), at man ikke har forstået at tænde en gnist i deres sjæle. I denne *manglende opvækthed*, som umiskendeligt kommer til udtryk i hele holdningen, i dette manglende indre liv består de danske soldaters og i det hele taget den menige mands inferioritet; men nok engang, inferioriteten ligger ikke i racen. Den åndelige grobund er god og ved forskellige møder med mennesker har jeg haft indtryk, at den også er modtagelig; men det har hidtil skortet på mænd, som var villige til at strø sædekornene ud. Ganske som i England, man lader bare stå til.

Kvinderne har jeg endnu ikke talt om; jeg skal nu indhente det forsømte. Jeg havde forventet imposante nordiske skikkelser, Fingalsdøtre, ossianske skønheder og var i de første dage forskrækket over at finde nærmest det modsatte af alt dette. Efterhånden har min dom ændret sig til det positive, om end jeg stadig kan forsikre, at jeg under hele mit ophold ikke har set én eneste lysende skønhed. Man ser enkelte kønne piger, som overalt, men i forhold til befolkningen er der ikke flere af dem end andre steder. De er blonde med blå øjne og en fin teint, tænderne er nogenlunde bevarede (bedre end hos os), og små hænder og fødder er deres særlige stolthed. Deres holdning og gang er naturlig uden at være ugraciøs. Dette lyder anerkendende nok, især da jeg fastholder mit gamle standpunkt, at en smuk teint er et første skridt mod skønhed. Men det første skridt er endnu ikke skønheden selv. Deres skikkelser er mere sarte end fine, profilerne ikke ædle (men ganske vist heller ikke det modsatte), øjnene er uden trylleri, den ofte lidt for store

mund uden nogen særlig ynde. Hvis jeg afgiver mit helhedsindtryk, så hedder det her igen: *intet er frapperende*. Det er piger og damer som man finder andre steder; men der er intet specifikt, som kunne minde en om, måske endda blandet med en vis beundring, at dette er danske kvinder. Det samme kan siges om deres toiletter, som uden at være uelegante dog står betragteligt tilbage for det man er vant til at se i andre hovedstæder.

Egentlig har kun én ting overrasket mig, nemlig den betragtning, og til en vis grad også min personlige iagttagelse, at det er disse danske damer, som gennem deres holdning formåede at spille en *politisk* rolle, en rolle, der minder om de polske kvinders optræden og indflydelse. Disse ubetydelige små figurer bærer ved det til det nationale bål, deltager i den bandlysning, der dagligt kastes over alt, hvad der er tysk, benægter deres kendskab til det tyske sprog og vægrer sig ved (sådan berettes det fra Jylland) at tage imod tyske officerers besøg og udvisning af respekt. Jeg er ikke blind for det smukke, der ligger i dette; men jeg kan på den anden side ikke holde det synspunkt tilbage, at det imponerende i en sådan holdning for mig at se er blandet sammen med alt muligt, som er mindre imponerende. Noget sømmer sig ikke for alle. Börne sagde engang bebrejdende om Heine, at sidstnævnte var sådan skruet sammen, at en greve, der skød sig selv af kærlighed, gjorde et *poetisk* indtryk, mens en skrædder i den samme situation gjorde et *komisk* indtryk på ham. Jeg bekender, at jeg i dette stridsspørgsmål står mere på Heines end på Börnes side. Familiestolthed, for nu at give et andet eksempel, er en fin ting; hvis Starhembergerne eller Pappenheimerne har en sådan, så er det i orden, men hvis det er Rietsch eller Pietsch, er det latterligt. Den praktiske anvendelse af disse eksempler på de danske kvinder giver sig selv. De efterlader – bortset fra enkelte strålende undtagelser – i deres gennemsnitsholdning ikke et indtryk, som giver mig lyst til at tilstå dem en *poetisk* ret til deres politiske holdning. De har rent ud sagt ikke formatet til det. Det er som barnebarnet, der stolt spadserer rundt i sin bedstefars ridestøvler. Kvinder, som vil spille en politisk rolle eller også bare åbent vil demonstrere deres nationalhad, er efter min mening nødt til at være enten meget smukke eller fuld af brændende lidenskab. *De skal besidde en eller anden betydelig kraft*, et eller andet, som gør det værd at ønske deres kærlighed. Gennemsnitsblondinen med opstoppennæse og knibske mundvige må jeg derimod frakende retten til at forsøge at straffe eller belønne ved at tage imod eller at nægte at gøre det. Denne ret besiddes kun af kraften.

II. Thorvaldsens Museum

“Du rejser til København; der vil du finde to ting, som ikke har sin lige i hele verden: Thorvaldsens Museum og Det Kongelige Museum for de Nordiske Oldsager” – det var de afskedsord, en ven gav mig med på rejsen. Han fik ret.

Min første tur gjaldt Thorvaldsen. Museet, som bærer hans navn og rummer hans værker (mange kun i kopier), ligger ikke langt fra byens centrum, umiddelbart ved siden af Christiansborg Slot. Jeg måtte i første omgang nøjes med at stifte bekendtskab med bygningens ydre, da museet var lukket den dag. Det har i det hele taget kun åbent tre dage om ugen og hver gang kun i få timer.

Det ydre slår ikke ligefrem én ved dets skønhed. Det er en langstrakt firkant, hvis stil minder om de oldgræske og etruskiske gravmonumenter. De fem store, portallignende vinduer på bygningens forside har en *konisk* form, som ikke behager øjet, der ser hele bygningens kvadratiske linjer afbrudt af skrå linjer.

Omtrent halvvejs under den nederste vinduesrække løber freskobilleder hele vejen rundt om bygningen. Heller ikke disse billeder, som forestiller ind- og udskibningen af Thorvaldsens skulpturer og den københavnske befolknings jubel ved disse skulpturers ankomst, virker umiddelbart velgørende på betragteren. Hele udførelsen har noget råt over sig; alt er netop kun givet i omrids, og ved første øjekast forekommer det én at ødelægge det hele, at der udelukkende er brugt *gul* og *rødgul* for dog at give lidt farve til disse figurer, der ser ud, som om de er tegnet med kul. Man forsoner sig dog med det og forstår meget snart, at der alligevel skulle en forfinet sans til at ordne disse ting sådan og ikke anderledes. Arkitekten har måske tænkt ved sig selv: “Din opgave er blot at skabe et hjemsted for din landsmands store kunstværker, et værdigt, gedigent, *men først og fremmest beskedent* hjemsted. Hvis du vil rejse en *pragtbygning* her, hvis du vil føre *fresker* rundt om denne pragtbygning med glans og kunstneriske præentioner, så træder du i *kunstnerisk konkurrence* med det store geni, som du blot skulle give et blivende sted, og gør mere eller mindre krav på at blive set *ved siden af* ham. Vær derfor enkel, hold dig tilbage”.

Jeg tror ikke, at dette blot er en spidsfindig fortolkning. Thorvaldsens grav, som befinder sig midt i gården, omgivet af museets fire sider, tyder endnu mere end disse enkle freskobilleder på, at man i et og alt var indstillet på

Besøget på Thorvaldsens Museum var et af højdepunkterne under Fontanes besøg i København. Fotografi fra efter 1866 og før begyndelsen af 1870'erne, Nationalmuseet.

ikke at stille sin egen lille kunst ved siden af mesterens store. Thorvaldsens grav er ikke andet end et blomsterbed: *efeu, flettet sammen med roser*, intet monument, ingen inskription. Hans mindesmærke er netop de hundrede værker, der omgiver ham. Også Christopher Wren blev æret på denne måde. Han ligger begravet i St. Pauls Cathedral, som er hans værk; *et gravmonument findes ikke*; i stedet bærer den simple gravsten inskriptionen: *si monumentum quaeris, circumspice* [søger du hans minde, så se dig omkring].

Museet har som allerede antydnet kun åbent to-tre dage om ugen og altid blot i nogle timer ad gangen. Denne omstændighed og forskellige udflugter rundt i landet (til Helsingør og Frederiksborg, især til Roskilde) lod mig først gentage besøget på Thorvaldsen på dagen for min afrejse. Det var med bæven og samtidig med en let anklage mod mig selv, at jeg havde udskudt det største og vigtigste, København har at byde på, til de sidste timer. Jeg må dog

Tidligt fotografi af gården i Thorvaldsens Museum med billedhuggerens grav, hvis enkelhed imponerede Fontane. Fotografien uden nærmere datering, Nationalmuseet.

efterfølgende sige, at guderne havde været mig venligt stemt. Dette flygtige syn gav mig et indtryk, som et helt *studium* ikke kunne have skaffet mig. Min viden ville være vokset, men virkningen på mit sind, der var fuldstændig som en rus, ville langsomt have fortaget sig ved hyppigere betragtning.

Jeg trådte altså ind, først i den store forhal, hvor mesterens kolossale statuer var stillet op. Her befandt sig Kopernikus, Gutenberg, Schiller, Ponia-tovski, Hertug Eugen af Leuchtenberg, Kurfyrste Maximilian af Bayern og Pave Pius VII. Enkelte af disse statuer kendte jeg allerede. Om det var denne omstændighed eller den kendsgerning, at Thorvaldsen på dette område ikke rager op over vore dages billedhuggere, især den Rauchske skole, kan være lige meget; jeg gik, uden at føle mig særlig bevæget eller opløftet, forbi disse kolosser, som uvilkårligt mindede mig om de naturhistoriske samlinger, hvor man først skal passere de antediluvianske kæmpe dyr, før man når til de skabninger, der har *vor* tidsalders dimensioner.

Over for forhallen, adskilt fra denne af hele gårdens længde, befinder sig endnu en hal, som vender ud mod Thorvaldsens grav. I denne anden hal står Kristus med de tolv apostle. Jeg indrømmer gerne, at begejstringen heller ikke ville indfinde sig her; måske tåler den alvor i kunsten, som hersker på dette sted, ikke nogen flygtig nydelse, og kun for den, der har viljen til at dykke ned i det i stedet for blot at sluge det, åbner *hele* kilden af skønhed og dybde sig. Jeg var ikke i den rette stemning, havde ikke roen til det, og trådte nu ud i korridoren og i de hermed forbundne rum, hvor hverken den kristne eller den historiske Thorvaldsen taler til os, men derimod *grækeren Thorvaldsen*.

Her faldt skællene fra mine øjne. Her veg det nøgterne forhold, der hidtil havde kendetegnet mit forhold til marmor i det hele taget – måske bortset fra Venus fra Milo – pludselig til fordel for en følelse, jeg endnu ikke havde mærket i mit hjerte, der siden ungdommen havde haft en forkærlighed for kunst og litteratur. Det var en samtale, en fortrolig dialog med *skønheden selv*. *Sådan* havde jeg ikke set den før. Der var ikke noget koldt over den, sådan som det ellers ofte var forekommet mig, den var munter, leende, drilagtig og frem for alt uendelig lykosaliggørende. Det var som cypriotisk vin, hvert nyt rum bød et nyt bæger. Her smage og nippe, og så i al hast et fuldt drag. Dette er det smukkeste – nej, det er det her, nu et tredje og så et fjerde. Jeg opgav snart at skelne og klassificere.

I mit katalog hobede udråbstegnene sig op, og forrådet af de beundrende adjektiver, som vores sprog stiller til rådighed, var snart udtømt. “Amor klager for Venus over stikket af en bi”, “Amor og Hymen spider Livets Tråd”, “Amors herredømme over verden”, “Gratierne med Amors pil og Amor”, “Amor forlader den sovende Psyches leje” – Amor i hundrede afskygninger, altid den samme og altid en anden. Kærlighedsguden, som jeg (i hvert fald i kunsten) aldrig rigtig havde troet på, her betog han mig pludselig. Med forkærlighed (motivet dukker op flere gange) har Thorvaldsen også skildret historien om *Hyla*. Vandnymferne, “Skønhedens døtre”, kalder på ham og trækker ham ned. Også i mit hjerte var det, som om jeg havde hørt dem kalde.

Da jeg igen trådte ud i det fri, havde jeg svært ved at finde mig til rette i verden udenfor. Spiret på Børsen ved siden af med dets fire sammenflettede dragehaler rejste sig foran mig; jeg stirrede på det og havde det, som var jeg pludselig atter blevet slynget op på en barbarisk kyst.

Børsens dragespir mere end bygningens renæssanceudsmykning omtales flere gange af Fontane. Efter besøget på Thorvaldsens Museum chokeredes han over dets "barbariske" stil. Fotograf fra efter 1880, Nationalmuseet.

III. Det Kongelige Museum for de Nordiske Oldsager

Ligesom Thorvaldsenmuseet er også Det Kongelige Museum for de Nordiske Oldsager Københavns og hele Danmarks stolthed. Man kan spørge sig selv, hvilken man snarest ville være parat til at give afkald på, hvis det overhovedet skulle være nødvendigt. En *sammenligning* mellem de to museer er forståeligt nok utilladelig: Det ene står helt i kunsten, den anden helt i videnskabens tjeneste; det ene indeholder skønhed og intet andet, det andet tæller sorte lapper og enkelte hårtotter, som er fundet i en udhulet egestamme, blandt sine mest værdifulde stykker. De to museer er grundlæggende forskellige; men ikke desto mindre må man have lov til at stille spørgsmålet: Hvis verden skulle miste ét af de to (f.eks. ved en brand), hvilket tab ville man da lettest

kunne bære? Det forekommer mig næsten – så barbarisk dette udsagn end må lyde –, at tabet af kunst og skønhed, som vi ville opleve ved Thorvaldsenmuseets forsvinden, trods alt ville være den ulykke, vi lettest kunne bære. Verden har – selv hvis vi måtte gå helt tilbage til Phidias – set Thorvaldsener, og vi ville fra årti til årti kunne leve i håbet: En Thorvaldsen har eksisteret, og en Thorvaldsen vil der igen komme.

Noget andet er det med “Museet for nordiske Oldsager”. Det er med sine fine ting, og deres antal er stort, en samling af unika. Hvis et sådant stykke går tabt, opstår et hul, som det måske er umuligt at udfylde igen. *Den nordiske oldtidskundskab baserer sig i vid udstrækning på denne samling.* Man kunne indvende, at spørgsmålet om noget er unikt eller ej, i sidste ende ikke er endegyldigt afgjort, selv hvad angår denne samlings vigtigste stykker, da jyske heder og slesvigske moser højst sandsynligt ville kunne opvise lignende skatte og hvert øjeblik er parate til at gøre dagens unikum til en dublet. Dette er ganske vist alt sammen muligt; *men det er ikke sandsynligt.* Danmark er i den senere tid blevet gennemforsket på en måde som vel intet andet land, og hvad der nu er et unikum, har i hvert fald en stor chance for at forblive unikum. For omkring tredive år siden og ganske særligt efter Frederik VII’s tronbestigelse blev udforskningen af landet, udgående fra København, sat i system. Den afdøde konges passion for oldtidskundskab, måske endnu mere den nationalfølelse, som overalt i landet brød ud lys lue, søgte efter næring på *alle* områder og på intet område så meget som i sagaens, digtningens og historiens, alt blev forenet for rent at forvandle dannede mennesker til gravhunde, der stak deres spader i jorden overalt, hvor en høj på heden eller en kreds af store sten vakte forventningen om udbytte. Hver amtmand eller herredsfoged, hver præst og skolelærer blev en bidragyder, hjalp med at udbygge foretagendet, og for disse nationens forenede kræfter – som i øvrigt uafladeligt arbejder videre – er det lykkedes at etablere et museum, som ikke har sin lige i noget andet land på dette område. Samlingen bestod for nogle år siden allerede af mere end 16.000 numre; siden er den vokset betydeligt. Men om enkelte pragtstykker nogen sinde ville kunne erstattes af forskernes forenede ihærdighed, hvis de forsvandt, er som allerede nævnt meget tvivlsomt, da den *store* høst er bragt i hus og der højst kan blive tale om efterslæt.

Museet har ikke sin egen bygning og befinder sig for tiden i Prinsens Palæ (tæt ved Christiansborg Slot) i omkring otte uanseelige værelser. Derved har

man undgået den sygelige pyntetrag, som har spillet en så stor rolle ved opførelsen af mange andre museer, f.eks. af "Neues Museum" i Berlin, og som har ført til alle hånde udsmykninger, som kun synes at være der for at trække den besøgendes opmærksomhed væk fra gipsafstøbninger og gamle lancespidser og hen mod de kulørte billeder på friser og loft. Værelserne i museet i København er enkelt malet. Alle museets anordninger er konferensråd *Thomsens* fortjeneste, han er også grundlæggeren af det *system*, som for tiden er det fremherskende i den nordiske oldtidskundskab.

Dette system er opdelingen i de tre tidsalder, *stenalderen*, *bronzealderen* og *jernalderen*. I den seneste tid er der blevet sået tvivl om dette danske system, især i Tyskland. Opdagelsen af bygninger på pæle, fortrinsvis i Schweiz og i Mecklenburg, synes at være egnet til at ryste det nu herskende system, mens danskerne selv kun hælder til at inddele *stenalderen* i *to* dele, en yngre og en ældre, ligesom de allerede har gjort det med *jernalderen*. Den ældre (?)⁷ *stenalder* er da pælebygningernes tid. Andre bekæmper rigtigheden af især denne antagelse.

Det første værelse omfatter ting, som stammer fra *stenalderen*. *Hvornår* denne tidsalder var, hvilke århundreder den falder i, forbliver et mysterium. Om denne del af museet omfatter særligt værdifulde ting, kan jeg ikke udtale mig om, jeg tvivler nærmest på det. Alt, hvad der findes her, er lavet af sten (granit, flint og skifer), af knogler og rav eller ler. Det er de velkendte, altid tilbagevendende genstande, som ethvert museum af denne art viser: økse, hammer, mejsel, kile, kniv og lancespids, kam, ravperler etc.

Det andet, lidt større værelse tilhører *bronzealderen*. Her møder vi allerede en avanceret kultur – om det nu er landets egne frembringelser eller importerede genstande, kan ganske vist diskuteres: halssmykker, spænder, hår- og brystnåle, guldsåle, armringe, diademer, selv pincetter, øreskeer og hørerør støbt i bronze. I dette værelse befinder sig også flere kister og både, som for lægmands øje i lige så høj grad synes at tilhøre en helt *kulturløs* periode, som pincetterne, øreskeerne og hørerørene tyder på et ganske udviklet kulturliv. Såvel både som kister er blot udhulede egestammer og viser intet spor af kunstfærdighed. I kisterne fandt man menneskehår og temmelig store stykker af et løst vævet, formentlig uldent klæde, som jeg allerede nævnte ovenfor. Også her mangler tidsangivelser.

Med det *tredje* og *fjerde* værelse (*jernalder*) træder vi nu ind i *historisk* tid. *Jernalderen* er opdelt i en tidlig og en sen periode, den tidlige del omfatter

Prinsens Palæ rummede i 1864 flere statslige institutioner, hvoraf den vigtigste var Oldnordisk Museum, og hvor endnu Christian Jürgensen Thomsen fungerede som leder. Museet var internationalt berømt, men dets lokaler var alt for små til de righoldige samlinger. Fotografi fra mellem ca. 1890 og ca. 1905, Nationalmuseet.

tiden fra ca. 100-400 e.Kr., den senere del tiden fra 400-1030. Hvad man som lægmand allerede i bronzeværelset måtte overraskes over, slår én her endnu mere, nemlig den iagttagelse, at de tre *tidsaldres* navne ikke helt svarer til de *ting*, som tilhører disse tidsaldre, hvad angår materialet.

Helt overvejende er de genstande, som vi møder i museets jernafdeling, *ikke* af jern, men af bronze, sølv, guld. Det overrasker ved første øjekast og ikke med urette. Forklaringen ligger dog i det følgende: "Jernalder" betegner nemlig på ingen måde en periode, i hvilken alt, eller blot de fleste tingene var af jern. Jernalder betyder bare, i modsætning til de to foregående perioder (som slet ikke kendte til jernet): Nu var jernet der, og navnlig våbnene blev ikke mere lavet af sten eller bronze. På dette område var de blevet afløst af

jernet. Sideløbende fortsatte dog uforandret bearbejdningen af bronze, glas og ædle metaller til smykker og redskaber, dog stadig under forudsætning af, at alle disse genstande fra en højere kultur overhovedet kan anses for at være landets egne produkter og ikke importerede genstande.* Enkelte ting, som f.eks. mosaikperler, breloques af guld, krystalkugler med græske bogstaver, guldmedaljoner og mønter med portræt af Konstantin den Store og Kaiser Leo er i hvert fald at betragte som importerede. Andre ting derimod: et sølvspænde med runeindskrift, træskærerarbejder i fyrretræ, et

*[Fontanes note]**

Dette spørgsmål, som hele tiden dukker op: Er denne genstand fremstillet i landet eller er den importeret? viser tydeligst vanskeligheden ved den berømte danske tredelingsteori (sten-, bronze- og jernalder). Denne tredelingsteori måtte gerne stå uanfægtet, hvis der fandtes et land, som havde udviklet sig helt og aldeles selvstændigt eller i det mindste havde undladt direkte at importere genstande, især kunstgenstande fra andre, højtudviklede kulturfolk. Fandtes der et eller andet sted en sådan ø, ville man kunne sige: da denne øs befolkning var rå, havde man stenredskaber af denne og hin slags; da det blev mere modent, forstod man at bearbejde kobber og bronze, og til sidst lærte man (hele tiden af egen drift) at udvinde og bearbejde jernet. Forholdt tingene sig sådan, ville betegnelserne: sten-, bronze- og jernalder i overensstemmelse hermed både helt alment betegne tre forskellige kulturepoker, og hver enkelt genstand, lille eller stor, ville selv bære præg af en højere eller en ringere kultur, alt efter om den tilhører den ene eller den anden periode. Fra perioden fra 100 til ca. 400 e.Kr. bliver for eksempel, som jeg har vist i teksten, ting regnet til den tidlige jernalder, som ikke står i nogen egentlig forbindelse med denne epoke af blot halvt udviklet kultur, men kun er kommet udefra og er havnet her gennem tilfældige handelsforbindelser. Hvis man skulle registrere sådanne ting og gruppere dem efter tidsalder eller kunstepoke, måtte man føre dem tilbage til deres egentlige hjemsted og her anviser dem et sted inden for den bestemte epoke, de egentlig tilhører. Det giver dog virkelig næppe mening at finde genstande opstillet under den skandinaviske bronzeperiode, som vidner lige så lidt om Nordens kulturelle stade i den pågældende periode som f.eks. en synål eller en Sheffield-saks, en revolver eller en Armstrong-kanon, som tilfældigvis er faldet i hænderne på maorierne, engang i fremtiden vil kunne blive bestemmende for newzealændernes nuværende kulturelle stade.

stort messingbeslag med dyre- og menneskehoveder (som formodentlig har prydet forstavnene på et skib), giver sig omvendt uden tvivl til kende som landets egne frembringelser.

Alle de hidtil nævnte genstande tilhører de første århundreder af vores tidsregning eller den ældre del af jernalderen. Mere interessant er tingene fra den senere del af denne epoke, fra 400-1030. Ud over talrige guld- og sølvsmykker, en askeurne fundet på øen Föhr, fyldt med brændte menneskeknogeter og dækket af et itubrækket sværd, befinder sig i denne afdeling af museet de ting, som blev fundet ved udgravningen af dronning Thyra (kaldet Thyra Danebod, dvs. danernes trøst) i 1821. Dronning Thyra, den første kristne dronning i Danmark, Danevirkes bygmester, var kong Gorms hustru og levede i midten af det tiende århundrede (936-50). Hendes og hendes gemals gravhøje befinder sig den dag i dag i Jelling, i nærheden af Kolding. De fundne genstande er hverken kostbare eller prægtige eller af nogen særlig kunstnerisk værdi (som dog meget andet fra denne periode er), men de er vel af stor kulturhistorisk betydning, fordi man her for første gang støder på ting, om hvilke man præcist ved, *hvornår* de blev lavet og *hvem* de tilhørte. De tilhører også umiskendeligt rækken af ting, som er blevet til i Norden, mens så mange andre prydenstande fra denne periode, som vi har set, blev båret nordpå ved krigs- og sejrstogter.

Man har fundet otte genstande i Thyra Danebods gravhøj, nemlig 1) et sølvbæger, indvendigt forgyldt; 2) et fuglehoved i kobber, ligeledes forgyldt; 3) et træskærerarbejde, som forestiller en kriger i rustning; 4) et stykke træ med udskæringer og arabeskagtig bemaling; 5) et stykke metalpynt, forgyldt; 6) et metalbeslag; 7) et jernsøm og 8) rester af seletøj. De fleste af disse genstande, måske med undtagelse af 1) og 8), må man vel antage har været rester fra den sarkofag, den rigt besmykkede gravkiste, som dronning Thyra blev bisat i. *Gravkammeret* fandt man velbevaret ved udgravningen (1821). Det bestod af svære egepæle, som indvendigt var beklædt med tykke træplanker, så man kunne forestille sig, at de oprindeligt var beklædt med uldtæpper.

De to følgende værelser (det femte og sjette) indeholder genstande fra den kristne middelalder, den tidlige og den sene, og omfatter tidsrummet 1030-1517, dvs. fra *kristningen* af landet til *reformationen*.

Det er svært at vælge noget ud af de talrige genstande, som tilhører denne epoke. Det tilsyneladende mest ubetydelige, værdiløse er ofte det mest værdifulde. Her findes ligsten fra Grønland med ældgammel munkeskrift,

vævestole i den mest primitive konstruktion fra Færøerne, diverse tidligt kristne træskærerarbejder fra Island, herunder en kirkedør af figentræ, på hvilken vi ser historien om dragedræberen Sct. Georg fremstillet i råt, men karakteristisk snittearbejde. Endnu større interesse vækker de kors og krucifikser, skrin og relikvieæsker, som knytter an til helt bestemte historiske personligheder og til dels bærer deres navn. Blandt disse genstande nævner jeg først det berømte *Margrethebæger*, et drikkebæger tilhørende dronning Margrethe, "Nordens Semiramis" og grundlæggeren af Kalmarunionen, bygherre til "Margrethes Vold", som først for alvor gav det gamle Danevirke fra Thyra Danebods tid virkelig modstandskraft. Dette Margrethebæger er sammensat af otte stave i sølv, som i midten bærer et M og kronen derover, på de øvrige felter bærer de forskellige landsdeles våben. Til denne samling hører desuden det emaljerede relikvieskrin, som indeholder et relikvie af *Olav den Hellige*; det en fod høje, med udskæringer og sentenser rigt udsmykkede kors af hvalrostand, som prinsesse *Gunhilde*, Kong Svend Estridsens datter, plejede at bære; slutteligt de vævede ting fra det store gravskrin, i hvilken kong *Knud den Hellige*, Gunhilds bror og Danmarks skytspatron, blev begravet i i den efter ham opkaldte *Sct. Knuds Kirke* i Odense.

Ved siden af disse finder man hundreder af lignende ting, om end også af mindre historisk interesse; man må sige, hvad ville man *ikke* kunne finde her? Mitraer og kirkesegl, krumstave og korstole, monstranser og sakramentshuse, skak- og dambrikker af ben og hvalrostand, alt er her samlet i rigt udvalg. På grund af den dertil knyttede historie er den mest fornemme seværdighed dog Dagmarkorset, som jeg vil fortælle udførligt om i det følgende kapitel.

[Kapitel IV "Dagmarkorset" er udeladt i denne oversættelse]

V. Den danske malerskole

København har ud over alle sine andre museer og samlinger også forskellige billedgallerier, hvoraf den store samling på Christiansborg Slot med sine omkring syvhundrede numre er den største og mest interessante.⁸

I de første sale befinder sig billeder fra den italienske og nederlandske skole, herunder de bedste navne, men ikke ligefrem de bedste stykker. Det danske publikum plejer da heller ikke at vie disse første sale større opmærk-

somhed og gemmer interessen til et antal mindre rum, hvor der findes cirka to hundrede billeder, som for en stor dels vedkommende tilhører den såkaldte “danske malerskole”. Men findes der en dansk malerskole? Det skal dette brev give svaret på.

Danskerne kan på forskellige områder fremvise mangt og meget, som er særegent for dem. De har specielle folkeviser, til en vis grad også deres egen byggestil (deriblandt Rosenborg Slot, Frederiksborg); man må altså have lov at spørge, hvorfor det ikke også skulle være dem forundt at danne *deres egen skole inden for malerkunsten*? Hvad der lykkedes for nederlænderne, kunne også lykkes for dem. Og faktisk ser det ud til, at der i det københavnske kunstliv ved udgangen af forrige århundrede blev taget tilløb, banet veje, som, hvis de var blevet fulgt, måske kunne have ført til en egentlig “dansk skole”, ikke blot af navn, men i selve substansen. De to kunstnere, som dengang gik nye veje, var Nicolai *Abildgaard* og Jens *Juel*, især den første. Mens Jens Juel fejrede sine triumfer som portrætmaler og hjalp denne let undervurderede gren af maleriet til en anseelse, som minder om Sir Joshua Reynolds i England, vendte Abildgaard (f. 1744 i København, død 1809 som rektor for akademiet) sig mod store historiske opgaver. Desværre er de mest fremragende arbejder af denne kunstner gået tabt. Hjemvendt fra Italien, hvor han havde opholdt sig i flere år, bestod hans mest indbringende opgave nemlig i at udsmykke det *gamle* Christiansborg Slot med historiske malerier i stor stil, billeder, hvoraf enkelte var allegoriske, mens andre hentede deres motiver fra fædrelandets historie. Men alle disse store arbejder brændte, kun mindre billeder blev reddet og befinder sig nu (ved siden af andre, som han malede senere) på det *nye* Christiansborg Slot, hvor de netop udgør en del af billedgalleriet. Til hans mest betydningsfulde værker regnes – med hvilken ret må stå hen i det uvisse – skitserne til de fire store allegoriske malerier med verdenshistoriske motiver (urtilstand, Roms verdensherredømme, det romerske hierarki, Reformationen), som i sin tid smykkede det såkaldte “Potentatværelse”. Billederne selv er gået til i branden, kun skitserne eksisterer stadig. For en lægmand er det særlig vanskeligt at påskønne sådanne arbejder, fordi man uden at have et *meget* stort sammenligningsgrundlag for det meste vil føle sig ude af stand til at bedømme, i hvor høj grad der virkelig er tale om en nyskabelse. Derimod er det tydeligt for enhver, at fem mindre oliemalerier af samme mester, der må betegnes som *illustrationer* til Holbergs berømte fortælling om “Niels Klim”,⁹ er skabt af en original ånd. Kobberstikker

Det kongelige Billedgalleri befandt sig i Kronprinsens etage, dvs. den øverste etage af Christiansborg Slots hovedfløj, hvor den i 1826 havde fået tildelt 10 store rum. Her lå samlingen frem til slotsbranden i 1884. Slottet er her fotograferet fra spiret på Holmens Kirke 1873, Københavns Museum.

Clemens, som dengang også hørte til kredsen af københavnske kunstnere, stak dem i kobber. (Alle disse stik befinder sig i den udgave af “Niels Klim”, som *Baggesen* udgav i 1789.) Hvad angår selve de fem oliemalerier, bærer de følgende titler: 1) *Niels Klim tror at høre degnen i Fane Kirke, da han vågner på den underjordiske planet ved en tyrs brølen.* 2) *Potuanerne undres ved at se Niels Klims knæfald for den vise fyrste.* 3) *En potuaner, hvis reformforslag er billiget, bæres i triumf.* 4) *Potuanernes andagt på festdagen for den ubegribelige gud.* 5) *Lægens hustru røber, at hendes mand vil anatomere Niels Klim til videnskabens fremme.* Disse fem små billeder – de tilbageblevne rester af en længere række – forekommer mig i langt højere end andre berømte værker af *Abildgaard*, f.eks. hans “*Philoktet*” og “*Ossian*” (som ligeledes tilhører

galleriet på Christiansborg), at opvise den grad af *særegenhed*, som jo først og fremmest og navnlig mere end al ydre kunstnerisk fuldkommenhed betyder noget, når det drejer sig om at *grundlægge en skole*. Originaliteten i Holbergs bog lagde utvivlsomt allerede op til en original kunstnerisk behandling, men disse ord forbliver sande: En kunstners egenart viser sig først og fremmest i hans *valg af stof*.

Abildgaard var en sådan særegen kunstner. Ud over alt det andet, han er blevet berømt for, tegningens korrekthed, en kolorit, som minder om Tizian og Paolo Veronese og røber et flittigt studium af netop disse mestre, var det først og fremmest karakteristisk for ham at skifte mellem et dystert-fantastisk og et lyst, ja nærmest humoristisk register, alt efter stoffet. Heri var han absolut original. Her forelå utvivlsomt en kraft, betydningsfuld nok til at grundlægge en '*dansk skole*'. Alligevel lykkedes det ikke. Abildgaard uddannede *elever*, men dannede ikke skole. Ligesom ilden ødelagde hans bedste værker, har halvtreds år tæret på hans navn og hans berømmelse, og bortset fra fagfolk vil kun få kende ham. I hvert fald spørger ingen længere efter en sammenhæng mellem ham og nutidens maleri, og hvad der i dag kalder sig for den "danske skole", har ikke længere noget forhold til Abildgaard eller til noget andet særegent dansk stykke kunst, men retfærdiggør sit navn ved noget rent *ydre*, som vi straks skal se, ikke ved en selvstændig kunstform.

Denne nyeste "danske skole" har, som alt andet, der møder én i nutidens Danmark, sit udspring i landets politiske forhold. Den selvforhudende danskhed, som kom til magten i 1848 i skikkelse af Hall og Orla Lehmann, skabte også indirekte denne malerskole. Det blev moderne kun at være "dansk". Et forslag som det, der blev fremsat i den engelske presse under Macdonald-affæren, nemlig "ikke mere at rejse til Rhinen og Alperne, men kun til det skotske højland og søerne i Westmoreland", – et sådant forslag, der blev fremsat i forbigående, i en flygtig forstemmelse, blev her i Danmark gennemført med alvorlig mine og nærrede forestillingen om at være sig selv nok: Vores historie, vores folkeliv, vores landskab frembyder stof nok for generationer af malere; lad os lyse udlandet (dvs. Tyskland) i band; lad os vende os mod os selv, mod os og vores skandinaviske brødre!

Således opstod en "dansk skole". Ikke *alt*, hvad der tilhører denne skole, er specifikt dansk, men dog det meste, og idet jeg opremser, hvad der findes på Christiansborg Slot af landets mest fremragende yngre malere, giver jeg læserne mulighed for selv at bedømme dette sjældne omfang af eksklusivitet.

Malernes navne, blandt hvilke Marstrand, Constantin Hansen, Sørensen, Lund og Sonne regnes for de bedste, tilføjer jeg i parentes efter de enkelte billeders titler.

Marine- og landskabsmalere. “Formiddag ved Helsingør” (E. Larsen). “Parti af Jyllands vestkyst med Farringe Kirke”; “Sommermorgen paa Helsingørs Red”; “Bohuslenske Skjærgaard nord for Marstrand Fæstning” (alle tre af C.F. Sørensen). “Djupa Dal og Fos” (af F.C. Kiærskou). “Nordskoven ved Jægerspris”, “Vintereftermiddag ved Sundet”, “Bjergelide i nærheden af Horsens”, “Efter solnedgang i en sjællandsk landsby”, (alle fire af W. Kyhn). “Tørvemose ved Frederiksborg”, “Skovparti. Motiv fra Præstevangen ved Fr.borg”, “Aaen i Sæbygaard Skov i Vendsyssel”, “Parti af Skærgaarden ved Elleholm i Bleking” (alle fire af G. Rump). “Parti af Nordskoven ved Jægerspris”, “Parti af Sjællands Kyst ved Dronningemøllen”, “Parti af Delhoved Skov ved Skarrit Sø” (alle tre af P.C. Skovgaard).

Genremalerne har næsten udelukkende taget deres motiver fra Københavns nærmeste omegn (øen Amager, Sjælland, den svenske kyst etc.). Enkelte, som har grebet deres opgave an på en dybere måde og støttet sig til landbefolkningens urgamle poetiske skikke – skikke, der stadig bærer vidnesbyrd om det gamle Skandinaviens hedenske kult – har skabt meget smukke billeder. Fremragende er de to hertil hørende billeder af J.V. Sonne: “Sankhansfest i Tisvilde”, “St. Hans Nat. De Syges Søvn paa Helenes Grav ved Tisvilde”. I disse billeder hører man den fortryllende klang af gammel-dansk romantik. De er måske det bedste, den moderne “danske skole” har frembragt. *Historiemalerne.* “En episode af søslaget i Køge Bugt, 1677”, (A. Melbye), “Bivouac efter affæren ved Slesvig natten mellem den 23de og 24de april 1848” (N. Simonsen) “Episode af Slaget ved Fredericia” (F.C. Lund), “Angrebet den 5.te juni fra Dybbøl Bjerg mod Dybbøl”, “Slaget ved Isted 25. juli 1850” (begge J.V. Sonne).¹⁰ – Disse fem malerier er naturligvis kun *eksempler*. Billeder med lignende indhold findes i stort tal rundt omkring på slottene og er i det hele taget udbredt over det ganske land.

At alt det, som i dag kalder sig “den danske malerskole”, først og fremmest er et *politisk* produkt af de sidste tyve år, viser sig tydeligt, når man deler de ethundredeogfirs billeder i den danske afdeling i to halvdele, nemlig i nyere og ældre (selvom de alle er af nyere dato, altså tilhører dette århundrede). Hvis man undersøger de ældre med henblik på deres *stof*, på de behandlede motiver, vil man uden videre kunne iagttage, at der indtil 1840

Fontane nævner ikke Christen Købke, men han repræsenterede i høj grad den nationale danske skole. Hans billede "Udsigt fra Dosseringen ved Sortedammen mod Nørrebro" fra 1838, der ganske uhistorisk viser et vejende Danneborg – oven i købet et splitfag – på et tidspunkt, hvor flaget var et rent statssymbol. Statens Museum for Kunst.

eller endog helt frem til 1848 i alt væsentligt blev malet det samme, som man plejer at male hos os: scener fra patriarkernes liv, Samson og Dalila, David og Goliat, Judith og Holofernes; Napoli, Capri, Ischia, Campagna, Markuspladsen og slotsruinen i Heidelberg. Det var først med 1848, at der blev slået en tyk streg over denne traditionelle kosmopolitiske indstilling, og alt, hvad der siden er blevet malet, kommer med få undtagelser ikke længere væk end til Sjælland og Sønderjylland. Også her virker *Ejderdanskheden*, Dannevirke som en grænsebom for verden udenfor, især den tyske verden. At denne besindelse på sig selv på den anden side kan betyde et *fremskridt*, skal jeg være den første til at indrømme; blot har danskerne her drevet det for vidt og hævder den form for eksklusivitet, som nu engang er af det onde.

Altså, én gang til: Der findes danske malere, som behandler *dansk stof*, men der findes ikke nogen “dansk malerskole”, i hvert fald ikke en moderne. En malerskole, uanset hvad den måtte kalde sig, er aldrig baseret på “hvad”, altid på “hvordan”; arten af det valgte stof kommer først i anden række, i første række står *selve det at male*. Hvordan maler da nutidens danske malere? Med dette spørgsmål vil jeg slutte. De maler *godt*, men uden *markante særpræg*. Sundet, den danske eller svenske kyst, en sjællandsk fiskerfamilie, Helsingør red – skulle nogle af disse billeder nogensinde holde deres indtog i tyske udstillingssale, ville ingen se dem som fremmede, man ville acceptere dem som billeder af denne eller hin elev af Achenbach, af R. Jordan og andre malere af den Düsseldorfske skole. Den *egenart*, som kendetegner en “skole”, mangler; men teknik, kærlig poetisk fordybelse i genstanden (her tænker jeg navnlig på de fortræffelige billeder af Sonne og Sørensen) er der ingen mangel på. Det skal indrømmes. Men så villig jeg end er til at yde disse og andre af den unge danskheds billeder den største retfærdighed uden smålig kritik, vil danskerne dog næppe selv kunne komme uden om at betragte hele denne retning som blot en “lille genre”. Selv hvis de skulle være større i denne end andre, hvilket helt sikkert *ikke* er tilfældet, ville det stadig være en storhed i det små. Som tingene nu engang er, må de holde os den bemærkning til gode, at “Die apokalyptischen Reiter” og “Die Hunnenschlacht”¹¹ – for slet ikke at tale om en hel samling af lignende store tyske billeder – vejer tungt nok til at få hele den “danske skole” til at lette på vægtskålen.

V. Tivoli og Alhambra

Thorvaldsenmuseet og Det Kongelige Museum for de Nordiske Oldsager er københavnerens stolthed; Tivoli og Alhambra er derimod hans glæde. De to museer er ham en samvittighedssag, de to forlystelsessteder en hjertesag. For tusindvis af mennesker er lysene fra Tivoli samtidig som deres livs lyspunkt.

Jeg er for så vidt uegnet til at skrive om disse steder, da de alle virker frastødende på mig (uanset hvor og hvordan de måtte være); på den anden side medbringer jeg i det mindste et godt sammenligningsmateriale, da jeg stort set har set alt, hvad Paris og London, Hamburg og Berlin kan opbyde af sådanne fepaladser med guldudsmykning og hornmusik. For straks at vise

Tivoli var også i 1864 et mål for udenlandske besøgende i København. Haven var endnu præget af den orientalsk inspirerede byggestil, som H. Stilling havde givet sine mange bygninger, således som her bazarbygningen. Fotografi sandsynligvis fra 1860'erne, Nationalmuseet.

mig fra den mildeste side vil jeg for resten med det samme sige: Disse forlystelsessteder i København er de bedste af sin slags. Vauxhall, Cremorne-Gardens, Jardin d'Hiver, Kroll m.fl. når ikke op på siden af dem; Vauxhall og Cremorne-Gardens kommer tættest på.

For at begynde med mit hjemlige "Kroll", så forsvinder det ved siden af Tivoli og Alhambra alene pga. størrelsen. Kroll er, uden at jeg vil træde det for nær, egentlig bare en sal med nogle træer rundt om; huset er alt, parken intet. Ganske anderledes forholder det sig med etableringerne i København. Begge strækker sig over et forholdsvis stort område, som særligt i Tivoli, det ældste af de to steder, er fuld af malerisk og, om jeg så må sige, scenisk særpræg. Stedet blev nemlig indrettet på en del af det gamle fæstningsværk, således at bygmesteren, som stod i spidsen for hele opførelsen af anlægget ved en heldig udnyttelse af vold og grav kunne opbygge et sceneri, der – helt

bortset fra de tiltalende træk ved landskabet – i ganske særlig grad er som skabt til enhver form for underholdning. Hvor man har ladet vandet blive i den gamle fæstningsgrav, er der øer og små broer, der fører over til disse; hvor graven er blevet tørlagt, slynger alleer eller stier sig som slugter gennem den, eller scener, boder med dans og Harlekinteatret dukker skiftevis op inden for denne dalsænkning, på hvis sider (tidligere fæstningsvolde) tusinder af tilskuere samles som i et amfiteater og har det fortræffeligste udsyn. Hvad der tilbydes på disse scener, i koncertsalene, hos sandsigersken, i templerne og eremitagerne er ganske vist det samme, som forekommer alle steder, og hvis den festkage, der bages her, dog måske alligevel adskiller sig noget fra det, vi kender andre steder fra, så skyldes det ikke, at den indeholder nogen som helst *nye* ingredienser, men ene og alene den omstændighed, at der her ikke er glemt så meget som én eneste af alle de eksisterende ingredienser. Fægtemestre og bokser, linedansere og kunstryttere, ikariske [dumdristige] lege og slangemennesker, hornmusik og koncerter med Lumbye, rutsjebaner og karusseller, stærke mænd og gynger, skydebaner og keglebaner, optog på vandet og fyrværkeri – her er alt samlet, alt, hvad der nogensinde har underholdt et taknemmeligt publikum på messer og markeder eller har fyldt sensationslystne byboeres sjæle med flygtig forundring.

Forståeligvis vakte disse ting ikke den store interesse hos mig, og kun *tredjerangs* seværdigheder, som havde den mindste tiltrækningskraft på publikum, gav mig en smule behagelig adspredelse. “Harlekin og Columbine” underholdt mig i fem minutter; noget længere blev jeg holdt fanget af *folkeviserne*, som blev sunget i en såkaldt tepavillon. Herom et par ord.

Disse tepavilloner er i det hele taget behagelige steder, dobbelt behagelige på en frisk septemberaften, som er kold nok til at kunne udgive sig for at være en måned ældre. Vi tog plads blandt de øvrige gæster, matroser, soldater, borgerfolk, som sad og drak deres toddy (en skotsk drik af whisky og vand) ved små borde, og som ved afslutningen af hver sang, uanfægtet af nogen form for kritisk betænkelighed, klappede det bedste de havde lært. Dette bifald gjaldt to unge svenske sangerinder, som var placeret mellem en klaver og en guitar-spiller på en slags pulpitur. Den ene, med fuld embonpoint, sang bravurarier fra “Il Trovatore” og “Robert le diable”; den anden, smukkere og slankere, havde kun folkeviser på sit tydeligvis begrænsede repertoire. Begge var klædt i *rødt* og *hvidt*, til ære for Danmark, for rødt og hvidt er Dannebrogts farver. Sangene var henrivende, og det faldt mig slet ikke ind at overveje, hvor

de mon stammede fra. Det gik først op for mig, da min ledsager gjorde mig opmærksom på, at det var *svenske* viser, og det endda med *forsæt*, eftersom der siden krigens udbrud ikke længere blev sunget tyske sange i Tivoli og Alhambra; “man vover ikke at gøre det, det ville vække en storm af mishag”. At man også kunne bandlyse vores sange, havde jeg ærlig talt ikke tænkt på; men den fanatiske afvisning af alt tysk møder én så tydeligt alle steder, at det til syvende og sidst ikke burde undre mig også at høre om ekskluderingen af Schubert og Schumann, von Taubert og Kücken. Denne afvisning af det tyske går hånd i hånd med en afgudslignende dyrkelse af “Gamle Danmark”. National selvforherligelse overalt, altså naturligvis også i Tivoli og Alhambra. Den bestandige spejlen sig i sin egen storhed, som for længst er blevet et behov for danskheden, har Københavns “Kroller” på den ene side forstået at gøre til en indtægtskilde for sig selv, på den anden side til en stadig ny forfængelighedskilde for nationen.

Denne måde at skrue sig op på er utvivlsomt forkastelig og farlig, sådan som det sidste års begivenheder har vist; men hvis det nu engang ikke kan være anderledes, må man give de københavnske entreprenører, at de forstår at brygge deres djævel- og forfængelighedseliksirer fra grunden. I så henseende kunne selv franskmændene lære noget af dem.

Den dag, jeg besøgte “Alhambra”, var “Stor Aften”, den bød altså på noget ekstra. Alle annonceblade havde allerede stillet en overraskelse i udsigt. Hvori bestod den? Først rejste der sig midt i haven en slags lyspalads bestående af mange tusind lamper og med indskriften “Gamle Minder”. Til tonerne af en march bølgede folket ind gennem den strålende hovedindgang til dette palads, hvis lysende vægge samtidig var en slags *anegalleri for dansk berømmelse*. Denne aften gjaldt det repræsentanterne for kunst og videnskab. Tycho Brahe, så Ørsted, Weyse, Thorvaldsen, derpå fulgte omkring tyve store transparentbilleder, som omfattede alt, hvad det lille land har frembragt af betydningsfulde naturforskere, digtere, komponister, malere og skuespillere. Jeg må med skam at melde indrømme, at jeg ikke kendte halvdelen af dem. Andre aftener fremfører andre rækker af berømtheder: feltherrer og søhelte, sejrherre ved Bornholm og sejrherre ved Isted; men uanset hvad det måtte være, må den danske besøgende kunne tage hjem bestyrket i troen på, at der må være noget ganske særligt ved “Gamle Danmark”.

Denne sygelige dyrkelse af det nationale er – ved siden af det righoldige repertoire – det eneste træk, der nøgternt betragtet adskiller de københav-

Som en konkurrent til Tivoli anlagde Georg Carstensen forlystelsesetablissementet "Alhambra" på det forreste Frederiksberg. Det åbnede i 1857 og omfattede en bl.a. en imponerende teaterbygning i maurisk stil. Fotografi ca. 1865, Københavns Museum.

ske etablissementer fra lignende steder i andre hovedstæder; dertil kommer ganske vist også et andet træk, som ikke vedrører selve gøglerierne, og som jeg til syvende og sidst ikke vil undervurdere. Tivoli og Alhambra er nemlig langt mere *anstændige* end alt andet, jeg har set af den slags i Europas forskellige hovedstæder. Da det i København er *hele folket*, uden undtagelse, som strømmer til disse steder, får de noget af det sunde og friske, man kan finde overalt, hvor folket som helhed optræder og ikke blot en del af det. Et enkelt "befolkningslag" kan være dårligt, aldrig den helhed, som hvert lag er en del af. – Tivoli og Alhambra er forlystelsessteder, men forlystelsessteder, som hver dag holder en "folkefest". De er større, rigere og mere farverige end alle andre lignende steder; men hvad der er deres virkelige pryd – de har en renere luft.

VI. Dyrehaven. Eremitagen

Tivoli og Alhambra er af nyere dato; "Dyrehaven" er derimod et gammelt firma, som uagtet enhver modesmag ikke blot vil klare sig ved siden af nye generationer, men også overleve dem. For naturen holder nu engang længere end moden; den er ikke underkastet tilfældigheder. Sådan er det overalt.

Den københavnske dyrehave opfordrer alene ved sit navn til sammenligning med andre "dyrehaver", især med den berlinske. Den adskiller sig væsentligt fra denne, som for længst er blevet til en ren park og har mistet ethvert spor af skovens frihed. Det skal ikke være nogen bebrejdelse, men den københavnske "Dyrehave" er bare anderledes. For det første ligger den ikke lige ved byens porte, men halvanden mil udenfor, for det andet er den fire gange så stor som dens berlinske navnebror, og for det tredje er det en virkelig *dyrehave*, et jagtrevir, hvor rundt regnet 3.000 hjorte er under indhegning og pleje. Den har ingen egentlige "anlæg", ingen "vandparker" og "guldfiskedamme". Til gengæld har den Sundet ved sin højre side og en skøn løvtræsbevoksning, som kun de færreste steder kan hamle op med. Til de skønneste bøgetræer slutter sig urgamle ege, og i skovriderens have står f.eks. et træ med et omfang på 16 alen, hvis hule stamme ville kunne rumme adskillige læs tørv. Det hedder sig, at det er 2.000 år gammelt.

Ved vintertide er der stille i "Dyrehaven", og efterår og forår bringer kun få besøgende, men i juni og juli, i særdeleshed ved midsommer, i den uge, der ligger mellem Sankt Hans og den 2. juli, er det halve København "ude i skoven". Denne uge bærer derfor meget passende navnet "Dyrehavstid". Københavnerne holder fast ved denne Sankthansfest med en sådan hengivelse, at man kan føle sig fristet til at se noget af en gammel germansk naturtilbedelse i den. Det er i hvert fald bemærkelsesværdigt, at disse Sankthansfester kun findes bevaret med en til det kultiske grænsende intensitet hos Nordeuropas rent germanske folkeslag, hos englænderne, skotterne og skandinaverne. Vores "pinseudflugter" er sikkert nært beslægtede med dem, men de er ikke det samme, selvom de har en vis lighed med dem. Hos os spiller hundred andre motiver ind: Det bliver til en sangforeningstur, en skyttefest, man tager på udflugt, fordi de andre også gør det, eller fordi der er musik, eller fordi der bliver danset. Skandinaverne derimod drager af sted i samlet flok, hele folket, for at hylde Kong Sommer. Den skandinaviske "midsommertid" (i Stockholm fejres den på samme måde) er det fulde sidestykke

til julen og lige så uundværlig, lige så meget urgammel skik og båret af en dunkel religiøs længsel som "julefesten".

Smuk som "Dyrehaven" selv er også turen herud. Med skov og haver og bakkedråbninger på venstre side, Sundet og hundred hvide sejle til højre, går vejen forbi villaer og haver, som ledsager os til Dyrehavens sydlige grænse. Det første punkt, vi når, er Charlottenlund; hertil er der en mil. Nu følger hurtigt efter hinanden: Skovshoved og Hvidøre, Bellevue og Klampenborg, steder som for halvtreds eller hundrede år siden ikke bestod af meget mere end et fisker- og eller et skovriderhus, men som i mellemtiden er vokset til forlystelsessteder og fashionable badestrande. Ved Dyrehavens nordlige udgang ligger Skodsborg, hvor den sidst afdøde kong Frederik VII hvert år plejede at tilbringe et par sommermåneder i en slags skippertelt. Vi holder selv ved Klampenborg, ved den sydlige skovrand.

Klampenborg (også jernbanestation) er i det hele taget station for alle dem, som ikke fortsætter deres rejse nordpå, men vil bytte Strandvejens sundpanorama ud med skovlandskab. Man drejer til venstre ind i den tætte bøgeskov, fortsætter et kort stykke under de grønne løvgange og når snart til en åbning i landskabet, en stor skoveng, som bærer navnet "Sletten". Det er gammel historisk jord. En del af den hed tidligere "Kæmperingen" og svarer omtrent til det engelske Runnymede, det sted, hvor der i sin tid blev afholdt domshandlinger. Synet af denne "Slette" er af stor og ejendommelig skønhed, ikke mindst omkring solnedgang.

Vi trådte ud af skoven, netop som solens kugle hang over trætoppene til venstre for os, og en halv mil foran os, indrammet af en i tågen næsten usynlig krans af bøgetræer, lå intet andet end eng, solglans og ensomhed. Midt på denne stille ø, beliggende allerede halvt i mørke, halvt solbeskinnet, rejste sig et slot – *Eremitagen*.

Vi gik hen imod det. Vi havde måske gået tusind skridt, da den lydløse stilhed, som indtil da havde hersket, pludselig blev afbrudt. En hjorts dumpe skrig ramte vores øren fra nært hold, og en sekstenender gik gravitetisk hen over vejen, mens den roligt iagttog os. Nu kom der mere og mere liv i scenet; vi trådte ind i det område, som umiddelbart omgiver Eremitagen, og her, helt fredeligt, græssede hjorte i større og mindre flokke og føjede flere farver til det vidtstrakte englandskab. Snart flokkedes, snart spredtes de på ny, de gamle skridende alvorligt og langsomt af sted, de unge legende og iltre, i de forunderligste krumspring. Jeg forsøgte at tælle og kom til otte hundrede,

men på den anden side af den linje, jeg havde trukket, græssede endnu flere flokke, så jeg siger ikke for meget, hvis jeg taler om tusind stykker vildt, der her søgte deres græsgegn ved siden af hinanden. Enkelte flokke stod ganske nær, og deres skovle og takker, som tegnede sig mørkt mod den røde aftenhimmel, efterlod ingen tvivl om, at det var kronhjorte; jeg ville ellers have taget de mange hundreder, der fyldte i billedets midte og baggrund for én stor græssende hjord af får og køer mellem hinanden. Det lod til overvejende at være unge dyr, mange var hvide eller hvidplettede.

For at føle sig berørt af den ejendommelige skønhed, der hviler over disse dyr som et stykke skovtrylteri, må man se dem tæt på og ikke på lang afstand, da alt det, der adskiller dem fra husdyret, fra den prosaiske beboer af vores marker og stalde, ellers vil gå tabt. Ganske tæt på så kong Friedrich Wilhelm IV således disse dyr, da han i 1844 var på besøg i København og selvfølgelig også i den berømte "Dyrehave". Han stod ved indgangen til Eremitagen, og mens klappere af enhver art dannede espalier, blev 3.000 hjorte drevet forbi ham, i sektioner og halve delinger så at sige. Det var en rigtig Dyrehave-revy. De kloge dyr viste ingen tegn på skyhed, enkelte nærmede sig tillidsfuldt den kongelige herre, som på sin måde blev poetisk varm ved dette ganske særprægede skuespil og den ene gang efter den anden ytrede sin glæde i højlydte udråb. De daglige beboere af Eremitagen fortæller om det den dag i dag.

Vi var omsider nået frem til dette jagtslot på heden, som bærer sit navn Eremitage med en vis berettigelse. Det er en bygning af moderat størrelse, opført omkring midten af forrige århundrede af Christian VI i tidens stil. Stueetagen bebos af slotsforvalteren og hans folk, som her har indrettet en slags sommertraktørsted, mens værelserne ovenpå er forbeholdt besøg fra hoffet. Man må dog gerne tage dem i øjesyn. Det drejer sig om fire små rum, som fra højre og venstre grænser op til en stor sal i midten. Denne sal i midten er smuk, ikke på grund af kaminerne, loftsreliefferne eller andre detaljer i den snørklede ornamentik, men alene på grund af den udsigt, der er fra dette rum. Høje balkonvinduer gør det muligt, vel at mærke fra hvert eneste punkt i salen, at se vidt ud over landskabet, og alt efter om øjet vendes mod det østlige eller det vestlige panorama, afgrænses det prægtige billede enten af Sundets blå vand, der glimter af sejl, eller af Furesøens (en stor sjællandsk sø) stille flade.

Ser man bort fra det prægtige panorama, er Eremitagen i alt øvrigt et temmelig trøstesløst ophold og har næppe udsigt til at blive et foretrukket

opholdssted under Christian IX, sådan som det på en vis måde var det under den forrige regering. Det hænger sammen med de fuldkomne forandrede forhold ved hoffet. Den nuværende konge residerer enten på Christiansborg eller på Frederiksborg Slot, i hvert fald altid i kongelige slotte, i fyrstelige rum, som gør ham i stand til hvert øjeblik at udfylde sin repræsentative rolle, afholde fester og modtage ministre og gesandter i overensstemmelse med sin værdighed. Sådan forholdt det sig ikke med den forrige konge (Frederik VII). Al form for repræsentation var ham en last, en gru, og lige så *matrosagtig*, som han selv var i et og alt, var også hans hjem. Han boede ikke på et slot, men som allerede sagt i en slags skippertelt, måske mere præcist i en kahytspavillon, som han havde ladet opføre i Skodsborg, lige ud til sundet, en mil nord for Klampenborg. Denne pavillon var så lille, at selv ikke grevinde Danner kunne være der og derfor måtte tage bolig i et hus ved siden af. Alle disse lokaliteter, i badesæsonstil, slog selvfølgelig ikke til ved modtagelsen af et større antal personer, og således blev "Eremitagen", som lå en halv time fra Skodsborg, brugt ved enhver lejlighed, der havde karakter af regeringshøjtidelighed eller statsaktion. Navnlig plejede ministerrådsmøderne at afholdes her, under kongens ledelse, og mange af de beslutninger, som i manglende erkendelse af de reelle magtforhold forårsagede den netop afsluttede krig og kostede tabet af tre provinser, blev truffet på dette sted. Her, ved det runde bord midt i den store sal, holdt Hall og Monrad deres lange taler og udtalte deres ceterum censeo [i øvrigt mener jeg]: "Danmark til Ejderen". Her faldt manges sentens, i overensstemmelse med Orla Lehmanns berygtede ord: "Vi vil skrive med blod på slesvig-holstenernes rygge, at de er danskere"¹² selv samme Orla Lehmann, som var født af tyske forældre og alligevel aldrig blev træt af at spotte: "Tysk var min moders sprog, men dansk er mit modersmål".

Også general de Meza har, selvom han stod uden for kabinettet og fra begyndelsen nærrede uvilje mod den demokratisk ejerdanske administration, vel mere end én gang været vidne til de forhandlinger, der fandt sted her, formentlig især til dem, som gik forud for den ulyksalige beslutning om at indlemme Slesvig. Han har, hvis vores indtryk af ham er rigtigt, måske ikke protesteret energisk mod den politik, der førte til denne beslutning, men næppe heller båret ved til ilden. Han var en af de få, som ikke gjorde sig nogen illusioner.

Da jeg næppe igen vil få lejlighed til at komme ind på de Meza, så lad mig her anføre, hvad jeg fik kendskab til om ham under mit ophold i Køben-

På Eremitageslottet var der i en del af 1800-tallet et traktørsted med anvendelse af slottets køkken i underetagen. Det ses her på et tidligt tidspunkt, tegnet af Martinus Rørbye i 1826, Den Kongelige Kobberstiksamling, Statens Museum for Kunst.

havn. – Han er en mand i halvfjerdserne, lille, gul, spinkel, klædt med en vis elegance, kniplingsmanchetter ved ærmet. Danmark har ingen bedre soldat, ingen mere begavet feltherre, men først og fremmest er han af en *kunstnerisk* anlagt, fornem natur. En skam, at der til hans genialitet føjer sig en vis spleen og til hans spleen en noget lapset facon. Han er en lidenskabelig musiker og komponist. Hans nerver er så fine, at gadens larm er en gru for ham, og når han går ned ad den støjende Østergade, holder han sig om muligt for ørerne. Det er de Meza på stille dage. Men under et slag kan ingen kanontorden forstyrre ham; jo voldsommere buldren, desto roligere bliver han. Lige så følsom han er over for gadens larm, lige så lidt tåler han træk. Københavnerne siger i spøg om ham: “Han kan ikke holde ud, at en kommode står åben i

værelset ved siden af.” Men under et felttog sover han på de nøgne gulvbrædder. Det værste han ved, er nyskurede stuer; så vikler han sig ind i sin frakke og lægger sig ud i det fri. Efter tilbagetrækningen fra Dannevirke satte han sig i Flensborg straks til klaveret og komponerede videre på den krigsmarch, som havde beskæftiget ham de seneste dage. Først de preussiske husarer afbrød hans spil. Da han senere blev stillet til regnskab for, at han ikke personligt havde ledet tilbagetoget, svarede han roligt: “Jeg havde truffet alle dispositioner, at udføre dem var ikke min opgave”. Københavnerne har afbildet ham under ridtet tilbage fra Dannevirke spillende på et fortepiano, han har foran sig. De senere undersøgelser mod ham har klart vist, at den danske hær, som var i hans varetægt, ene og alene blev reddet, fordi ordren til tilbagetrækning blev givet i det rette øjeblik. Kun et kan man bebrejde ham, nemlig at han overhovedet anså Dannevirke-stillingen for at kunne holdes eller lod, som om at han gjorde det. Ingen kunne være mere bekendt med de danske kræfters utilstrækkelighed over for en sådan opgave. Måske troede han, at han som politiker og patriot måtte vise en tillid og sikkerhed, han som militærmand umuligt kunne nære. – Så meget om de Meza.

Eremitagen har siden Frederik VII's død stået forladt; hans efterfølger har siden tronbestigningen ikke sat sine fødder her; måske kommer han aldrig til det; for til det ensomme jagtslot, som rager op midt på “Sletten”, knytter sig erindringer, som næppe vækker noget ønske om at træde over dets tærskel.

Rosenborg Slot

Norden har nogle få *eventyrslotte*. Til disse hører først og fremmest Edinburgh Castle, Frederiksborg slot og Kronborg. Alle tre har opnået deres særlige karakter såvel på grund af deres beliggenhed som gennem sagn og historie, og dertil kommer noget fantastisk ved deres former, som får dem til at fremstå som “romantiske slotte” snarere end som kongeslotte. Ganske vist har de ligesom romantikken selv brug for et vist *clair obscur*; lyset er fantastikkens fjende, og Edinburgh Castle, Frederiksborg og Kronborg ved Helsingør¹³ er smukkeste bag tågeslør, når slotsvinduerne funkler i den nedadgående sol eller er oplyst af hundred lys sent om aftenen.

Til disse eventyrslotte i Norden hører også Rosenborg Slot. Ihukommende den netop omtalte erfaring henlagde jeg mit første besøg til skumringstimen.

Christian IV's Rosenborg var med sine historiske skatte et naturligt mål for den kunstnerisk og historisk interesserede Fontane. Fotografi ca. 1900, Nationalmuseet.

Solen var netop gået ned, en grå tone lå over slot og park, dertil fuldkommen stilhed overalt. Skildvagten ved siden af kong Christians statue stod så ubevægelig som statuen selv, ikke en vind rørte sig; kun resedaduft fra blomsterbedene lå bedøvende rundt om slottet, hvis røde mure med små vinduer og fremspringende, snørklede tårne rejste sig mod aftenhimlen. Så smuk har jeg ikke set Rosenborg Slot siden.

Mit andet besøg fulgte omkring en uge senere, klokken ni om morgenen, i fuld morgensol. En sådan belysning tåler eventyrslottet ikke. Ved dagslys lægger man uundgåeligt mærke til en vis tarvelighed i bindingsværket; berøvet deres eventyrstøv viser de smågitrede vinduer sig pludselig at være små vinduer og intet andet, og de snørklede tårne, som ved skumrings- og månelys virkede som underværker, fremstår i morgensolen blot som mærkværdigheder, der er omtrent lige så fjerne fra al skønhed som Københavns børsbygning, hvis spir som allerede nævnt består af fire sammenflettede dragehaler.

Dagslyset gør lige så lidt for det romantiske ved Rosenborg Slot som for

ethvert andet af de nævnte nordiske eventyrslotte; men dette andet besøg drejede sig heller ikke om at genoplive disse første indtryk eller for den sags skyld atter at besigtige dets ydre, men derimod alene om slottets indre, de kunstskatte og kuriositeter, det rummer. For at kunne tage disse kunstskatte i øjensyn er det nødvendigt med en forudgående tilmelding ved en af embedsmændene på den kongelige civilliste; man betaler tre danske dalere og får en indgangsbillet. Denne pris er noget i overkanten (i hvert fald over det, man ellers ser), men man betaler gerne denne sum, fordi man til gengæld nyder den fordel at blive ført rundt som “et dannet menneske” – en egenskab, man ofte selv har latterliggjort, men som dog rummer det bedste af os – af et andet dannet menneske, der venligt tager sig tid til én, mens besøg på kongelige slotte normalt tvinger én til at nøjes med blot at indgå som et nummer med filtsko i en flok af ligeledes udrustede besøgende. København er en undtagelse fra denne regel, ikke kun Rosenborg Slot. I Det kongelige Museum for de Nordiske Oldsager tager professorerne Thomsen og Worsaae, to mænd af europæisk berømmelse, imod gæsterne med venlig hjælpsomhed, og overalt, hvor de mærker den mindste forståelse eller blot en uforstilt interesse, gør de utrætteligt opmærksom på de skatte, som de betragter som museets og deres egen stolthed. Tilsvarende på Rosenborg Slot. En kollegieassessor førte mig fra rum til rum; da han bemærkede, at det står ilde til med mine danske sprogkundskaber, gav han mig valget mellem engelsk og fransk. Kun tysk afviste han at tale, da han (som han påstod) ikke beherskede det. Det er muligvis småligt; men i sidste ende kan man ikke fortænke danskerne i det. Enhver af os, der *har sin stolthed* i behold, ville ikke reagere meget anderledes.

Det første værelse (parterre), man føres ind i, er Christian IV's døds-værelse. Ældre værelser har slottet ikke, da det først blev bygget under den just nævnte konge, nemlig i 1604. Det var hans sommerresidens, og her levede han lykkeligt med Christine [Kirsten] Munk, indtil hofintriger hen mod slutningen af hans regeringstid berøvede ham denne kvindes rørende kærlighed. Da hun i sit fængsel hørte nyheden om kongens død, udbød hun grædende: “Kong Christian, hvem havde troet, at jeg endnu havde tårer for dig!” Næsten alle danske konger har haft historisk kendte maitresser, som for en dels vedkommende har bidraget ikke så lidt til at kaste et romantisk skær over disse fyrsters liv. Blandt alle disse er Christine [Kirsten] Munk den mest elskværdige og retskafne. Hun var for øvrigt ud af en fornem dansk familie, og hendes forhold til kongen var ikke blot et kærlighedsforhold, men som et ægteskab

mellem to af ujævnbyrdig stand. Ægteskaber mellem konger og adelens døtre var i det hele taget meget hyppigere i middelalderen end i dag; det mest kendte eksempel er Henrik VIII af England, hvis fire sidste koner (Anne Boleyn, Kate Seymour, Kate Howard og Katharine Parr) var døtre af den engelske højadel, til dels endda af gentry'en.

Alle slotte, som kan takke Christian IV's næsten tresårige regeringstid for deres opførelse, ligner hinanden meget, og uanset hvor meget man ud fra en teoretisk forståelse af skønhed kan indvende mod disse, hører de til de mest betydningsfulde arkitektoniske værker, Norden kan fremvise. Det drejer sig om de i dette brev allerede berørte bygningsværker: Kronborg Slot, Frederiksborg Slot, Københavns Børs og Rosenborg Slot. Alle fire er eminent maleriske. Deres stil har jeg allerede i et tidligere brev betegnet som rokokogotik, et udtryk, som jeg gerne vil bibeholde, da den ellers gængse betegnelse "germansk renæssance" ikke i tilstrækkelig høj grad betoner enkelte af denne stils karakteristiske træk, nemlig *gavlen* og det *spidse tårn*.

Frederiksborg Slot og Kronborg blev allerede påbegyndt under Frederik II, Christian IV's far, men først sidstnævnte fuldførte de to bygningsværker på strålende vis, mere strålende og pragtfuldt, end nogle af landets adelige måtte anse for ønskværdigt. Da Christian IV hørte, at man kritiserede hans byggebidenskab, lod han et antal små sko sømme fast til portalen på Frederiksborg Slot, som tegn på, at han var vokset ud af sine barnesko. I det hele taget holdt han af at gøre opmærksom på, at han i løbet af halvtreds år som regent havde lært kunsten at regere grundigt, og når yngre medlemmer af rigsrådet tillod sig en svag opposition, plejede han roligt at svare: "Det har jeg allerede talt med din *bedstefader* om".

Hvad angår den selvsamme kong Christians "Rosenborg", minder det med sine gavle og tårne, med dets rokokoudsmykning og mørkerøde murværk mest om Frederiksborg Slot, der umiskendeligt har tjent som forbillede. Efterligningen når dog hverken i pragt eller skønhed op på siden af forbilledet. Rosenborg skulle vel også kun tjene som sommerresidens; allerede navnet tyder på det. For dette sommerslot havde kong Christian til sine sidste leveår en særlig forkærlighed, og da han følte, at det lakkede mod enden, brød han trods bitter frost op fra Frederiksborg den 21. februar 1648 for at nå Rosenborg i tide. Han lagde sig til sengs i det værelse, som den dag i dag bærer kongens navn, og forberedte sig på sin sidste time. "Her ligger jeg som en Guds Fange", sagde han med fast stemme; og da han følte dødens hånd: "Nu gælder det!"

Fra Christian IV's værelse træder man ind i Frederik den III's; herefter følger andre værelser, altid i overensstemmelse med den danske historie, hvori Christianerne og Frederikerne fra gammel tid uafbrudt har afløst hinanden, i særdeleshed fra den tid, hvor Rosenborg blev bygget. I alt har fem Christianer og fem Frederiker regeret Danmark siden Christian IV's dage, hvorfor vi da også må passere ti kongeværelser. I disse ti værelser befinder sig lige så mange glasskabe, hvor vi støder på de forskellige kongers kroningsklæder. Måske har en så fuldstændig samling af historiske kongelige dragter ikke sin lige noget sted i verden. Ved siden af skabene står borde og stole (alt tilhørende en bestemt konges regeringstid), og på disse borde, der skiftevis er af ibenholt eller elfenben, af hvalros eller rav, mosaik eller Tulaarbejde, ligger nu i en skønsom blanding de hundreder af ting, som har ledsaget denne eller hin fyrste gennem livet, ting, der har vakt hans nysgerrighed og passion, været til daglig brug eller blot til underholdning. Hvad der ikke er plads til på bordene, står eller hænger langs væggene. Enhver, der har haft sin gang på slotte og museer, kender disse ting: drikkehorn og skakfigurer, gemmer og sten, seglringe og breloques [nips-genstand til at hænge ved ure o.l.], spilleure og penduler med klokkespil, porcelænsservice og figurgrupper af alabast, kårder i stok med skydeanordning, skildpaddebeklædte æsker og emaljedaaser, rubinglas og ordensbånd og tusind lignende ting.

Hvad der imidlertid giver alle tingene på dette sted en særlig værdi, langt ud over de sædvanlige "kunstkamre" i andre residenser, er den måde, de er opstillet på, den *strengt opdeling efter regeringsperioder*. Mens andre kunstkamre, som til dels råder over mere kostbare genstande, nøjes med at være et raritetskabinet i stort format, et broget, håbløst virvar, støder vi her på en systematisk opstilling, en inddeling af materialet. Den, der går rundt her i ro og mag, *må* lære noget; at en flygtig besøgende, som jeg var det, går glip af denne fordel, er ikke noget bevis mod samlingens eller opstillingens fortræffelighed.

I modsætning til mange andre kan enhver københavnsk maler og digter faktisk (hvis han overhovedet føler trang til det) let og bekvemt gøre sig fortrolig med forgangne epokers bohæve, med alle de hundreder af ydre ting, som, ved vi, også kommer et kunstværks *ideelle* indhold til gode, når kunstneren har fuldt kendskab til og behersker dem.

På min vej gennem slottet havde jeg forsøgt at notere enkelte ting, som interesserede mig særligt. Det skulle jeg snart få lejlighed til at påskønne. Jeg gengiver her simpelthen mine optegnelser.

1) Et skibssanker (ikke større end fra en mellemstor båd), som reddede kong Christian V's liv. Denne befandt sig ombord på et skib syd for Bornholm, da en rasende storm brød løs. De kastede ankre knækkede enten alle, eller de blev revet løs, og alle om bord ventede undergangen. Da trådte kong Christian selv hen til skibets forstavn og slyngede med fast hånd det lille bådsanker i havet. Dets to jernhager holdt skibet som ved et mirakel. Ankeret bærer nu følgende indskrift:

Gud holdt paa mig og Jeg holdt på Christian den Femte,
Der en fortuiled Storm i Øster-Søe ham klemte!
Too Rigers Liv og Død paa Too Jern-Hager laae!
Jeg derfor ævig her skal til et Minde staa.¹⁴

2) Et oliemaleri, cirka to fod i kvadratmål, som forestiller *Christi bespottelse*.¹⁵ Med dette billede forholder det sig således: Christian IV havde en vision på Rothenburg. Han så den bespottede frelser. Dette greb ham så meget, at han lod det syn, han havde haft, fremstille som billede. På en seddel står det med kongens egen håndskrift: "Disser Gestaldt ist miir den 8. December auf dem Hause Rothenburg Morgens früe gezeigt der Hohn og Spott, so unser Erlöser und Seligmacher Christus Jesus unserenthalben gelitten, bei währendem Gebet zu Gott für die Noth der ganzen Evangelischen kirche Anno 1625". (Det vil altså sige: Da jeg bad til Gud etc., havde jeg denne vision.)

3) Klædningsstykker, som selvsamme Christian IV havde på under det berømte søslag ved Fehmarn, hvor han mistede sit højre øje. Dertil halskrave, manchetter, lommelørklæde, hvorpå man endnu ser blodpletter. (Skabet, som indeholder disse, er altså forløberen for det berømte glasskrin på hospitalet i Greenwich, som opbevarer de sønderskudte stykker af den uniform, Nelson var iført under slaget ved Trafalgar.)

4) En slags *revolverbøsse* fra 1646. Kan lades bagfra med tredive skud. På løbet er indgraveret:

Zu Wehr und Ernst, zu Lust und Possen
Wird dreißigmal aus mir geschossen.
Komm Büchsenfreund und schau und sag'
Ob mir ein Rohr wohl gleichen mag.¹⁶

Et højt champagneglas, hvorpå følgende rimvers er ridset ind:

Wer mit Bacchus kommt in's Spiel,
Seh sich vor und trau' nicht viel.
Nimmt er dir den Kopf nur ein,
Sind die Füße nimmer dein.¹⁷

6) Et bæger til erindring om *Stenbockstiden*; fremstillet i Preetz (Holsten) i 1713. Bægeret er *lavet af russiske kopeker*. Følgende kan tjene til at forstå indskriften: Grev Magnus Stenbock, en af Karl XII's bedste generaler, angreb under denne konges tyrkiske fangenskab danskerne med 20.000 mand, slog dem først ved Helsingborg, dernæst ved Gadebusch og brændte Altona ned til grunden. I denne by huskes hans navn med rædsel. På sin videre fremmarch i Holsten blev han omringet og taget til fange af en forenet russisk-saksisk-dansk hær ved Tönning. Bægerets inskription lyder således:

Naer (nach der) Gadebuscher Schlacht, als Stenbock Tönning nahm,
De Zaar mit seinem Swarm toerst in Holsten kam,
Und als der Sachsen Heer dat ganze Land dorchstreken,
Ward ick to Preetz gemakt ut *Russischen Kopeken*.
Tom Denkmal dat de Schutz des Höchsten wunderbar
De düssen Ort und Stift bedeckt in der Gefahr,
Dat in der groten Angst hier kener dürft versinken.
O Kinder, preiset Gott, so oft Ji geiht to drinken.¹⁸

7) Et portræt af feltmarskal *Stenbock*. Lavet af ham selv. Under sit fangenskab i Tönning udfærdigede Grev Magnus dette billede. I hånden holder han et stykke papir, hvorpå der står skrevet: "Herre, slip din fange løs." I 1713, da kong Frederik IV opholdt sig i Slesvig, sendte den fangne feltmarskal ham dette billede fra Tönning, som altså var en bøn om frihed. Denne blev dog *ikke* tilstået ham. Han kom snart derefter til København, hvor han døde i 1717 i citadellet Frederikshavn.

På Rosenborg Slot befinder sig foruden de ti kongeværelser også en tronsal og et såkaldt "spejlkabinet". Det sidste, hvis billige pointe består deri, at *alt*, også gulvet, er spejl, stammer formodentlig fra en senere tid, hvor den slags frivoliteter – for det er jo det, det handler om – var mere almindelige.

For den gennemsnitlige besøgende er dette kabinet ganske vist en hovedattraktion. Herom verserer vidunderlige anekdoter, de mindste af dem er nok til at afholde damer fra at besøge dette værelse, navnlig nu til dags, hvor den vide krinoline fra Ludvig XV's tid i sandhed har fundet sin overmand. Når det kommer til stykket, viser det sig, at sådanne frivole trylleapparater som regel ikke fungerer. Fantasien og de verserende anekdoter må gøre det meste.

Tronsalen har vel mistet sin betydning; jeg tror ikke, at der stadig arrangeres store statsaktioner her. Som alt i dette slot er også denne sal blot et kuriosum. Tolv gobeliner, som forestiller Christian V's sejre til lands og til vands, hænger rundt omkring på væggene; desuden finder man her de to berømte sølvløver, som holder vagt ved den danske trone, også tronstolen med et ryglæn af *enhjørning*. Ved alle store ceremonier, især kronings-højtideligheder, bringer man alle disse genstande derhen, hvor ceremonien finder sted, sidst (ved kong Christian IX's kroning) til Christiansborg Slot, kongens egentlige residens i byen.

Besøget på Rosenborg havde varet omtrent to timer; da jeg igen trådte ud i det fri og indåndede den friske parkluft, forsøgte jeg at rekapitulere de ti danske kongers indretningsgenstande, som jeg netop havde passeret forbi, og at ordne det sete i min bevidsthed, på samme måde som det var ordnet i de ti værelser. Det ville ikke lykkes. Jeg tog mine noter til hjælp, men måtte give op. Gemmer og sten, dåser og kopper, alt klaprede rundt mellem hinanden, og til sidst åbnede alle ti skabe sig, og kroningsdragterne fra ti konger dansede spøgelsesagtigt fra det ene værelse til det andet. Trods alle grupperingsforsøg beholdt jeg kun forestillingen om at have set en uhyre mængde seglringe, signeter og bambusrør. Til min beskæmmelse overbeviste jeg mig om, at Rosenborg Slot, trods systematisk opstilling af dets skatte, er et sted, som netop kræver at blive studeret og ikke bare set, og selvom jeg for alt i verden *ikke* ville have undværet mit besøg på slottet, vil jeg dog mane andre til forsigtighed – thi rariteter er ikke for alle og enhver – og anbefale dem, før de betror sig til kollegieassessoren, at spørge sig selv alvorligt, om ikke to timer i parken i sidste ende er bedre end to timer på slottet. Lad den, som er til Meissenporcelæn, blot vove forsøget og træde ind, men er man til roser og bleggul katost, må man hellere blive udenfor.

1. Pga. det preussiske kors på avisens forside oftest kaldet 'Kreuzzeitung'.
2. Dele af de følgende betragtninger om Theodor Fontane er tidligere publiceret i en artikel i Weekendavisen den 18.7. 2014 under titlen "Turist i fjendens land". En bredere anlagt fremstilling af Fontanes danmarkstrejse og hans dertil knyttede publikationer findes i: Birthe Hoffmann og Anna Sandberg: "Nationen som problem – den litterære erindring af 1864 hos Fontane, Drachmann og Bang", i: Inge Adriansen og Steen Bo Frandsen (udg.): 1864-krigens følger på kort og langt sigt (under udgivelse).
3. Rejsebrevene er oversat efter: Fontane, Theodor: *Unterwegs und wieder Daheim*, i: *Sämtliche Werke*, Hg. Kurt Schreinert /Hermann Kunisch, München 1972, Bd. XVIII.
4. Se også: Birthe Hoffmann: "Nationsdannelse og rigsgrundlæggelse 1850-1871", i: Anna Sandberg og Detlef Siegfried (udg.): *Tysk kulturhistorie fra 1648 til i dag*, København 2012, s. 115-146, her s. 139.
5. "Østersøen er ikke andet end en dam."
6. "i det indre lever den skabende kraft", cit. fra Friedrich Schiller: *Wallensteins Tod*, 3. akt, 13. scene.
7. Fontanes parentes
8. [Fontanes note] Ved siden af dette galleri på Christiansborg Slot bør nævnes Moltkes galleri i det Thottske Palæ, som overgår førstnævnte samling i kunstnerisk værdi. Man finder her et rigt udvalg af fremragende nederlændere: Teniers, Mieris, Ruisdael, Rembrandt og i særdeleshed nogle arbejder af Ryckaert, van Herp, van der Helst, Metsu, Ostade, Bega, Hobbema, Jan Hackaert m.fl. af sjælden skønhed.
9. [Fontanes note] Bogen, der i sin tid blev oversat til syv sprog, men nu er halvt glemt, bærer den fulde titel: "Niels Klims underjordiske rejse". Heri gør Holberg

med lige så megen elegance som humor nar af hoflivet, statsvæsenet, filistrenes indolens og de forskellige filosofiske systemer. Niels, bogens helt, er en fattig teologisk student fra Bergen i Norge. Han falder gennem en underjordisk hule ind til Jordens midtpunkt, hvor planeten Nazar befinder sig som en lille kerne i den store jordskal. Især optages han af fyrstedømmet Potu og dennes hovedstad af samme navn. Han bliver senere underjordisk kejser. Efter femten år vender han som flygtning tilbage gennem den samme hule og bliver kirketjener ved Korskirken i Bergen. Her skriver han sine memoirer. Så meget friskt og originalt der end er ved denne satiriske roman, er der dog ingen tvivl om, at Swifts værker, især "Gullivers rejser" og "Isaak Bickerstaffs profetier", har øvet stor indflydelse på Holberg. Holberg skrev sin bog på latin, og sin egentlige popularitet skylder "Niels Klim" den danske oversættelse, som Baggesen (til dels meget frit) har forestået.

10. [Fontanes note] Hvor stor vægt man lægger på den *ationale* udvikling i denne specifikt *danske* del af samlingen, fremgår klart af den opmærksomhed, som selv kataloget vier slagmalerierne. Mens der ved alle andre billeder blot er angivet billedets titel, følger der ved slagmalerierne altid en lang beskrivelse. Således hedder det ved det ovenfor nævnte Isted-billede: "Fjendens angreb i centrum og på den højre flanke er slået tilbage. Fra højderne ved den store landevej, hvor batterierne Marcussen og Lunn står i krudtrøg, har man overblik over slagmarken i sydlig og sydvestlig retning. Til venstre står landsbyen Isted i flammer; bag den ligger Isted skov og ved dennes yderste hjørne Isted Kro. Til højre har man udsigt over Bøgemosen og de brændende huse. Røgen fra det fjendtlige artilleri trækker hen over de 'sorte bjerge'; det fjendtlige infanteri

viger efter det mislykkede angreb tilbage overalt og bliver forfulgt på højre flanke af vores tropper. Yderst til venstre ses den øverstkommanderende general Krogh med flere af sine officerer. Helt i forgrunden tilfangetagne under bevogtning og sårede, som forbindes og bringes væk. Døde, døende, flygtende landboere.” Så udførligt er kataloget. Helt i samklang med dette er holdningen blandt publikum. Alle strømmer mod disse billeder og dvæler ved dem, helst foran sådanne, hvor “prøjerne trækker sig tilbage”. Der forekommer scener og livlige deklamationer, som minder en om salene i Versailles, hvor zuaver og gamle krigskarle ofte højlydt førte ordet.

11. Billeder af hhv. Peter von Cornelius (1783-1867) og Wilhelm von Kaulbach (1805-1874).
12. Hvad Fontane her erindrer at have hørt eller læst, drejer sig formentlig om Orla Lehmanns tale “Danmark til Ejderen” af 28.5.1842, hvori det hedder: “Derfor forstaa vi ved Danmark alt Land mellem Øresund og Ejderen og ere rede til at forsvare vort gamle Dannevirke baade mod Nordalbingiernes højforræderske Skraal og mod alle tydske Fuglefængeres søsyge Erobringslyst. Og skulde det gjøres fornødent, da ville vi med Sværdet skrive paa deres Ryg det blodige Bevis for den Sandhed: Danmark vil ikke.”
13. [Fontanes note] Helsingør er et navn, et sted, hvor man virkelig kan se, at intet gør noget så populært som ophøjelsen gennem digtningen. Hvad ville Helsingør være uden “Hamlet”? Selv historiens kraft forsvinder ved siden af. Hvad var dette sted ikke gennem århundreder? Hvad er der ikke alt sammen sket her?

Og dog, hvad verden husker af alt dette, er ikke slag, ikke fredsslutning, det er kong Hamlets stålklædte skikkelse, som vinkende, tøvende vandrer langs bastionen og forsvinder. Danskerne lader selv historien fare og hylder digterens genius. Dampskibene, som sejler mellem København og Helsingør, bærer navne hentet fra Shakespeare; selv sejlede jeg med “Horatio”; ved landingsbroen, hvor vi lagde til, lå “Hamlet” og “Ophelia” og så på hinanden. Andre dampskibe sejlede forbi os, måske “Rosenkrans” og “Gyldenstjerne”.

14. I 1864 bar ankeret endnu disse vers af Thomas Kingo.
15. Det drejer sig om et samtidigt billede med titlen “Ecce Homo, Christian IV’s syn på Rothenburg, 8. december 1625”, muligvis malet af Reinhold Timm. Det befinder sig på Rosenborg og har inventarnummeret 1.144.
16. Til værn og alvor, til lyst og spas/skydes tredivende gange ud af mig./Kom bøsseven og se og sig/ Om mit rør vel har sin lige.
17. Den, som leger med Bacchus,/ bør se sig for og ikke stole på noget./ Indtager han først dit hoved,/ er fødderne ej længere dine.
18. Efter slaget ved Gadebusch, da Stenbock indtog Tønning,/ kom zaren med sin flok først til Holsten/ og da saksernes hær var nået gennem det ganske land,/ blev jeg gjort i Preetz af russiske kopeker./ Til minde om, at den Højestes beskyttelse på forunderlig vis/ havde dækket alle fra dette sted og stift i faren,/ så ingen her måtte synke ned i den store angst./ O, børn, pris Gud, så ofte I begynder at drikke.

Fra guldhorn til guldhorn

Fem generationers arbejde med guld, sølv og ædle stene. Firmaet A. Dragsted

■ Af Jon A.P. Gissel

Historien om det københavnske guldsmedefirma A. Dragsteds virksomhed er et længdesnit gennem en dansk åndshistorisk sammenhæng, hvori guldhorn og den danske og nordiske fortid er vigtige.

Familie- og firmahistorien og den bredere kulturhistorie forstået som en særlig gren af håndværks- og industrihistorien og denne åndshistoriske sammenhæng fletter sig over tid ind i hinanden.

Danmarks eneste ædelsten er rav. Det er et lavt og ikke bjergrigt land, som stort set ikke har egne metaller. Alligevel har interessen for smukke sager, for guld, sølv og ædle stene altid været stor i landet, som bronzealderens fund f.eks. viser.

Guldsmedefaget har eksisteret næsten så længe, der har været mennesker. Håndværk har som regel været præget af mange og små virksomheder; derved har håndværkerne kunnet give deres arbejdsresultater et individuelt præg.

I middelalderen og dens tankegang, der rakte langt op i tiden, var håndværkene organiserede først i gilder, siden i lav.¹

Der er en sammenhæng mellem den københavnske lokalhistorie og vigtige temaer i dansk åndshistorie, i dette tilfælde især interessen for det nordiske. Historien om A. Dragsted er både en families og et firmas historie, og det, at der er tale om et familiefirma, er sandsynligvis en medvirkende årsag til, at traditionen har været så stærk, at visse temaer kan følges så tydeligt gennem firmaets historie.

Arbejdet med disse temaer viser, at Guldalderens betydning for dansk kultur efter 1870 er større, end det almindeligvis antages. Både personer og

Arent Nicolaj
Dragsted, 1821-
1898, grundlagde
i 1854 firmaet
A. Dragsted,
Billedsamlingen,
Det Kongelige
Bibliotek.

den familie, personerne tilhører, har betydning i historien. Begge er altså vigtige for en historie som denne. Desuden har stedet betydning, og stedet for A. Dragsteds historie har helt overvejende været Frederikstaden, et helt særligt kvarter i København. Denne historie har udspillet sig i Amalienborgs nærhed og i selskab med flere andre guld- og sølvsmede.

Der er flere gennemgående nordiske temaer. Identitet er blevet et akademisk modeord med den indbyggede påstand, at det er noget, man “konstruerer”. Men der kan jo godt være et grundlag, som man kan arbejde med og danne sig en forestilling om.

Det gælder også det danske og nordiske. Det er også værd at være op-

mærksom på, at der fandtes mange varianter og grader af patriotisme: N.F.S. Grundtvig og hans tilhængere udtrykte nationalfølelsen langt mere firkan- tet end historikeren Johannes Steenstrup og andre klassisk konservative. De sidstnævnte havde en varm fædrelandsfølelse, men modsatte sig betingelses- løs forherligelse af det danske og nordiske.

Romantikken styrkede i det hele taget i høj grad den historiske inter- esse.² 1800-tallets borgere var stærkt optaget af historien og interesserede sig også meget for historiske emner i kunsten og for de overleverede stilarter, og det satte sit præg også på arbejder i guld og sølv i denne periode. 1800- tallet var også det århundrede, da det nationale spørgsmål kom i forgrunden, politisk helt frem til 1920 i sagen om Sønderjyllands stilling, kulturelt som inspiration for hele kulturlivet. I denne atmosfære blev firmaet A. Drag- sted grundlagt, denne luft indåndede i hvert fald de to første generationer af familiefirmaet, disse tanker engagerede dem. Den historiske interesse har været gennemgående i A. Dragsteds historie og har givet sig mange udtryk i firmaets arbejder.

Men det nordiske, således både Eddaen og Sagaen, fik bred betydning i dansk kultur i en længere periode. Her var det ikke uden betydning, at de islandske håndskrifter var til stede i København i Den arnamagnæanske Samling. Da en stor del af samlingen blev udleveret efter 1960, gik denne kulturelle forbindelse i opløsning. Et enkelt eksempel kan vise forskellen: Da den tidligere statsminister Erik Eriksen holdt sin afskedstale som Venstres formand i 1965, gjorde han afslutningen af talen til et stemningsmæssigt højdepunkt ved at citere en af sagaerne. Det ville man ikke kunne forestille sig en ledende politiker gøre i dag.³

Erik af Pommern gav de københavnske guldsmede en lavsskrå i 1419. Lavene sørgede for medlemmer, der blev fattige, men de havde samtidig noget nær monopol på erhvervshåndværk. Lavene kontrollerede standard, priser og uddannelse. For at blive mester skulle man bestå en mesterprøve og bekoste et festmåltid. Lavene kunne bruge deres monopol til at hæve priserne, og fra år 1800 søgte regeringen at begrænse deres indflydelse. Den store ændring kom i 1857 med Næringsloven, der trådte i kraft i 1862, og som ophævede lavsvæsnet og i det væsentlige byernes monopol på hånd- værk og handel. Dermed forsvandt også Kunstakademiets indflydelse på guldsmedelavet, nemlig ved uddannelsen og mesterprøven. Lavet blev dog ved med at bestå under ændrede forhold, og i 1860 var der 172 guldsmede i

København. Det var med andre ord et ret stort fag. De tre tårne blev i 1608 Københavns byvåben og i 1893 officielt kvalitetsmærke for sølv. Tretårnstemplingen ophørte i praksis i 1961. Stadsguardein kaldes den endeligt ansvarlige for lødigheden.

Som det vil fremgå af artiklen, påtog et firma som A. Dragsted sig for en stor del at fremstille brugsting som bestik af sølv, og har dermed stået i forbindelse med en klassisk husmoderkultur med sans for skønhed og det gedigne. Firmaet har imidlertid også påtaget sig større enkelte opgaver, som viser et kulturelt spor.

A.N. Dragsted og Guldalderen

Firmaet A. Dragsted blev grundlagt i 1854 af Arent Nicolai Dragsted (1821-98).⁴ Blandt firmaets største opgaver gennem tiden er det guldhorn, danske kvinder skænkede digteren B.S. Ingemann 1859, samt de guldhorn, der i et samarbejde med professor og rigsantikvar P.V. Glob i 1970'erne erstattede ældre rekonstruktioner af de horn, som blev stjålet fra kunstkammeret i 1802. Ingemanns guldhorn findes på Frederiksborgmuseet, men dets historie har været mærkelig og dramatisk: Det blev stjålet i 1970, genfundet i 2010 i Tyskland og vendte året efter tilbage til Frederiksborg Slot,⁵ mens de nye rekonstruktioner af de rigtige guldhorn stråler i en montre på Nationalmuseet. Arbejdet med guldhornene viser, at et firma som A. Dragsted ud over sit umiddelbare område er tæt knyttet til åndshistorien i det land, det virker i, såvel som med den almindelige historie.

De to guldhorn fra ca. 400-450 efter Kristi fødsel blev fundet i 1639 og 1734 og vakte de lærdes interesse. De blev begge fundet i Gallehus i Nordslesvig, og det ene var kortere end det andet, da et stykke af det manglede. Den korte runetekst med angivelse af hornets mester må særlig tale til guldsmede. De fik plads i det kongelige kunstkammer, men i 1802 blev de som bekendt stjålet og omsmeltet. Inspireret af denne begivenhed skrev Adam Oehlenschläger sit berømte digt *Guldhornene*, som for alvor indledte romantikken i Danmark med dens store historiske og poetiske interesse. Digtet har både en national tilknytning i kraft af de danske genstande, det tager udgangspunkt i, og et universelt udsagn. Det danske emne og den nordiske sammenhæng samt evighedsens, det åndeliges betydning over for det mate-

rielle og underholdningssyge. Hornmotivet var siden fremtrædende i dansk åndsliv i hvert fald i 1800-tallet; “Men I see kun deres Lue” i en senere version “Men I see kun Guldets Lue”.⁶ Kong Frederik VII lod lave rekonstruktioner i forgyldt sølv. Temaet blev fortsat op gennem den danske åndshistorie og ikke mindst i perioder med store vanskeligheder. Bogen *Guldhornene* udkom midt under den tyske besættelse som en nytårsudsendelse fra Det berlingske Bogtrykkeri med to versioner af digtet. Her skrev litteraturhistorikeren Paul V. Rubow om digtet og arkæologen Johannes Brøndsted om fundet af hornene og deres tydning. Rubow udtaler, at de to store sønderjyske horn var “gjort af det pure Guld, og Guldets mystiske Tiltrækning paa Sindet fornægter sig ikke”.⁷ Johan Olsens efterord taler i sin sidste sætning om “Tidens Alvor”. Guld, guldhorn og tidshistorien spiller her sammen på tværs af århundrederne fra fundet til besættelsesårene.

I midten af 1700-tallet svigede hovedinteressen i historieopfattelsen fra de klassiske forfattere over mod nordisk historie og norrøn overlevering, og det store anlæg med fremstilling af nordiske konger, som greven og statsmanden Johan Ludvig Holstein lod indrette i Ledreborgs have 1757-62, er et markant eksempel på tendensen.⁸ I de før-romantiske og romantiske perioder (ca. 1750-1920) fandtes en udpræget interesse for både det danske og det nordiske, der blev forstået som forskellige stemninger eller rettere, forskellige genrer. I det københavnske kulturliv og især i forbindelse med Det kongelige Teater var denne interesse fremtrædende. Adam Oehlenschlägers digtning og især *Guldhornene* med omtale af de gamle nordiske guder indtager en fremtrædende plads i sammenhængen. Den nordiske mytologi blev som tema tolket såvel i Guldalderens digtning som i dens billedkunst.⁹ Der var også en forestilling om en nordisk farvetone i musikken.

Guldsmedekunsten og hermed også firmaet Dragsteds frembringelser viser, at arbejdet med det danske og nordiske fortsatte også efter 1920. Med hensyn til den nationale bevægelse i 1800-tallet, gav fædrelandsfølelsen sig udtryk på forskellige måder; det milde og det storladne repræsenterede det danske og det nordiske. Det nordiske blev det hjemlige eksotiske, som også stod i forbindelse med ønsker om nordisk samarbejde, kulturelt fællesskab eller ligefrem politisk sammenslutning, som det kom frem i skandinavismen. Carl Ploug var en repræsentant for de akademikere ved Københavns Universitet i midten af 1800-tallet, som gav udtryk for disse ønsker, men det må også huskes, at Grundtvig, der havde udtalte synspunkter på området, var præst i

København. Og for en ordens skyld må det nævnes, at bestræbelserne på et væsentligt senere tidspunkt fortsatte i Foreningen Norden.

Inden for historieskrivningen finder vi omkring 1880 Johannes Steenstrups *Normannerne*, et hovedværk som handler om vikingetogene. Det er ikke noget skandinavistisk værk, tværtimod. Norsk forskning havde fremhævet vikingerne fra Norge på bekostning af de danske vikingers indsats. Steenstrup er også kritisk over for det voldsomme i vikingernes fremfærd. Men værket viser samme interesse for det danske og det nordiske, inden for historieskrivningens område. Arkæologen Worsaae opsøgte vikingernes spor i andre lande. Romantikken var stærkt betaget af folkeviserne, digterisk og musikalsk, og Steenstrup arbejdede også med dem; motiver og stiltræk viste sig således hos komponister som J.P.E. Hartmann og i Peter Heises danske nationalopera *Drot og Marsk*.

Under titlen "Et Sølv-Drikkehorn" bragte *Illustreret Tidende* i begyndelsen af 1860'erne en rosende omtale af A.N. Dragsted og et drikkehorn, han har lavet til en englænder med motiver fra islandsk saga.¹⁰ Folkevisernes emnekreds, som ellers særligt hørte til den danske stemning, viste sig derimod ikke særligt i firmaet Dragsteds frembringelser.

Slægten Dragsted har været bosiddende i Danmark siden 1732, men stammede fra den tidligere danske provins Halland. En enke, hvis mand faldt i Englænderkrigen, flyttede til Kerteminde, hvor hendes søn Matthias blev skomager. Arent Nikolaj Dragsted var den fjerde af dennes store børneflokk. Familien var ikke velhavende, men boede dog i et hus med en stor have. Solid opdragelse, godt sammenhold og flerstemmig sang prægede familien.

Dragsted tog ikke sin faders erhverv, som denne havde ønsket det, men kom i bager- og senere guldsmedelære og lærte at tegne og gravere. Han drog til København og gik på Akademiet, hvor G.F. Hetschs undervisning kom til at præge ham.

Hetsch var håndværkernes kunstneriske konsulent og håndværkets faderlige velgører. Han var romersk orienteret og holdt afstand til rokoko og gotik. Som den gode smags forkæmper var han den kgl. Porcelainsfabriks leder fra 1828.

Som så mange andre håndværkssvende rejste den unge Dragsted ud for at dygtiggøre sig. I 1853 var han i Tyskland og Frankrig. Da han blev mester

Blandt de betydeligste arbejder fra firmaets første år hører det horn, som digteren B.S. Ingemann fik overrakt på sin 70 års fødselsdag i 1859. Det ligger dybt i dansk romantik, og motiverne lægger sig tæt op ad digterens egen nationalhistoriske digtning. Fem dværge af sølv bærer hornet. I et bredt bælte rundt om hornet findes personer fra den danske Middelalder som: Kong Valdemar den Store, Kong Valdemar Sejr, Dronning Margrethe. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot, fotograf: Kit Weiss.

i 1854, var hans mesterstykke en vinkande i klassisk stil smykket med vinløv, druer og vinens gud. Det viser inspiration fra græsk-romersk mytologi og kan meget vel være påvirket af Hetsch.

Klassicismen prægede håndværk og kunst i Guldalderens København, i første halvdel af 1800-tallet.¹¹ Håndværkerhistorikeren R. Berg kalder A.N.

Dragsted for en mester på ornamentikkens område, mens journalisten og forfatteren Georg Nygaard fremhæver hans teknik og den kendsgerning, at han rev sig løs fra Hetschs påvirkning, men mener, at hans kunstneriske smag ikke var sikker.¹²

Som mester begyndte Arent Nikolaj Dragsted sin selvstændige virksomhed i Laksegade. Han udbyggede langsomt forretningen og havde fra 1857 et lidt større værksted i Laksegade nr. 10.¹³ Hans børn voksede op her i et sømandspræget, uroligt kvarter og i beskedne kår. Selv brændte han for det håndværksmæssige og kunstneriske, men han var i mindre grad forretningsmand, og spandt ikke guld på sine aktiviteter. Senere flyttede han til større lokaler i Østergade 24 Bbs.¹⁴ Interessant nok blev A.N. Dragsted støttet af en velhavende patriot, grosserer Harald Fritsche,¹⁵ men det var stadig kun værksted, ikke butik, og i 1888 havde firmaet 12 arbejdere.¹⁶ Men i 1882 begyndte firmaets lange forbindelse med Bredgade med start i nr. 19 Bb2.¹⁷

Særligt nordisk sagnhistorie og mytologi blev en inspiration for A.N. Dragsted, og den danske Guldalders åndelige interesser lever i det hele taget i hans arbejder. Det er karakteristisk, at den nationalliberale digter, redaktør og politiker Carl Ploug var blandt kunderne.

Guldalderdigteren Ingemann fik på sin 70 års fødselsdag i 1859 som nævnt overrakt et guldhorn fra danske kvinder. Carl Plougs avis *Fædrelandet*¹⁸ fortalte om dette horn og bragte et digt skrevet af Grundtvig med guldhornet som tema. I en artikel kunne man læse en indgående beskrivelse af hornet, som var komponeret og modelleret af billedhuggeren Peters og udført af Dragsted, hvis dygtighed blev fremhævet. Det var besat med brillanter, rubiner og smaragder, og billederne i sølv med skikkelser fra Ingemanns fædrelandske digtning – og karakteristisk nok ikke fra hans universalhistoriske værker. “Det er et virkeligt gennemført lille Konstværk”, som kostede 2300 rigsdaler, frembragt ved indsamling, ikke mindst fra Slesvig.

I det følgende nummer af *Fædrelandet*¹⁹ var der atter et digt med hornet som tema, denne gang af J. Paludan-Müller. Dette efterfulgtes af en kort beskrivelse af festlighederne. Endelig bragtes Ingemanns tak i et digt om digtersejladser og Danmarks folk.²⁰ Denne ret store udførlighed i avisens behandling af emnet viser ikke alene Fædrelandets kulturelle interesse, men også hvilken kulturel begivenhed der var tale om i samtiden, og A.N. Dragsteds helt særlige rolle i sammenhængen. Ingemann blev ifølge familietraditionen så glad for hornet, at han bød Dragsted vin i det, og skrev et smukt takkebrev,

som desværre er gået tabt. Den Peters, som *Fædrelandet* omtaler, var billedhuggeren C.C. Peters (1822-1899), hvis interesser gik i retning af nygotikken og fint ciseleret blad- og rankeværk. I 1850'erne omtaltes han som eksempel på en af de egentlige sølv- eller værkstedsarbejdere i modsætning til dem, der dyrkede både guld- og sølvarbejde,²¹ men senere begyndte firmaet at dyrke begge dele.

I 1861 fik han en rejse til Italien og oplevede her den kunstnerkoloni, som Thorvaldsen tidligere havde været midtpunkt i, og dette påvirkede hans kunstneriske syn. Han så fra nu af stærkt på foreningen af praktisk brug og skøn form i genstandene. Den første verdensudstilling i London i 1851 havde ikke haft deltagelse af nogen dansk guldsmed, men året efter deltog A.N. Dragsted i den anden sammen med flere andre²² og i 1867 rejste han til verdensudstillingen i Paris.

Dragsted var en af de virksomheder, som fulgte med i den maskinelle udvikling og samtidig lagde vægt på "at bevare det rent kunsthåndværksmæssige Præg i Arbejdet" ligesom Hertz og Michelsen.²³ I 1894 tegnede og fremstillede A.N. Dragsted i anledning af sit 40 års mesterjubilæum en sølvpokal, som er næsten trekvart meter høj med motiver fra dansk marinehistorie. Christian IV står øverst, og der er statuetter af andre danske søhelte. Arbejdet med den 7 kg tunge pokal tog fire år. Det har ikke været muligt at opklare, om pokalen stadig findes. Det nationalhistoriske emne og den gennemført dekorative stil vakte genklang i samtiden og viste, hvad A.N. Dragsted var dygtig til.

I Dragsteds tid som oldermand fra 1880 forsøgte guldsmedelavet at øve indflydelse på de nye erhvervsvilkår, således i forbindelse med told, og han blev medlem af den kommission, som regeringen i 1883 nedsatte for at overveje spørgsmålet om stempeling af de ædle metaller.²⁴ I 1885 fik A.N. Dragsted fortjenstmedaljen i guld. Sønnen Frans var i 1875 blevet optaget i firmaet og fik oparbejdet forretningen.

I samfulde 38 år, fra 1880 til 1918, var medlemmer af familien Dragsted oldermænd i guldsmedelavet.²⁵ I Aage Sølv: *Danske Guldsmede og deres Arbejder gennem 500 Aar. Et Festskrift ved Københavns Guldsmedelaugs 500 Aars Jubilæum 1429-1929*, findes en række arbejder fra A. Dragsted afbilledet.²⁶

A. Dragsteds udsalg i Bredgade 13 åbnede i 1892, men flyttede allerede i 1898 til nr. 17, fotografi ca. 1900, A. Dragsteds arkiv.

Beliggenhed, vilkår og Kunstnerforbindelser

I 100 år lå forretningen i Bredgade. I Vejviseren 1883 står udover Bredgade 19 Bb2 A. Dragsted Ciselør og Guldsmed St. Kongensgade 19 Sb2 samt F.M.N. Dragsted Ciselør Bredgade 19 Bb1. Ciseløren dekorerer guld- og sølvsmedens arbejder, og betegnelsen her betoner dermed det dekorative. Dermed begyndte de to sønner at gøre sig gældende. 1885 angiver Vejviseren også faderen A.N. Dragsted i Bredgade 19 Bb1. Frants Dragsted flyttede i en periode til Ny Østergade 7,3,²⁷ men i 1888 var han tilbage i Bredgade igen, nu i nr. 35 Sb2. I 1888 angives broderen Alfred at høre til i Dronningens Tværgade nr. 42,3 Sb2, og forbindelsen med Dronningens Tværgade blev også langvarig.

Fra 1904 til 1926 havde Dragsted udsalg på den fornemme adresse Østergade 22, dvs. på det vestlige hjørne af Ny Østergade. Fotografi, A. Dragsteds arkiv.

I 1889 havde A.N. Dragsted Bredgade 35 Mb2, altså samme hus, men en anden butik end sønnen Frants. I 1890 angives Prægeanstalt Bredgade 19 Bbs. 1893 er tilføjet under A.N. Dragsted "Uds. [udsalg] Bredgade 13 S", mens Bredgade 35 i 1894 er væk. I Vejviseren 1899 står: "A. Dragsted Hof-Juveler og Guldsmed Fr. Bredg[ade] 17 S. I 1899 angives værkstedet som liggende i Dronningens Tværgade 28 Bb, mens der i 1902 står fabrik. I Vejviseren 1928 nævnes Bredgade 17 Hofjuveler og nr. 19 Guldsmedeværksted. Forretningen har således ligget flere steder, og den havde sølvsmide på Australiensvej 6.²⁸ Firmaet ejede huset Bredgade 17, som er et femfags hus, opført 1779 i tre etager og forhøjet 1851. I forretningens tid havde det et stort udstillingsvindue med pompøs indfatning. Førstesalens nuværende udseende er fra 1899. I 1984 solgte Ove Dragsted huset Bredgade 17 og flyttede firmaet til nr. 36, i lysere lokaler, mellem Odd-Fellow-Palæet og Marmorkirken. I 1904 kom en filial i Østergade 22; denne afdeling var indrettet helt i jugendstil. I 1906 angives A. Dragsteds Guldsmedje at have ca. 30 arbejdere og funktionærer. I 1919 var

Den ny forretning i Bredgade 17 var indrettet i den mest moderne stil, man kunne forestille sig. Det var tegnet af Meldahleleven Emil Blichfeldt. Fotografi ca. 1900, A. Dragsteds arkiv.

der ca. 70 medarbejdere, et udtryk for de gode tider under 1. Verdenskrig. I 1900-tallets tre første årtier lå A. Dragsted, Georg Jensen og Anton Michsens forretninger alle i Bredgade og understregede gadens prominente karakter. Af dem var Dragsted særlig kendt som ædelstens-ekspert. Dagens Nyheder – *Nationaltidende* fremhævede 30.11.1929 “den fine Kunst, der er udfoldet paa Juvelsmykkets Omraade”. Firmaet havde nu værksted i Dronningens Tværgade 28, men dette blev på et tidspunkt hærget af en alvorlig brand, og en værdifuld modelsamling blev ødelagt.

Et firma af denne type har imidlertid aldrig faste indtægter, og der har også været hårde tider. 1. Verdenskrig var dog en god tid for firmaet, der nåede et betydeligt omfang og tilsyneladende ikke blev ramt så hårdt som Georg Jensen

Firmaet havde udsalg i Østergade og Bredgade, men kernen i virksomheden var dets værksted i Holbergsgade nr. 20. Fotografi ca. 1900, A. Dragsteds arkiv.

af Tysklands forbud mod import af sølv i 1915. Smykkesalget var stort, herunder meget kostbare smykker. Derimod mærkede firmaet krisen i 1920'erne, og filialen i Østergade blev opgivet i 1926. I denne situation hjalp det at have en eksportvirksomhed. Både udskilningen af sølvvarefabrikken og overgangen til aktieselskab 1927 skal formentlig ses i denne sammenhæng. Herefter var hele ekspeditionen med smykkeværksted samlet i Bredgade, mens sølvet forarbejdedes i værksteder i Holbergsgade.³⁰ I 1960'erne blev mange af de store værksteder i København nedlagt, og derefter kom en del små uafhængige værksteder. Måske var det et udslag af denne tendens, at sølvsmed Folmer Dalum i 1966 købte A. Dragsteds sølvværksted på Australiensvej, hvor han havde været værkfører i 18 år. Han havde stået i lære hos Dragsteds sønnesøn.

Derefter var der en krise med høje guldpriser i 1970'erne og 80'erne og deraf følgende svigtende tilgang til guldsmedefaget, så gamle forretninger ophørte,³¹ mens det i slutningen af 1980'erne begyndte at gå fremad igen.

Efter 2. Verdenskrig er Rosenborg-tallerkenerne et eksempel på, at sølv blev en stor eksportvare; det eksporteredes til bl.a. Tyskland, USA, Canada og Argentina. Rosenborg omfattede også kaffe- og thestel. Mønstreret var mat drevet arbejde på blank bund, i stil med Juliane Marie-sættet på Rosenborg. Dette er endnu et stiltræk, som vidner om Dragstedernes historiske sans.

Holdningen til sølv var i første halvdel af 1900-tallet meget anderledes end i nutiden. Indtil 1960'erne samlede unge piger på sølv; det kastede glans over et hjem. I dag prioriterer de fleste anderledes, og arbejds lønnen gør det desuden dyrt at købe. I 1960 importerede Danmark 106.000 kg sølv, hvoraf guldsmedefaget brugte 60.000. I 1943 viste en gallupundersøgelse, at aldersgruppen 18-35 år var de mest ivrige til at samle på sølv. 54,7 % af de adspurgte svarede ja til, at de brugte sølv til daglig.³² Siden kom rustfrit stål, som blev en alvorlig konkurrent. Kirkesølv var som nævnt et af firmaets betydningsfulde områder, og her stod man stærkt. Det kom også til udtryk hos sølvsmed Jørgen Dahlerup, f. 1930, som fik svendebrev hos A. Dragsted Sølvsmiede 1952, og som fra 1957 har haft egen virksomhed; han har præget kirkesølvet i den periode stærkt. Dahlerup udførte 1965 en svær sølv cigaræske til direktør Georg H. Petersen, Københavns Ske-Fabrik, for A. Dragsted, og i 1967 på A. Dragsteds Sølvsmiede to bægre i 18 karat guld, som var A. Dragsteds gave til tronfølgerparret på deres bryllupsdag. I 1969 udførte han også hos A. Dragsted en gylden oldermandskæde til Blikkenslagerlauget.³³

Dragsted fremstillede et sølvpuddsemiddel med navnet Koral. Det er et eksempel på, at man har prøvet at brede varesortimentet ud og få det gjort enklest muligt for kunderne at vedligeholde varerne. Et tilsvarende initiativ var 1002 sølvdyp. I den sammenhæng bør også nævnes, at det i 1942 blev offentliggjort, at man kunne skrive til Hofjuvelér Dragsteds Service Afdeling og få gratis vejledning om behandling af sølv og smykker.

Stiludviklingen er i årenes løb gået fra det stærkt dekorative til det helt enkle. I 1900-tallet blev et ønske om det strengt personlige i stilopfattelsen fremtrædende, i modsætning til interessen for de overleverede stilarter i 1800-tallet. Firmaet har haft kontakt med en lang række kunstnere: Thorvald Bindsbøll (1846-1908), Lorentz Frølich (1820-1908), Johan Rohde (1856-1935),

18

Puds Sølvet
skaansomt og
spar hveranden
Pudsning –
puds med
DRAGSTEDS
nye **KORAL**
Sølvpulver

Pris Kr. 2,50
pr. Flaske

A. DRAGSTED
Kgl. Hof-Juvelerer og Hof-Guldsmed
København

Hoveddepot:
THORVALD · S · PEDERSEN
Ll. Strandstræde 13, Kbh.
Nærmeste Forhdl. opg. af Tlf. 9854 og 15,454

Annonce for Dragsted's sølvpudefmiddel fra 1942. Særtryk af annonce, A. Dragsted's arkiv.

Just Andersen (1884-1943), Andreas Hansen (1873-1924) og Kristian Møhl (1876-1962) har alle tegnet for firmaet.

Bindsbøll søgte at forbedre smagen inden for kunsthåndværket, samtidig med at han havde en dyb forståelse af ældre tiders ornamentik og ikke søgte nogen løsrivelse fra traditionen. Hans interesse for det ornamentale blev også afbalanceret af en stræben efter fornemhed og enkelhed. Han tegnede et stort antal udkast til sølv for A. Michelsen, Peter Hertz og Holger Kyster i Kolding. En særlig opgave hos Dragsted var tegning til de store armlysestager, som Viborg skænkede Joakim Skovgaard, da denne havde udsmykket domkirken.³⁴

Frølich var maler og illustrator i romantisk dekorativ stil og udførte mange tegninger til nordiske oldsagn, danske historiske og antikke motiver, som A. Fabricius' Danmarkshistorie. Han illustrerede også mange børnebøger. Der findes en inspiration fra Adam Oehlenschläger hos ham og både en tysk og en fransk forbindelse.³⁵

Rohde er en af de danske malere, som flittigst har dyrket kunstindustrien; han søgte her en enklere stil end Bindsbøll. Han gjorde det med selvstændighed og finhed og havde både nyromantisk og forskellige historiske inspirationer. Hvad angår sølv, var han særlig knyttet til Georg Jensen, men for A. Dragsted tegnede han i 1913 en sølvtepotte.³⁶

Just Andersen studerede fortidens metalkunst meget flittigt og udførte mange metalarbejder, såvel smykker som brugsgenstande, i sin egen virksomhed.³⁷

Andreas Hansen var billedhugger og medaljør og udførte for A. Dragsted sølvdøbefonten i Frederiksborg Slotskirke i 1920.

Kristian Møhl var en maler af især naturmotiver, som også arbejdede med det dekorative. Han tilhørte den symbolistiske dekorative retning, l'art nouveau, som i Danmark blev til skønvirkebevægelsen. Her tilstræbtes bredere linjer, en forenkling af ornamentikken, samtidig med at man fastholdt en ornamenteret stil. Han fandt inspiration i oldkristelig ornamentik og i naturen og tegnede for både Georg Jensen og A. og F. Dragsted.³⁸

Anden generation og Marmorkirkens Bibel

Frants Dragsted (1852-1916) var en djærv, jovial håndværker, en åben og ligefrem karakter, hvis felt særlig var sølvgenstandene, og som var glad for Johan

Rohdes tegninger af disse. Han tegnede en vandrepræmie til Dansk Bicycle Club i 1894. Frants Dragsted var som nævnt blevet optaget i firmaet i 1875. Ved hans død i 1916 indtrådte hans to sønner som kompagnoner.

Alfred Dragsted (1856-1918) var en fin, stilfærdig og meget belæst mand, der døde i Stockholm under forberedelsen af en udstilling. Hans navn var særligt knyttet til juvelarbejderne.³⁹ Da han døde, var han midt i et arbejde om slægtens historie. Hans fulde navn var Alfred Bertel Constantin Dragsted, og det er næsten utænkeligt, at Bertel ikke hentyder til Bertel Thorvaldsen og Constantin til Constantin Hansen, som også stavede det med C; dermed vidner sønnens navne om A.N. Dragsteds stærke interesse for Guldalderkunsten.

Brødrene Frantz og Alfred Dragsted overtog firmaet ved faderens død i 1898 og blev samme år hofjuvelerer og hofguldsmede; den sidste betegnelse var især sjælden.⁴⁰ Få år senere fandt en af de større københavnerbegivenheder sted: Fællesrepræsentationens Haandværkerlaugs 25 års jubilæum med store optog udgående fra Ridebanen på Christiansborg 1. august 1904.⁴¹ Det var de forskellige lav, som gik i optog. Guldsmedene havde i deres procession en stor vogn med en storstilet fremstilling af Adam Oehlenschlägers "Vaulundurs Saga", altså af Vølund Smed, som holder et guldhorn over en ambolt. Her indgår altså guldhornet i en symbolsk fremstilling af faget, og der er en direkte inspiration fra Oehlenschläger. Rytterne foran bar stager med de tre tårne. Bag vognen fulgte lavets medlemmer med oldermanden, Frantz Dragsted, i spidsen. Udsmykningen var tegnet af billedhugger Andreas Hansen efter et udkast af A. Dragsted (formodentlig Alfred) og modelleret af billedhugger Lamberg-Petersen.

I 1900 udførte værkstedet såkaldte nationalskeer, hvis skafter prydedes af en Skagensfisker, en Skovshovedpige, en landarbejder og en mælkepige. Her kom det nationalt-folkelige i tidens tankegang til udtryk. Denne linje af interesse for det danske og nordiske fortsatte og kom til udtryk i 1915. Da udførte firmaet et Danmarkshorn i sølv med akvamariner i oldnordisk stil til direktør Carl Will; det findes i dag på Københavns Museum.

Emaljebiblen til Frederiks Kirke, bedre kendt som Marmorkirken, er hovedværket i denne periode og blev fremstillet i 1894 af Alfred Dragsted. I dette år blev Marmorkirken indviet med deltagelse af kongen og dronningen. Det er en alterbog, den danske Bibel fra 1893, i læderindfatning med metalbeslag og forside i sølv og emalje i limogesarbejde med forbillede i et romansk

bogbind fra Grund Kirke i Island. Påskriften på bindet under billedet er *ALF Dragsted fec[it] Hafniae 1895*. Alfred Dragsted er dermed klart anført som kunstneren, skønt A.N. Dragsted stadig levede og var aktiv. Forsiden er et korsfæstelsesbillede, som viser apostlen Johannes og jomfru Maria under korsets arme og to engle over. Denne inddeling kan understrege korset som universelt og livgivende. Fra oven peger Gud Faders finger direkte ned på Kristus på korset gennem bogstaverne IHS, et græsk monogram som betegner Jesus Kristus og i 1400-tallet latiniseret med betydningen Jesus Hominum Salvator eller In Hoc Signo.⁴² Kristus har ikke nogen egentlig korsglorie, nærmest et par farvede bånd i en korslignende form. Grundfarven er blå, figurerne er gyldne, men Kristus har en noget mørkere nuance end de andre, hvilket fremhæver hudfarven, da

Den 1. august gik et imponerende optog gennem Københavns gader. Det var arrangeret af Fællesforeningen for Håndværkerforeninger i Danmark. Guldmedelavets vogn var udført efter tegninger af Alfred Dragsted, der inddrog motiver fra virksomhedens arbejder fra de foregående tiår. Statsbiblioteket i Århus.

han alene har et lændeklæde på. Derudover er der en række stjernelignende formationer, strøornamentik, alt indrammet i et felt med bort og nogle spidse formationer, som kan være flammer. Udenom findes stiliserede liljer samt 10 engle, som alle er forskellige. På indersiden prydes bindet af et mønster med akanthusblade. Metalspænderne er af forgyldt sølv. På bagsiden af bindet ser man den franske lilje, indvendig på skindet og på de samlede sider udadtil ses

vinranker. Til dels før kirkens færdiggørelse udførte firmaet også sølvarbejder: Alterkalk og kande, oblatæske og diske samt sygesæt. Kalken er 30,5 cm høj med sekspasformet fod. Den ene af diskene viser kirkens forside. Oblatæsken er cylinderformet og lågets overside viser et kors med korslammet i medaljon i midten.

Alfred Dragsted følte sig stærkt knyttet til Holmens Kirke, som han også blev begravet fra. Der findes i den sammenhæng et eksempel på, at kirkesølv og kirkeguld har været en vigtig del af firmaets produktion. Alfred Dragsted fremstillede i 1903-08 en oblatæske og en Bibel, oblatæsken rund med ottetunget profil i forgyldt sølv med emaljearbejde, Biblen med forgyldte sølvbeslag med emalje. Oblatæsken har påskriften "Alfred Dragsted fecit 1908", men de to værker blev ikke afleveret til kirken i hans levetid. I mange år henlå de to arbejder i forretningen, indtil der efter hans død dukkede oplysninger op om, at han havde tiltænkt Holmens Kirke begge dele, og firmaet skænkede kirken dem ved sit 100 års jubilæum i 1954.⁴³ Dette, at bringe denne sag i orden selv efter lang tids forløb, er karakteristisk for en historisk sans, som er tydelig i firmaets tradition. Til samme kirke fremstillede firmaet i 1919 to syvarmede kandelabre i sølv, en gave fra medlemmer af menigheden.

Som det ses, står kirkekunsten stærkt i hele firmaets historie, men ikke mindst i denne periode.

Aage Dragsted, sten og film

I 1918 overtog tredje generation, Frantz Dragsteds sønner, Aage (1886-1942) og Einar Dragsted (1887-1967) firmaet. Samme år var de med til at stifte sølvvarefabrikantforeningen. Einar Dragsteds uddannelse omfattede et treårigt ophold i Paris. Han grundlagde *E. Dragsteds Sølvvarefabrik* som et selvstændigt firma i 1924 med en gros og eksport.⁴⁴ Fabrikken blev drevet efter håndværksmæssige principper, og lyden af hamre var livlig. Einar Dragsteds søn Finn Dragsted førte sølvvarefabrikken videre. Det oprindelige firma blev aktieselskab i 1927.

Aage Dragsted var gift med Annie og havde otte børn; familien boede i Hellerup. Gennem dette ægteskab var der en vis slægtsforbindelse med maleren Wilhelm Marstrand, idet Annies morfader var broder til denne. Marstrand malede scener fra Holbergs komedier og italiensk folkeliv, men hans hoved-

Guldmedegården på adressen Kirketorvet 9-15 i Gentofte blev opført i 1929 på Aage Dragsteds initiativ. A. Dragsteds arkiv.

værk var udsmykningen af Christian IV's kapel i Roskilde Domkirke. Dette slægtskab bidrager til det almindelige indtryk af firmaets forbindelse med guldalderkulturen, men der synes ikke at have været nogen større inspiration fra Marstrand; Holbergbilleder er således ikke karakteristiske for A. Dragsted.

Aage Dragsted var uddannet i Tyskland, Frankrig og England. Han led af astma og bronchitis og ved hans død flagede alle forretningerne i Bredgade på halv. Han blev begravet fra Messiaskirken, som han havde en særlig tilknytning til som formand for kirkens tårnkomité.⁴⁵ I 1929 hedder det, at "Huset i Bredgade, hvor Hof-Juveleren har boet i mange, mange Aar, er et af de rigtig gamle, københavnske Patricierhuse. Dørene – ja selv Elevatorens Væg – er udskaarne i Haanden, og over de hvidlakerede Døre løber en mat gylden Liste".⁴⁶ Der må her være tale om, at forretningen holdt til her, selvom Aage Dragsted ikke selv boede der. Han fremhævede selv akkuratesse som det afgørende for en juveler.⁴⁷ Han var en drivende kraft i opførelsen i 1929 af en bolig for gamle

guldsmede, "Guldsmedegården" ved Gentofte Kirke. Ved indvielsen talte Aage Dragsted som byggekomiteens formand om fagets sammenhold.

Aage Dragsted var særlig dygtig til komposition af individuelle smykker, og tegnede således en række originale brillantsmykker. Et halssmykke i platin og hvidguld med safir og brillanter fra 1934 blev i 1960 udstillet på Det danske Kunstindustrimuseum. Han har dertil forfattet bogen *De ædle Stene og deres Mystik* i 1933. Bogen begynder med smykker i Bibelen og hos Homer. Et særligt kapitel handler om ædelstenenes symbolik i Bibelen: Profeternes billedsprog og yppersteprestens smykke. En betydelig del af bogen optages af en udførlig alfabetisk liste over de ædle stene. Som eksempel på bogens fremstillings historiske forankring kan nævnes, at man i middelalderen antog, at safiren gav evne til koncentration og bevarede kyskhed og renhed. Pave Innocents III i 1100-tallet forordnede, at bisperinge skulle være af guld med en safir. Dermed blev safiren kirkens sten. Bogen viser dermed en historisk interesse, som ikke går på den enkelte genstand, som er fremstillet i firmaet, og dens emne, men på fagets og materialets historie. Aage Dragsted stiller spørgsmålet, om amuletter er uden værdi og taler om farvernes indvirkning på menneskets sind. Han pegede på, at Bibelens forfattere bruger ædelsten som symboler.⁴⁸

Aage Dragsted tegnede det før omtalte Rosenborgmønster, der helt tydeligt er et vidnesbyrd om firmaets historiske interesse. Af store arbejder fra hans periode bør også nævnes et kaffe- og testel som kongefamiliens bryllupsgave til prinsesse Margrethe af Bourbon-Parma i 1921 og sølvkransen til enkekejserinde Dagmars kiste i 1929.

Sølvdøbefonten i Frederiksborg Slotskirke fra 1920 bør fremhæves som et hovedværk i firmaets historie. Den var en gave fra kong Christian X til kirken og blev udført efter tegninger fra Christian IV's tid og er dermed et arbejde præget af en historisk stilart. Den oprindelige døbefont var omsmeltet allerede i kongens egen levetid. Dette historiske perspektiv var der opmærksomhed om i samtiden, og det blev fremhævet i en artikel i dagbladet *Dagens Nyheder*.⁴⁹ Dette arbejde blev udført på sølvværkstedet inden delingen, stiftelsen af E. Dragsteds Sølvvarefabrik. Det tog tre år og var særdeles vanskeligt, og resultatet blev en fornem font af tretårnet sølv på 80 kg.⁵⁰ Låget viser Gud Fader i halvfigur. Andre illustrationer viser Jesu dåb og andre vandtemaer fra Bibelen. I 1925 udførte Dragsted en kopi af en alterkalk for Ejby Kirke og en kalk for Aabo Kirke i 1927. I samme periode tegnede Aage

Dragsted desuden altersæt til Lindevangs Kirke, og firmaet udførte et altersæt til Vangede Kirke.

Under Besættelsen var hele industrien og håndværket præget af stor og tiltagende mangel på råmaterialer. Fra 1940-50 var rationeringen af materialer og produktionsreguleringen følelig for håndværket og gjaldt også guldsmedefaget. Fra august 1940 måtte alle guldsmede aflevere den samme mængde gammelt sølv, som de ønskede at købe i nye varer. I 1946 var guldimporten foreløbig standset. Derfor fik Aage Dragsted straks i 1940 lavet en film, der tilskyndede folk til at sælge guld- og sølvsager til forretningen. Mange efterfulgte opfordringen, og alle ansatte kunne holdes beskæftiget.⁵¹ Aage Dragsted talte varmt for at få sølvet op af familieskufferne til smeltediglen: “For Eksempel fra den Bindsbøllske Periode med Krøller og Slyngninger, som ingen bruger mere”. Det er en lidt hård dom.⁵² I dag ville man sige: *Det har de da vel ikke gjort!* Men det viser, at der ikke alene er tale om at få løst et praktisk problem i en øjeblikkelig meget kritisk situation, men der er også en bestemt vurdering af fortidens indsats med i billedet.

Holdningen til genstande og stil svinger på en ejendommelig måde. Eksemplet viser, at inden sager med et bestemt stilpræg bliver antikke og spændende, er der en mellempæriode, i hvilken de efter herskende opfattelse er gammelt ræge, ubrugeligt – og så smeltes det om. Og så er der derfor ikke så forfærdelig meget tilbage, når stemningen vender, og interessen igen indfinder sig.

Under Besættelsen var der stor efterspørgsel efter juveler. Der blev i 1942 lavet en film “Sølv giver Arbejde”, som blev vist i Palladium sammen med film om skove, sport og sukker, og her var A. Dragsted også involveret. Før sin død i 1942 lavede Aage Dragsted en ny film om sølv *De tre Taarne*, hvor datteren Kirsten Dragsted medvirkede. I denne sammenhæng kan nævnes en annonce i Skytte-Bladet 1943, som opfordrer folk til at sælge sølv. En række annoncer fra denne periode giver samme tilbud. I 1945 fremstillede A. Dragsted et frihedsmærke, Befrielsesnålen, i guld og sølv. En annonce i 1952 for “den lille anemone” har ikke kunnet undgå at vække erindringer om Kaj Munk og hans digt om den blå anemone. Aage Dragsted har også selv skrevet et digt om anemonen. Anemonen var et sølvsmykke, som var forgyldt og dekoreret med hvid emalje. Det blev lavet af indsamlet sølv. Efter Besættelsen var der naturligt nok en stærk national følelse, og også en nordisk følelse, og firmaet fremstillede en broche med de fem nordiske svaner, tegnet af den ellers ukendte designer Magnus Eriksen.

Privat var familien Dragsted også påvirket af Besættelsen. De hjalp flere jøder ved at skjule dem i deres villa, iblandt dem var familien Kaufmann. Hanne Kaufman, der senere blev kendt som forfatter, var i en periode efter Besættelsen ansat som sekretær i firmaet og deltog i firmaets hundredårsfejring i 1954. Mary Knudsen, en ven af familien, senere ansat i firmaet i mange år, deltog i modstandsbevægelsen.

Juristen Frants Dragsted (1890-1987), søn af Alfred Dragsted, blev overretssagfører i 1917 og spillede en betydende rolle i forbindelse med retsopgøret efter Besættelsen. Hans løbebane var helt igennem juridisk, men han var dog medlem af bestyrelsen for A/S Dragsted 1927-59 og dens formand 1942-59.

Fjerde generation i firmaet bestod af Arent, Ove og Kirsten Dragsted, børn af Aage Dragsted. Arent (1911-1994) var i guldsmedelære i firmaet 1928-32 og studerede 1933-34 i Tyskland, England, Holland, Belgien og Italien. I Sydtykland studerede Arent Dragsted ædelstenssliberi, og i 1934 blev der grundlagt et sådant sliberi på tredjesalen i bagbygningen i Bredgade 19. I begyndelsen var en tysk svend ansat, bl.a. for at han kunne oplære David Coulthard, som blev ædelstensgravør og var ansat i firmaet i mange år; han prægede en hel generation. I 1952 blev det bemærket, at dette var Danmarks eneste stensliberi og ædelstenslaboratorium.⁵³ Arent Dragsted var direktør sammen med Ove Dragsted 1942-54 og trak sig i 1954 ud af firmaets drift og fik siden egen forretning i Kolind på Djursland. Han havde større interesse for det kunstneriske end for det kommercielle, og 1949-54 var han medlem af bestyrelsen for Foreningen til Hovedstadens Forskønnelse.⁵⁴ Han var medlem af bestyrelsen for A. Dragsted A/S 1954-70. I 1946 var han direktør i firmaet, men også en højt respekteret ekspert inden for guldsmedefaget, hvilket ses af, at hovedkvarteret i den amerikanske zone i Tyskland bad ham komme til Frankfurt am Main for at undersøge og vurdere nazisternes tyvegods. Fundene var enorme. Rejsen foregik med militærtog og det må have været en meget særpræget oplevelse at rejse gennem Tyskland lige efter landets sammenbrud.⁵⁵ Desværre ser det ikke ud til, at Arent Dragsted bagefter har fortalt om sin oplevelse af det.

Kirsten Dragsted, f. 1921, kom i lære som 16 årig. Hun tegnede hattebrocher og modeller til bronzehalskæder, men mest markant er hendes Kirstenmønster på bestik i sølv, der blev en stor succes. I 1948 tegnede hun et dåbsfad med motivet "Lad de små børn komme til mig" og en kande til Helleruplund Kirke, som hun var engageret i og deltog i opbygningen af ligesom sin mor

indtil dennes død. Den blev indviet 1956. Hun var også optaget af oprettelsen af KFUK-spejderne i Helleruplund Sogn, og det første møde blev holdt i januar 1945 i kælderens på C.F. Knuthsvej, hvor hun boede. Hun har i bogen *Guld, Sølv og Læretid* fra 2004 fortalt om firmaet i perioden 1938-49. Kirsten Dragsted var i 1960'erne ansat i Foreningen Nordens skolerejsetjeneste, antagelig et eksempel på den førnævnte nordiske følelse.

En tredje af de otte søskende, Ebbe Dragsted, var i firmaet i en årrække, og stod for et særligt udsalgssted *Skatkisten*, inden han drog til Amerika.

Ewald Nielsen var sølvsmed og oldermænd fra 1918 til 1948. Han udførte et stort antal smykker på A. Dragsteds guldsmedje i en kreativ ofte sart, spinkel og bøjelig dekorativ stil med blomster, blade og ranker.

Maleren og keramikeren Jais Nielsen⁵⁶ tegnede tre stentøjsbrocher indfattet i forgyldt sølv i 1944; de blev udstillet på Det danske Kunstindustrimuseum i 1960.

Billedhuggeren Jens Andreassen tegnede i 1952 en halskæde i guld, som blev udstillet på Det danske Kunstindustrimuseum i 1960, hvor også en halskæde i guld med turkisperler indgik i samme udstilling. Desuden tegnede han i 1956 Rødovre Kommunes stilrene borgmesterkæde, som blev udført af A. Dragsted. Han var ofte vinder af Guldsmedefagets Fællesråds konkurrencer og fremstillede en række formskønne sølvmedearbejder for Dragsted.

Karen Strand (1924 - 2000) var den første kvinde, som blev optaget på Guldsmedehøjskolen, der blev oprettet i 1951. Fra 1954 til 1962 var hun ansat hos A. Dragsted. Hun arbejdede først i butikken og udsmykkede firmaets 100-års jubilæumsvindue, senere fik hun som opgave at nyindrette værkstedet og blev udnævnt til værkfører i firmaet. Hun tegnede og udførte enkle smykker, således i 1958 et halsbånd af guld med sorte onyx, som blev udstillet på Det danske Kunstindustrimuseum i 1960 sammen med flere andre af hendes smykker. Hun tog diplomeksamen i gemmologi, og i 1993 oprettede hun Danmarks Smykkemuseum på Møn.⁵⁷

Ove Dragsted og de nye Guldhorn

Ove Dragsted (1913-99) blev efter studier på Handelshøjskolen, ophold og ansættelser i udlandet, direktør i firmaet i 1943 og var medlem af bestyrelsen fra 1955.⁵⁸ 1946 blev han valgt til formand for Fællesrepræsentationen for danske

Guldsmede. Ove Dragsted udtalte i 1967: *Jeg plejer ikke at tage på vinterferie, det er der ikke tid til.* Det giver et glimt af personen og en kultur, hvor arbejdssomhed og en virkelig interesse for arbejdet har vejet tungt. Også Ove Dragsted blev oldermand for Københavns Guldsmedelaug, 1973-87, og da der blev afholdt en udstilling "Københavnersølv" på Nationalmuseet i 1979 i anledning af Guldsmedelaugets 550 års jubilæum var det ham, der som oldermand bød velkommen under den store lavsfane. Ved sin afgang i 1987 blev han udnævnt til æresoldermand. Han spillede i det hele taget en fremtrædende rolle i guldsmedefagets foreninger. Hans hustru Margareta var datter af en svensk hofjuveler og arbejdede mange år i firmaet; hun var særdeles vellidt af kunderne og meget selskabelig.

Arbejdet for kirkerne fortsatte. Således skænkede ægteparret i 1951 den svenske kirke i København, Gustafskirken, en dåbskande. Den blev beskrevet som en forening af barokkens fyldighed med samtidens saglighed (funktionalisme).⁵⁹ Sørgeligt nok blev den stjålet i 1985, og firmaet fremstillede en ny, så nær ved den oprindelige som muligt. Fra 1964 er en kalk og disk til Langeslund Kirke i Brovst Provsti, tegnet af Folmer Dalum, udført i sterling sølv med amethyst. En alterkalk fra 1967 til Ørsted Kirke er smedet, hamret i ét stykke i helt enkel, glat stil med enkel tredelt fod, måske tegnet af Holger Schmidt. I samtiden blev den omtalt som "verdens mest nutidige alterkalk". Samme år udførte firmaet en borgmesterkæde til Vallensbæk Kommune, fremstillet på kun to uger.

Ove Dragsted var stærkt interesseret i juveler og var den første uddannede gemmolog i landet, skrev bøger og holdt radioforedrag om dem. Allerede i 1945 henvendte pressen sig til ham og spurgte om diamanter i forbindelse med et nyt stort diamantfund⁶⁰ og i 1954 stiftedes Gemmologisk Selskab på hans foranledning. Bogen *Guld og ædle Stene* udgav han i 1953/1972. Her fortæller han om guld og sølv, om ordene og de kemiske forhold. Om det sidste siger han, at *ædelstenene sjældent lyder kemikernes formler til punkt og prikke, ligesom de romerske forfattere ikke altid har rettet sig efter Madvigs latinske grammatik.* Vittigheden består i, at Madvigs grammatik er skrevet århundreder senere end de romerske forfattere, som altså ikke kunne kende den; ædelstenene kender heller ikke kemikernes formler. Han beskriver lysstrålens oplevelser i ædelstenene. Det meste af bogen er en gennemgang af de ædle stene. I en kronik i 1960 funderede han over smykker og deres skæbne gennem tiden og gjorde opmærksom på, at ældre smykker ofte går forbavsende godt sammen med moderne klædedragt.⁶¹ I Det danske Kunstindustrimuseums udstilling

Ove Dragsted og rigsantikvar P.V. Glob studerer udkastet til et af de "nye guldhorn". Fotografi 1972, A. Dragsteds arkiv.

Smykket i dansk Eje i 1960 arrangerede Ove Dragsted den gemmologiske afdeling, som han beskrev i kataloget. I 1961 arrangerede han et ædelstensmarked med 5000 små æsker med gennemsigtigt plasticlåg, så kunden straks kunne se prisen. Det var dengang et nyt initiativ. Ædelstensmarkedet blev holdt årligt indtil 1986. I en kronik om den tyske ædelstensby Idar-Oberstein øst for Trier i Sydvesttyskland fremhæver han befolkningens glæde ved kunsthåndværket og evne til at have travlt på en rolig måde, så man fornemmer, at det også er, hvad han selv har ønsket og tilstræbt.⁶² I 1962 fremstillede firmaet en fuldstændig nøjagtig kopi af Dagmarkorset, et byzantinsk kors fra Sct. Bendts Kirke i Ringsted. Originalen findes på Nationalmuseet, mens kopien var til kirken på 750 årsdagen for dronning Dagmars død. I 1965 fremstillede firmaet en ring til den katolske biskop i Danmark som en kopi af Absalons ring, fundet

i hans grav. Ove Dragsted tog til Sorø og beså ringen og bemærkede, at det var en safir fra Ceylon. Det viser både omhu og den tidligere omtalte historiske sans. I 1967 var han i Grønland på udflugt efter usædvanlige sten; han udtalte i den anledning, at han elskede at gå på opdagelse. I den sammenhæng fik han lanceret den smukke rosa-cyklamenfarvede tugtupit som en populær, men sjælden ædelsten fra Grønland, og for at understrege dens ædelhed tillod han kun, at denne sten blev indfattet i guld. Borgmesterkæden til Godthåb/Nuuk blev også udført af A. Dragsted i 1978 (med reparation i 2002).⁶³

Guldhornsrekonstruktionerne blev imidlertid en enestående opgave for Ove Dragsted, og han gik op i den med lige dele engagement og grundighed. Hans nære kontakt til Nationalmuseet om denne sag varede gennem 1970'erne. Da originalerne er tabte, kunne der kun være tale om rekonstruktioner, ikke kopier. Fra begyndelsen var han opmærksom på, at de oprindelige horn ifølge flere af tegningerne måtte have haft krumning som kohorn. Der blev arbejdet meget omhyggeligt med kilder, og det vil sige med tegninger og Ole Worms beskrivelse fra 1600-tallet, men også med forhørene af guldhornstyven. Da Ove Dragsted på et møde på Nationalmuseet i 1972 holdt første del frem til beskuelse, blev der et øjeblik stilhed, hvorefter rigsantikvar Glob sagde: "Det er smukt!"⁶⁴ I dette udsagn bliver den æstetiske oplevelse til den yderste bekræftelse på det videnskabelige resultat, der netop havde til formål at føre til en rekonstruktion. Ligheden med oksehorn blev konstateret ved et besøg på Zoologisk Museum i sommeren 1973. Et stort antal vægt- og matematiske udregninger var involveret i rekonstruktionen og Ove Dragsted skrev meget udførlige rapporter til Nationalmuseet. Af en af disse rapporter fremgår, at Kirsten Dragsted også er kommet med en iagttagelse, nemlig at den store munding ifølge tegningen ikke kan være cirkelrund. Simon Spies bestilte et ekstra eksemplar af guldhornene og hjalp dermed med udgiften. Hverken Glob eller Dragsted fik skrevet nogen offentlig begrundelse for hornenes udformning.⁶⁵

Nutiden

Femte generation repræsenteres af Ove Dragsteds datter Anne Dragsted Messell, f. 1951, der havde en uddannelse som korrespondent fra Handelshøjskolen og havde arbejdet som eksportchef for et andet firma, inden hun overtog firmaet 1986 i en alder af 34 år. Samme år overgik det fra selskabsform

Ove Dragsteds datter Anne Dragsted Messel overtog ledelsen af virksomheden i 1984. Fotografi Bjørn Westerbeeck Dahl, 2015.

til personligt firma. Efter et kort ophold i Bredgade 36 i 1985 åbnede firmaet i Store Kongensgade 20. Anne Dragsted Messell trådte til med en programerklæring om at række ud til ungdommen og samtidig bevare den klassiske

På den adresse, hvor Dragstedes udsalg i Bredgade 13 havde ligget mellem 1892 og 1898 opførtes i 1901 en herskabelig ejendom, hvis markante hjørneparti markerer virksomheden med en imponerende drage. Fotografi Bjørn Westerbeek Dahl, 2015.

ballast. Samtidig udtrykte hun betænkelighed ved det samlede guldsmedefags situation og bekymring for, om et fint gammelt fag var ved at uddø.

I Anne Dragsted Messels tid har firmaet fremstillet en lavskæde og tre borgmesterkæder og dermed fortsat sit hidtidige virke. Borgmesterkæden til

Svendborg i 1992 er i sterling sølv med emalje og helt forgyldt, med 23 store, let stiliserede ankerled, der hver indeholder en medaljon med små motiver. Den blev bekostet af A.P. Møller og Hustru Chastine McKinney Møllers Fond til almene Formaal. Dragsted fremstillede også en borgmesterkæde til Korsør i 2002. Det var en nøjagtig kopi af en stjålen kæde, efter det oprindelige billedmateriale, håndmedet i sterlingsølv. Senest har firmaet fremstillet en ny borgmesterkæde i sterlingsølv med grønlandsk finguld til Halsnæs Kommune. Den blev overrakt ved en festlighed 17.1.2008. Ædelstensmarkedet har hun opgivet, da folks større rejseaktivitet og det store fokus på healing og billige sten gjorde det problematisk.

Opgaverne for kongehuset fortsatte. Hver generation må søge om at få fornyet betegnelsen "hofjuvelér og hofguldsmed", og det skete også i dette tilfælde. Kronprins Frederik og kronprinsesse Mary modtog i gave fra A. Dragsted ved deres bryllup hver sit håndlavede snapsebæger med hver sin opal i guldfatning slebet af et og samme råstykke. En smuk opgave på det seneste har været istandsættelsen og udbygningen med mange flere brillanter af diademmet, som prinsesse Marie bar ved sit bryllup i 2008.

Firmaet fortsætter sin virksomhed Anne Dragsted Messell har også besøgt tredje udgave af Aage Dragsteds bog *De ædle Stene og deres Mystik*. Denne udgave kom i 1992 og har fået tilføjet farvebilleder af ædelstene i rå naturformer. I forordet til denne udgave taler Anne Dragsted Messell om vigtigheden af, at man bevarer fortryllesen, sansen for lys og for skønhed i en kold og teknologisk tid. Dette er vigtigt, ikke kun når det gælder sten.

Firmaet A. Dragsteds historie hører med til Danmarks og Københavns historie som et stykke håndværks- og industrihistorie. Firmaet har mærket udsving, som hænger sammen med landets almindelige situation, og hver tids særlige kulturpræg har sat sig spor i firmaets vilkår. I alle perioder har firmaets virke været båret af kunstglæde og stilsans. Af særlig interesse er den sammenhæng med landets åndshistorie, som forbindelsen med Guldalderens tradition viser, og som også træder frem gennem en stadig historisk interesse, som på forskellig måde manifesterer sig i de fem generationer A. Dragsted. I den sammenhæng er A. Dragsteds historie en form for længdesnit, som viser, at interessen for guldhornene, for det danske og det nordiske, ikke kun hører en bestemt tid til, men også har karakter af en tradition, noget der gives videre, en sammenhæng over tid.

1. Se R. Berg: "Lav" i *Salmonsens Konversations Leksikon* XV (1923), 534-536.
2. Ida Haugsted: *Den rene Smag*, København 1999, 155 omtales, at Emil Ferdinand Dahl indførte en oldnordisk stil omkring 1860.
3. Se Jon A.P. Gissel: "Den nordiske linie i dansk Musik", *Fortid og Nutid* 1999/4, 281-304; "Johannes Steenstrup og Normannerne" *Beretning fra otteogtyvende tværfaglige Vikingsymposium*, red. Mette Bruus og Lars Bisgaard, 2010, 7-20; "Konservatisme og Nationalfølelse i sidste trediedel af 1800-tallet" *Årsskriftet Critique IV* (2011), 95-127. Om en sympatiserende skildring af den nationale vækkelse, se Jon A.P. Gissel: "Helhedens Forstaaelse" Peter Hansens litteraturhistorie, *Fund og Forskning* 2013, s. 267-288. Forskellig holdning til Guldalderen hos konservative og radikale i 1800-tallets senere del behandles i Jon A.P. Gissel: *Konservatisme og Kulturkamp*, Aarhus 2014, 37-42.
4. Kilderne til firmaets historie findes i hovedsagen i dets egen besiddelse.
5. *Berlingske Tidende* 2.2.2010, *Jyllands-Posten* 10.2.2011, *Kristeligt Dagblad* 14.11.2011. Disse artikler samler med god grund opmærksomheden om Ingemann og om tyveriet, men ingen af dem omtaler, at A. Dragsted fremstillede hornet.
6. *Digte 1803*. F.J. Billeskov Jansen: *Danmarks Digtetekunst* II, 1958, s. 19f. Beskriver digtet.
7. *Guldhornene*, 1942, 31.
8. Om dette Viggo Nielsen: "Academia Peripathetica" i *Architectura* 12, 36-68.
9. Se hertil Emma Salling: "Den tungsindige Helt" i *På klassisk Grund*, 1989, 284-296.
10. *Illustreret Tidende* 3, 1861-62, 140.
11. Som det fremgår af Ida Haugsted: *Den rene Smag*, 1999, 146-165 omtales guld- og sølvmede i denne periode og dermed en vigtig baggrund for A.N. Dragsteds virke. Han omtales dog ikke i bogen.
12. R. Berg i *Salmonsens Konversations Leksikon* VI, 1917, 367. Georg Nygaard i *Dansk biografisk Leksikon*, 2. udg. VI, 1935, 93.
13. I *Vejviseren* veksler numrene, i 1860 opgives således både 10 og 202. Der veksles også mellem stuen og 1. sal.
14. *Vejviseren* 1876.
15. Om denne Jens Vestberg i *Dansk biografisk Leksikon*, 2. udg., VII, 1935, 473-5.
16. Således angivet Aage Sølv: *Danske Guldsmede og deres Arbejder gennem 500 Aar. Et Festskrift ved Københavns Guldsmedelaugs 500 Aars Jubilæum 1429-1929*, 229 i forbindelse med den store nordiske udstilling, noget mindre end A. Michelsen, P. Hertz og Bernhard Hertz.
17. *Vejviseren* 1882.
18. *Fædrelandet* 1859, nr. 122.
19. *Fædrelandet* 1859, nr. 123.
20. *Fædrelandet* 1859, nr. 124.
21. C. Nyrop: *Meddelelser om dansk Guldsmedekunst ved Københavns Guldsmedelavs Jubilæum den 7. November 1885*, 118.
22. C. Nyrop: *Meddelelser om dansk Guldsmedekunst ved Københavns Guldsmedelavs Jubilæum den 7. November 1885*, 111.
23. Aage Sølv: *Danske Guldsmede og deres Arbejder gennem 500 Aar. Et Festskrift ved Københavns Guldsmedelaugs 500 Aars Jubilæum 1429-1929*, 223f.
24. C. Nyrop: *Meddelelser om dansk Guldsmedekunst ved Københavns Guldsmedelavs Jubilæum den 7. November 1885*, 132.
25. Aage Sølv: *Danske Guldsmede og deres Arbejder gennem 500 Aar. Et Festskrift ved Københavns Guldsmedelaugs 500 Aars Jubilæum 1429-1929*, 277.
26. S. 144, 158, 161, 167, 221, 228. S. 339 er trykt Lov af 5. april 1888 om stempning, til ikrafttræden 1. jan. 1893.
27. *Vejviseren* 1886.
28. I Krak. *Danmarks ældste Forretninger*, 1950, 141 angives hovedkontor: Bredgade 17, guldsmedie Bredgade 19, sølvmedie Australiensvej 6.

29. *Dagens Nyheder* 21.1.1927.
30. *Dagens Nyheder* 21.1.1927. I *Vejviseren* 1928 angives ved Holbergsgade nr. 20 både "Juvelér A. Dragsted" og "E. Dragsteds Sølvvarefabrik".
31. *Berlingske Tidende* 12.2.1973.
32. *Aftenbladet* 4.9.
33. Om Jørgen Dahlerup *Kraks blå Bog* 2014-15, 282-3
34. Om Thorvald Bindsbøll, Merete Bodelsen i *Dansk biografisk Leksikon* III, 1934, 83-88, armstagerne på s. 86. Se også Poul Dedenroth Schou: *Thorvald Bindsbøll og Sølvmedene*, Kolding 1997, om A. Dragsted, 23f.: De to trearmede lysestager finde nu i Skovgaardmuseet, nr. 10921 og 10922.
35. En fint forstående skildring af Frølichs illustrationskunst er Hanne Westergaard: "Lorenz Frølich" *Bogvennen* 1964, 59-92.
36. Om ham Sigurd Schultz i *Dansk biografisk Leksikon*, 2. udg. XIX, 1940, 614-18.
37. Om ham Georg Nygaard i *Dansk biografisk Leksikon*, 2. udg., I, 1933, 375.
38. Om Ham Else Kai Sass i *Dansk biografisk Leksikon*, 2. udg., XVI, 1939, 352f.
39. C. Nyrop: *Meddelelser om dansk Guldsmedekunst ved Københavns Guldsmedelavs Jubilæum den 7. November 1885*, 121.
40. Om dem, Georg Nygaard i *Dansk biografisk Leksikon* VI, 93 og 94.
41. Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Haandværk blev stiftet i 1879 og repræsenterede især håndværket.
42. Fritjof Dahlby: *Symboler og tegn i den kristne Kunst*, på dansk 1979, 19f.
43. Brev fra Ove Dragsted til Holmens Provst Michael Neiiendam 15. marts 1954, jvf. *Kristeligt Dagblad* 27. 11. 1954, ringbind i firmaets arkiv: Jubilæet i 1954.
44. Ganske kort omtalt i *Dansk biografisk Leksikon*, 2. udg. VI, 94.
45. *Villabyernes Blad* 25.2.1937.
46. *Aftenposten* 29.11.1929.
47. *Nationaltidende* 24.12.1940, med illustration fra værkstedet.
48. *B.T.* 20.12.1933.
49. *B.T.* 21.1.1927.
50. *Aftenbladet* 25.10.1947.
51. *Nationaltidende*, 24.12.1940.
52. *Berlingske Tidende* 29.6.1940 – da er filmen om sølvet udsendt.
53. *Tidens Kvinder* 12.2.
54. *Kraks Blå Bog* 1969, 273-4.
55. *Holstebro Avis* 21.10.1946.
56. Eller Jais-Nielsen, om ham Elisabeth Fabricius i *Dansk biografisk Leksikon*, 3. udg., 7, 1981, 213f.
57. Om Karen Strand Lilli Lehmann i *Dansk kvindebiografisk Leksikon* 3, 200,1, 387f.
58. Om ham *Kraks Blå Bog* 1998, 263.
59. *Kring Gustafskyrkan* sept.-nov. 1951.
60. *B.T.* 12.3.1945.
61. *Berlingske Tidende* 22.3.1960.
62. *Berlingske Tidende* 14.8.1962.
63. Regning 3.1.2002 i ringbind: Borgmester- og embedskæder i firmaets arkiv.
64. Ove Dragsted: Rapport I til Nationalmuseet, 1972, 5.
65. Mundtlig oplysning fra Anne Dragsted.

Post festum

Tak

I november 2014 fik Selskabet meddelelse om, at Kong Olav V's Fond trods et tidligere afslag alligevel havde bevilget et beløb til udgivelsen af de artikler fra seminaret "København som imperiehovedstad" på Schæffergården, der udgjorde indholdet i Historiske meddelelser om København 2014. Som følge af det sene tidspunkt kunne vi dengang ikke takke for det generøse bidrag i selve årbogen. Det være hermed gjort.

Rettelse

En læser af årbogen har gjort redaktionen opmærksom på, at der som illustration til Ida Bulls artikel om "København som Norges hovedstad" har sneget sig et billede af en forkert bygning ind på s. 20: Billedet skulle angiveligt forestille Fødselsstiftelsen, Amaliegade 25, men det fine hus, der er gengivet, viser i stedet den nu forsvundne ejendom Amaliegade 5, der blev schalburgteret og totalt ødelagt i 1944.

Forfatterbiografier

Jon A.P. Gissel

F. 1961, historiker, dr.phil. fra Københavns Universitet 2003 på afhandlingen *Den indtrængende Forstaaelse* om historikeren Johannes Steenstrups historiesyn. Samme linje, men i et bredere perspektiv er fortsat i: "Åndskampen i historieforskningen i Danmark," *Scandinavian Evangelical e-Journal* 4 (2013) 1-53. Tilgængelig online. "Den nordiske linie i dansk Musik", *Fortid og Nutid* 1999/4, 281-304 står i nær forbindelse med denne artikels emne. Har drevet omfattende studier i emnet Konservatisme i Danmark. "Konservatisme og Nationalfølelse i

sidste trediedel af 1800-tallet" *Årsskriftet Critique* IV (2011). Er i gang med en serie kronikker i *Flensborg Avis* om tidlige danske statsministre. E-mail: japgissel@yahoo.dk

Birthe Hoffmann

F. 1965, cand.phil i Litteraturvidenskab, ph.d. i Tysk litteratur, lektor i Tysk litteratur og kultur ved Institut for Engelsk, Germansk og Romansk, Københavns Universitet. Udgiver det litteraturvidenskabelige tidsskrift "Text & Kontext", har publiceret bøger og artikler om bl.a. Franz Grillparzer, J.W. v. Goethe, Adalbert

Stifter, Robert Musil, Theodor Fontane. Af dansksprogede titler kan nævnes: “Det onde i litteraturen”, red. Birthe Hoffmann og Lilian Munk Rösing, 2003; “Den tyske forbindelse” (red. B. Hoffmann), Gyldendal 2004.
E-mail: hoffmann@hum.ku.dk

Julie Husum

F. 1986, cand. mag. (historie og billedkunst) med en bred interesse for dansk kulturhistorie særligt inden for storbyen som fænomen. Har arbejdet med kulturformidling i bredt perspektiv og har lavet podcasten *Frederikstaden* (2008) i samarbejde med bl.a. cand.mag. Anne Damsgaard og lektor emeritus Karl-Erik Frandsen.
E-mail: Julie_Husum@hotmail.com

Maria Hvid Kargaard

F. 1983, cand.mag. i historie, Københavns Universitet 2009 med specialet *Udi Leyren – Krig og kulturmøder omkring Brønshøj Sogn 1658-1660*. Siden da beskæftiget i rejsebranchen. Maria Hvid Kargaard har beskæftiget sig indgående med samspillet mellem militær og civilsamfund i 1600-tallet og har holdt en række foredrag og udgivet en række artikler om emnet, bl.a. *Personalhistorisk Tidsskrift* 2011:2, *Journalen* 2013:1, *Militært Tidsskrift* 2012:2 og *Siden Saxo* 2012:3, har desuden beskæftiget sig med det tyske miljø i Danmark i 1700-tallet, i *Siden Saxo* 2014:1 om Struensee-tiden.
E-mail: historikeren@kargaard.dk

Thomas Oldrup

F. 1976, cand.mag. i historie, Københavns Universitet, 2009. Skrev speciale om sex i 1700-

tallet. Siden 2008 dansk redaktør for bladet *Alt om Historie*. Foredragsholder, journalist og forfatter til en halv snes bøger, såvel skøn- som faglitteratur. Vedr. historie kan nævnes: “45 myter og halve sandheder fra verdenshistorien”, 2013, “45 myter og halve sandheder om 2. verdenskrig” m. Jakob Sørensen, 2012, “101 historiske myter” m. Åke Persson, 2012, “Carsten Niebuhr – Den arabiske rejse”, 2011, og “Hald Hovedgaards historie – sted for sted”, s.m. Laura Bertram, 2006.
E-mail: thomasoldrup@hotmail.com

Karl Peder Pedersen

F. 1952. cand.mag i historie og geografi 1981, ph.d. 1996, dr.phil. 2014. Siden 1997 ansat som arkivar og seniorforsker ved Statens Arkiver, frem til 2011 med tjenestested på Landsarkivet for Sjælland og herefter på Rigsarkivet. Var 1993-98 formand for Østerbro Lokalhistoriske Arkiv og 1995-98 for S sammenslutningen af Lokalhistoriske Arkiver og Foreninger i Københavns Kommune. Udgivelser: Vestfynske fæstebønder, Landbohistorisk Selskab 1984, Enevældens Amtmænd, 1998 (ph.d. afhandling). Kontrol over København. Studier i den sene enevældes sikkerhedspoliti 1800-48, 2014 (disputats), desuden artikler i *Historiske meddelelser om København*, 1989, 2012 og 2013.
E-mail: castello@mail.tele.dk

Person- og stedregister

A

Abildgaard, Nicolai, billedkunstner, 133
Absalon, 20, 186
Adriansen, Inge, historiker, 76
Alhambra, forlystelsessted, 107, 117, 138-142
Amagertorv, 76-77
Amalienborg, 159
Andersen, Just, billedhugger, sølvsmed, 175
Andersen, Søren, gårdmand i Brønshøj, 11
Andreasen, Jens, billedhugger, 183
Anton Michelsen (guldsmedefirma), 167, 170, 174
Antonistræde, 95
Antonistræde 3, 96
Arndt, Ernst Moritz, tysk forfatter, 118
Arnold, F., korttegner, 40-41
Assistens Kirkegård, 32
Australiensvej 6, 169

B

Baggesen, Jens, forfatter, 134
Bagsværd, 22
Banegården, 113
Bellahøjparken, 8
Bentsen, Poul, snedkerdreng, 30, 33, 37
Berntsen, Arent, stadsskriver, 9-12
Billedgalleriet på Christiansborg, se Kongelige Billedgalleri
Bindesbøll, Th., arkitekt og formgiver, 172
Bonde, Jørgen, gårdmand i Brønshøj, 10
Borgergade, 95

Brahe, Tyge, astronom, 141
Bredgade, 170, 179
Bredgade 13, 168-169, 188
Bredgade 17, 168-171
Bredgade 19, 166, 168-169, 182
Bredgade 35, 168-169
Bredgade 36, 169, 187
Bremer, Johan, hofprædikant, 11
Bruun, Carl, historiker, 54
Brøndsted, Johannes, historiker, 162
Brønshøj, 5, 7, 9-10, 12-13, 15-17, 24-25, 27
Brønshøj Kirke, 14, 20
Brønshøj Torv, 25
Brønshøjlejren, 26
Buch, Hans, præst, 67-68
Børsen, 104, 108, 115-116, 125-126, 149, 151

C

Carstensen, Georg, officer, 142
Charlottenlund, 144
Christian IV, konge, 10, 149-151, 167, 179
Christian V, konge, 155
Christian VI, konge, 71, 73-74, 76, 78-79, 81-82, 145
Christian VII, konge, 86
Christian IX, konge, 146, 155
Christian X, konge, 180
Christiansborg (1), 133
Christiansborg (2), 109, 122, 132-134
Clemens, G.F., kobberstikker, 134
Coulthard, David, ædelstensgravør, 182

D

- Dagmar, *Valdemar Sejrs dronning*, 185
Dagmar, *kejserinde af Rusland*, 180
Dahlberg, Erik, *svensk ingeniørofficer*, 6, 21
Dahlerup, Jørgen, *sølvsmed*, 172
Dalum, Folmer, *sølvsmed*, 171, 184
Danckel, Wolrath Christian, *assessor*, 92
Danmarks Smykkemuseum, 183
Danner, Louise, *grevinde*, 146
Dannevirke, 137, 148
Dragsted (*slægten*), 163, 182
Dragsted, A. (*firma*), 158-191
Dragsted, A.N., *guldsmed*, 159, 161, 163, 166-169, 176
Dragsted, Alfred, *guldsmed*, 168, 174-178, 182
Dragsted, Annie, *g.m. Aage D.*, 178
Dragsted, Arent, *søn af Aage D.*, 182
Dragsted, E. (*sølvvarefabrik*), 180
Dragsted, Ebbe, 182,
Dragsted, Einar, *guldsmed*, 178
Dragsted, Finn, *guldsmed*, 178
Dragsted, Frans, *søn af Alfred D., jurist*, 182
Dragsted, Frants, *guldsmed*, 167-169, 174-175
Dragsted, Kirsten, *datter af Aage Dragsted*, 181-183, 186
Dragsted, Margretha, *g.m. Ove D.*, 184
Dragsted, Matthias, *skomager*, 163
Dragsted, Ove, *søn af Alfred D.*, 169, 182-187
Dragsted, Aage, *guldsmed*, 178-181, 189
Drammen, 46
Dronningens Tværgade 28, 169-170
Dronningens Tværgade 42, 168
Droysen, Johann Gustav, *tysk historiker*, 108
Dyrehaven, se Jægersborg Dyrehave

E

- Ejby Kirke, 180
Ejlersen, Jacob, *slotsskriver*, 22-24
Emdrup, 5-6
Eremitagen, 143-148
Erik af Pommern, *konge*, 160
Eriksen, Erik, *statsminister*, 160
Eriksen, Lars, *premierløjtnant, murermester*, 54
Eriksen, Magnus, *designer*, 181
Ernst, Johan Conrad, 54
Etlar, Carit, *forfatter*, 5

F

- Fabricius, A.C., *historiker*, 174
Flensborg, 148
Fontane, Theodor, *tysk forfatter og journalist*, 103-157
Forbedringshuset, se Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset
Frederik, f. 1969, *kronprins*, 189
Frederik III, *konge*, 10, 12, 16, 23, 152
Frederik IV, *konge*, 61-63, 65-67, 71, 73
Frederik V, *konge*, 83
Frederik VII, *konge*, 127, 144, 146, 162
Frederiks Kirke, se Marmorkirken
Frederiksborg Slot, 123, 133, 146, 148, 151, 174, 180
Frederiksstaden, 159
Friederich Wilhelm IV, *konge af Preussen*, 145
Friis, Jørgen P., *teolog, lejlighedsdigter*, 62-63
Fritsche, Harald, *grosserer*, 166
Frølich, Lorentz, *billedkunstner*, 172, 174
Fuglevad, 15
Fuiren, Jørgen, 11
Furesøen, 145
Föhr, 131

G

Galejhuset, 115
Galenga, Antonio Carlo Napoleone, *engelsk krigskorrespondent for The Times*, 117-118
Gallehus, 161
Gammel Strand, 95
Gammeltorv, 106
Garding, Herman, branddirektør, 53
Garnisons Kirke, 67
Gentofte, 7, 16-18
Georg Jensen (sølvsmedefirma), 170, 174
Gissel, Jon, *historiker*, 158-191
Glob, P.V., *rigsantikvar*, 161, 185-186
Gorm den Gamle, *konge*, 131
Gothersgade, 95
Gram, Nikolaj, *vicebranddirektør, murermeister*, 54
Groth, Klaus, *digter*, 112
Grund Kirke, *Island*, 176
Grundtvig, N.F.S., *teolog og digter*, 105, 116, 160, 163, 166
Grønnegade, 95
Gråbrødretorv, se Ulfeldts Plads
Guldsmedegården, 180
Gundersen, Hans, *bonde i Stokkerup*, 21
Gunhilde, *datter af Svend Estridsen*, 132
Gustafskirken, 184

H

Haber, *urtekræmmer (før 1728)*, 34
Hagedorn, Christopher, *grundbesidder i Brønshøj*, 11
Hall, C.C., *politiker*, 135, 146
Halsnæs Kommune, 189
Hansen, Andreas, *billedhugger*, 174-175
Hansen, Constantin, *billedkunstner*, 136

Hartmann, J.P.E., *komponist*, 163
Hassing, Joachim, *korttegner*, 50
Heine, Heinrich, *tyisk digter*, 121
Heise, Peter, *komponist*, 163
Helleruplund Kirke, 182
Helleruplund Sogn, 182
Helligånds Kirke, 50, 67
Helsingør, 123
Henningens, Peter, *historiker*, 39
Henrichsen, Willum, *møller i Fuglevad*, 15
Herlev, 15
Hetsch, G.F., *billedkunstner*, 163, 165-166
Hertz (P.), *guldsmedefirma*, 167
Hertz, Peter, *hoffjuvelerer*, 174
Himmerich, Hans, *borgmester, politimester*, 53-54
Hoënegge, Joachim Hoë von, *hofråd, lejlighedsdigter*, 59, 61
Hoffensberg, J., *kortudgiver*, 113
Hoffmann, Birthe, *litteraturhistoriker*, 103-157
Holberg, Ludvig, *forfatter*, 85, 133, 135, 178-179
Holbergsgade 20, 171
Holmens Kanal, 113
Holmens Kirke, 67, 178
Holstein, Johan Ludvig, *greve*, 162
Hotel d'Angleterre, 104, 112, 114
Hovedvagten, 95, 113-114, 117
Hume, David, *engelsk filosof*, 48
Hunæus, Andreas Herman, 100
Husum, 5, 12-13, 16
Husum, Julie, *historiker*, 50-89
Husumgård, 12

I

Idar-Oberstein, 185

Ingemann, B.S., *digter*, 161, 164-166
Innocents III, *pave*, 180
Isted, 105, 116, 141
Jelling, 131
Jessen, Claus, -1817/18-, 95
Juel, Jens, *billedkunstner*, 133
Jægersborg Dyrehave, 143-148
Jørgensen, Hans, *gårdmand i Brønshøj*, 11

J

Java, 53
Jean, Jean, jr., *kommissionær*, 82, 84
Jensen, Kurt Villads, *historiker*, 32
Jeppesen, Carl, *politiker*, 94
Joensen, Joen, *matros*, 159
Joensen, Aadne, *matros*, 159
Juel, *kaffehusejer*, 22-23
Jylland, 37

K

Kargaard, Marie Hvid, *historiker*, 5-29
Karl X Gustav, *svensk konge*, 8-9, 21, 24
Karl XI, *svensk konge*, 154
Kastellet, 154
Kaufmann (familie), 182
Kaufmann, Hanne, 182
Kiel, 117
Kiærshou, F.C., *billedkunstner*, 136
Knud den Hellige, *konge*, 132
Knudsen, Mary, *medarbejder hos A. Dragsted*, 182
Koch, Morten Olsen, *gårdmand i Brønshøj*, 11
Kolind, 182
Kongelige Billedgalleri, 132-138
Kongelige Danske Kunstakademi, 160, 163
Kongelige Museum for de Nordiske Oldsager,

110, 122, 126-132, 138, 150
Kongelige Porcelænsfabrik, 163
Kongelige Teater, 162
Kongens Nytorv, 95, 114
Korsør, 189
Krieger, J. C., *arkitekt*, 73
Krogh, Tyge, *historiker*, 38
Kronborg, 148, 151
Kronprinsessegade, 95
Kunstakademiet, se Kongelige Danske Kunstakademi
Kücken, Friederich Wilhelm, *tysk komponist*, 141
Kyhn, Vilhelm, *billedkunstner*, 136
Kyster, Holger, *sølvsmed*, 174
Københavns Kommunehospital, 113
Københavns Slot, 22
Københavns Universitet, 162
Købke, Christen, *billedkunstner*, 137
Købmagergade, 119

L

Laksegade, 166
Laksegade 10, 166
Lamberg-Petersen, H., *billedhugger*, 175
Lange, Michael, *assessor, senere overpræsident*, 94, 97-101
Langebro, 115
Langebrogade, 115
Langeslund Kirke, *Norge*, 184
Larsen, Emanuel, *billedkunstner*, 136
Lassen, Aksel, *historiker*, 16-17, 19
Lauridsen, Jens, *gårdmand i Brønshøj*, 11
Ledreborg, 162
Lehmann, Orla, *politiker*, 135, 146
Lille Kongensgade, 95

Lille Sankt Clemens Stræde ?

- Linde, Peter, *historiker*, 54, 79
Lindevangs Kirke, 181
Lumbye, H.C., *komponist, musiker*, 140
Lund, F.C., *billedkunstner*, 136
Luther, Martin, *teolog*, 31
Luxdorph, Bolle, *embedsmand, dagbogsforfatter*, 46
Lyngby, 7, 16-19
Læderstræde, 95

M

- Madvig, J.N., *filolog*, 184
Margrethe, *dronning*, 132, 164
Margrethe af Bourbon-Parma, *prinsesse*, 180
Marie, f. 1976, *prinsesse*, 189
Marmorkirken, 174-175
Marstrand, Wilhelm, *billedkunstner*, 136, 178-179
Martin, John, *billedkunstner*, 44
Mary, *kronprinsesse*, 189
Melbye, A., *billedkunstner*, 136
Merchel, Valentin, *præst*, 7
Messell, Anne Dragsted, *guldsmed*, 186-189
Messiaskirken, 179
Meyer, læge, -1817/18-, 99
Meza, Christian Julius de, *general*, 146-148
Moltke, Adam Gottlob, *geheimestatsminister*, 82
Momsen, Theodor, *tysk historiker*, 108
Monrad, D.G., *politiker*, 146
Muhle, Claus Pedersen, *præst*, 15
Munk, Kaj, *digter*, 181
Munk, Kirsten, g.m. Christian IV, 150
Müllen, Lyder von, *lejlighedsdigter*, 69
Mohl, Kristian, *billedkunstner*, 174

N

- Nagel, Christian Otto, *værtshusholder*, 90-101
Natioalmuseet, 186
Nielsen, Ewald, *sølvsmed*, 183
Nielsen, Jais, *billedkunstner*, 183
Nielsen, Jørgen, *gårdmand i Brønshøj*, 11
Nielsen, Mads, *gårdmand i Brønshøj*, 11
Nielsen, Mattis, *bonde i Virum*, 22
Nielsen, Peder, *gårdmand i Nærum*, 15
Nora, Pierre, *nederlandsk teoretiker*, 73-74, 78, 81-82, 86
Ny Østergade 7, 168
Nyboder, 95
Nyegaard, Thoer Andersen, *brygger, lejlighedsdigter*, 63-64
Nygaard, Georg, *historiker*, 166
Nærum, 15

O

- Observatoriet på Rundetårn, 50
Ólafsson, Jón u Grunnavig, *islænding*, 55-57
Olav den Hellige, *norsk konge*, 132
Oldnordisk Museum, se Kongelige Museum for de Nordiske Oldsager
Oldrup, Thomas, *historiker*, 30-49
Olsen, Johan, *litteraturhistoriker*, 162
Olsen, Poul, *kaptajn, tømrermester*, 54
Olsen, Thidmand, *gårdmand i Brønshøj*, 11

P

- Paludan-Müller, J., *teolog*, 166
Parman, J. C., *lejlighedsdigter*, 70
Paulsen, Daniel, *lejlighedsdigter*, 70
Pedersen, Jørgen, *gårdmand i Brønshøj*, 11
Pedersen, Karl Peder, *historiker*, 90-102
Pedersen, Rasmus, *arbejdsmand*, 48

Peters, C.C., *billedhugger*, 166-167
Petersen, Georg, *direktør*, 172
Ploug, Carl, *journalist og politiker*, 162, 166
Preetz, 154
Preisler, Joachim Daniel, *brandmajor*, 54
Prinsens Palæ, 127-128

R

Rahlff, Georg, *læge*, 94, 98
Reformert Kirke, 50, 67
Reitzer, Jørgen, *embedsmand*, 11
Reventlow, Anna Sophie, *dronning*, 71, 73
Rodenberg, Julius, *tysk forfatter*, 119
Rohde, Johan, *billedkunstner*, 172, 174-175
Rosenborg Slot, 104, 109, 116, 118, 133, 148-155
Roskilde, 8, 123
Rottbøll, Chiistian Michael, *højesteretsadvokat*, 91-92
Rousseau, Jean Jacques, *fransk filosof*, 48
Rubow, Poul V., *litteraturhistoriker*, 162
Rump, G., *billedkunstner*, 136
Rundetårn, 104, 116, 118-119
Rødovre Kommune, 183
Rørbye, Martinus, *billedkunstner*, 93, 147
Rådhuset (2. rådhus), 50, 53

S

Sankt Bendts Kirke, *Ringsted*, 185
Sankt Clemens Stræde, 69
Sankt Nikolaj Kirke, 67
Sankt Petri Kirke, 50, 67
Scavenius, Peder Lauridsen, *professor, jurist*, 11
Schack, Hans, *feltherre*, 11, 12
Schmidt, Holger, *designer*, 184

Schubert, Franz, *tysk komponist*, 141
Schumann, Robert, *tysk komponist*, 141,
Silkegade, 95
Simonsen, N., *billedkunstner*, 136
Skatkisten, *guldsmedeforretning*, 183
Skindergade, 95
Skodsborg, 144, 146
Skovgaard, Joakim, *billedkunstner*, 174
Skovgaard, P.C., *billedkunstner*, 136
Slesvig, 146, 160, 166
Slutterigade, 91
Sokkelund Herred, 16, 22-23
Sonne, J.V., *billedkunstner*, 136, 138
Sophie Amalienborg, 53
Sorø, 186
Steenstrup, Johannes, *historiker*, 160, 163
Stenbock, Magnus, *svensk feltherre*, 154
Stilling, H., *arkitekt*, 139
Stokhuset, 90-91, 94-95, 97-99
Stokkerup, 21
Store Kongensgade, 95
Store Kongensgade 20, 187
Strand, Karen, *guldsmed*, 183
Strandvejen, 144
Struensee, Johann Friderich, *minister*, 86, 87
Strømsø, se Drammen
Svendborg, 189
Sybel, Heinrich von, *tysk historiker*, 108
Søllerød Kirke, 15
Sølver, Aage, *sølvsmed*, 167
Sønderjylland, se Slesvig
Sørensen, C.F., *billedkunstner*, 136, 138
Sørensen, Niels, *sekondløjtnant, tømrermester*, 54

T

- Taubert, C.G.W, von, *tysk komponist*, 141
Thomsen, Christian Jürgensen, *museumsmand*, 128-129, 150
Thorvaldsen, Bertel, *billedhugger*, 106, 117, 122, 125, 141, 167
Thorvaldsens Museum, 108-109, 118, 122-127, 138
Thurah, Laurids de, *arkitekt*, 83-85
Thyra, dronning, 131
Tivoli, 107, 117, 138-142
Treitschke, Heinrich von, *tysk historiker*, 108
Trellund, Johann, *biskop*, 64
Treschow, Gerhard, *præst*, 64-65
Trinitatis Kirke, 32, 50, 67
Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset, 91, 95, 97-99
Tuscher, Carl Marcus, *billedkunstner*, 76-78
Tøjhuset, 115

U

- Ulfeldts Plads, 95
Utterslev, 5
Utterslev Mose, 7

V

- Vajsenhuset, 50
Valdemar den Store, *konge*, 164
Valdemar Sejr, *konge*, 164
Vallensbæk Kommune, 184
Vangede, 16
Vangede Kirke, 181
Vanløse, 5, 13
Vester Voldgade, 115
Vestergade, 63
Vesterport, 84

- Vimmelskafet, 95
Virum, 22
Voltaire, Francois de, *fransk filosof*, 48
Vor Frelsers Kirke, 104, 111, 116
Vor Frue Kirke, 50, 65, 67
Væver, Jørgen, *gårdmand i Vangede*, 16

W

- Wermuth, Christian, *medaljør*, 59-60
Weyse, C.F., *kompontist*, 141
Wiedewelt, Hans, *fhv. kaptajn, murermeister*, 54
Will, Carl, *direktør*, 175
Worm, Christen, *gårdmand i Husum*, 13, 16
Worm, Ole, *oldgransker*, 186
Worsaae, J.J.A., *museumsmand*, 150, 163
Wren, Christopher, *engelsk arkitekt*, 123

Z

- Zoologisk Museum, 186

Ø

- Oehlenschläger, Adam, *digter*, 106, 117, 161-162, 174-175
Øresund, 8, 145
Ørsted, H.C., *naturforsker*, 106, 117, 141
Ørsted Kirke, 184
Østergade, 95, 147
Østergade 22, 168-169, 171
Østergade 24, 166

Å

- Åbo Kirke, 180

